Türkiye İmparatorluk Dönemi Malî Olayları

Ord. Prof. Dr. Nihad S. Sayâr

İSTANBUL 1977

İ.İ.T.İ.A Nihad Sayâr Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları No. 288/513

TÜRKİYE İMPARATORLUK DÖNEMİ

Siyasî, Askerî. İdarî ve MALÎ OLAYLARI

Ord. Prof. Dr. Nihad S. Sayâr

İstanbul İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi
ve Maliye Kürsüsü Başkanı

İkinci Baskı

İstanbul 1978

— Öğrencilerime —

met/er matbaası
piyerloti cad., anadolu işhanı, no. 39/7
telefon : 28 28 90

Ö N S Ö Z

İstatistikçilerin: «Herhangi bir olayı rakamla anlatabiliyorsanız, o olay hakkında birşeyler bildiğinizi ispatlayabilirsiniz!» sözüne karşılık, tarihle uğraşanların: «Herhangi bir olayın tarihini biliyorsanız, bilmiyenlerin sırtına çıkıp etrafı geniş bir açıdan görebilirsiniz!» sözü herhalde fazla abartılmış sayılmaz. Çünkü, bu sözlerin her ikisin temelinde de gerçek payları bulunmaktadır. Gözlem metodu ile yapılan bilimsel araştırmalarda «gözlemcinin gözü istatistikte, kulağı tarihtedir.». Bu bakımdan düşünür ve yazarların doğru istatistik bilgilerine ve tarih belgelerine olan ihtiyaçları inkâr edilemez.

Yurdumuzda genel tarih eserleri yeteri kadar varsa da, iktisad ve maliye dallarındaki araştırma ve yapıtlar oldukça sınırlıdır.

1940'larda Ankara'da toplanan Millî Eğitim Şûrasında ülkemizin ünlü tarihçeleri ile yaptığımız bir sohbet sırasında, Türkiye'nin malî tarihini ne vakit kaleme alacaklarını sorduğumda aldığım cevap cesaret kırıcı olmuştu. Bu alandaki çalışmalara henüz başlanmadığını, daha uzun yıllar sabırla beklememizin gerekli olduğunu söylemişlerdi. Bu cevap üzerine, sayı itibariyle sınırlı da olsa, yerli ve yabancı eserleri incelemeye ve kendi uzlanım dalımdaki belgeleri toplamaya başladım.

Hiç şüphesiz, belgelere dayanmayan yazılar birer tarihsel öykü olmaktan ileri gidemez. Bilindiği gibi, genel tarihimizde siyasî, askerî, idarî olayların derlenen belgeleri iktisad ve maliye alanlarındakilere oranla çok daha fazladır. İmparatorluk döneminin XIX. yüzyıla kadar olan bölümün iktisad ve maliye ile ilgili belgeleri derlenmiş sayılmaz. Bu nedenle, bu dönemin malî olayları, ancak genel tarih olayları ve belgelerinden yararlanmak suretiyle değerlendirilebilir. XIX. ve XX. yüzyıllara ait malî belgeler ise, kısmen de olsa, aranıp bulunabilmekte, incelenip değerlendirilebilmektedir. Nitekim bu çalışmamızda son iki yüzyıla ait olan belgelere, daha önceki yüzyıllarınkilere oranla, daha çok yer verme imkânını elde etmiş bulunuyoruz.

Bu kitap hazırlanırken, Osmanlı Devletinin kuruluş ve yükseliş dönemleri ile duraklama, gerileme ve çökme dönemlerindeki siyasî olaylar, askerî ve idarî teşkilât hakkında özet olarak bilgi verildikten sonra, malî olaylar ve örgütler ele alınmış ve bunlar arasındaki sıkı bağa işaret edilmiştir. Genel tarih kitaplarında uygulanan kronolojik sisteme uyularak, kuruluşundan çöküşüne kadar, devletin başında bulunan, mutlak hâkimiyeti elinde tutan ve malî olaylar üzerinde pek büyük etkisi olan hükümdarların kişisel nitelik ve karakterlerine, kısa da olsa, yer verilmiştir.

Bilindiği gibi mutlakiyet rejimlerinde, Doğu'da ve Batı'da şah, şehinşah, padişah, imparator, çar, kral adını taşıyan bu kişiler, tek ve mutlak hâkim olarak halkı yönetmişler, kendilerini yeryüzünde Allah'ın gölgesi ve temsilcisi sayarak, yüzyıllar boyunca bütün hakları ellerinde tutmuşlardır.

Osmanlı Devletinde de herşeye kadir olan padişahların emir ve fermanları kanun kuvvetinde idi. Siyasette, askerlikte, idarede ve maliyede verdikleri buyruklar derhal yerine getirilir, padişahın bir sözü ile veliaht, şehzade, sadrazam, şeyhülislâm, patrik, ya da yabancı bir elçinin başı vurulur, yazılı veya sözlü bir emri ile de yeni vergiler salınır, eski vergilerin oranları artırılırdı. Bu kadar büyük bir güce sahip olan padişahların ülkenin yönetiminde alacakları kararlar, verecekleri emirlerin isabeti, onların kişisel niteliklerine, tahsil ve terbiyelerine, bilgi ve tecrübelerine bağlı idi. Nitekim Osmanoğulları içinde dehâ derecesine varan üstün zekâlı, bilgili, dirayetli, cesur ve kahraman büyük komutanlar; Fatihler, Yavuzlar, Kanunîler olduğu gibi, her türlü yetenekten yoksun, cahil, hain, müsrif, serhoş ve sapıklar da vardı.

Kuruluş ve yükseliş döneminde güçlü padişahlar zamanında siyasette, orduda, idarede ve maliyede büyük gelişmeler olmuş, hazineler altın ve gümüşle doldurulmuş, halk refaha kavuşturulmuştur. Duraklama, gerileme ve çökme dönemlerinde ise sefîh, ayyaş, cahil padişahlar zamanında da orduda disiplin kalmamış, adalet mekanizması bozulmuş, rüşvet, hırsızlık almış yürümüş, kamu gelirleri azalmış, hazineler boşalmış ve halk fakirleşmiştir. Bu nedenledir ki, kitapta uyguladığımız kronolojik sistemde, yönetimde bu derece etkili olan padişahların kişisel karakterleri, güçlü veya güçsüz yönleri ve tutumları hakkında özet bilgi verildikten sonra, aralarındaki çok sıkı bağa işaret ettiğimiz siyasî, askerî ve idarî olaylar, her paragrafın A) bölümünde; kitabın ağırlık merkezini teşkil eden malî olaylar ise B) bölümünde incelenmiştir.

Bir devletin ruhu ve gücü demek olan malî olayları incelemek, geçmişte yapılmış olan büyük hataların nedenlerini öğrenerek, bunların tekrarlanmasını önleyebileceği gibi, gelecekte bu konuda alınması gereken kararların doğruluğunu sağlamaya da yardımcı olacağı kanısındayız.

1937'den 1977 sonuna kadar sürdürdüğüm öğretim mesleğinin kırkıncı yılını idrâk etmek mutluluğuna eriştiğim bir zamanda, Akademide ve ona bağlı yüksek okullardaki yirmi bini aşan öğrencilerime ve tarihsever okuyuculara bu kitabı armağan ederken, ileride bu konuda yapacakları araştırma ve incelemelerde kendilerine yararlı olmasını ümid ve temenni etmekteyim.

Kitabın baskıya hazırlanmasında her zamanki yardımlarını esirgemeyen Maliye Kürsümüzün değerli Doçenti Dr. Ömer Faruk Batırel ile baskı işlerini büyük bir dikkat ve özenle başaran Met/Er Matbaası sahip ve teknisyenlerine buradu teşekkürlerimi sunmaktan zevk duymaktayım.

İstanbul, 29.X.1977
N. S. S.

İKİNCİ BASKI MÜNASEBETİYLE

27 Aralık 1977 de Akademi Merkez binasının uğradığı yangın felâketinde, birinci baskı nüshaları tamamen yandığından, öğrencilerimizin kitapsız kalmamalarını sağlamak amacıyla kitabın ikinci baskısı yaz dönemi sınavlarından önce yayınlanmış bulunmaktadır. Okuyuculara yararlı olmasını dilerim.

İstanbul, 27. III. 1978
N. S. S.

GİRİŞ

TÜRKLERİN DOĞU'DAN BATI'YA GÖÇÜ

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN İSTANBUL'UN FETHİNE KADAR

A) *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* 3

B) *Kamu Gelir ve Giderleri* 4

I. *Tekâlif-i Şer'iye* 4

a) *Zekât* 4

1. *Sevaim* — 2. *Nukut ve Aruz* — 3. *Aşır* — 4. *Rikâz* 5. *Hariç* 5

b) *Öşür* 5

c) *Haraç* 6

1. *Harac-ı Muvazzaf* — 2. *Harac-ı Mukasem* 6

d) Cizye 6

1. *Maktu Cizye* — 2. *Alerruus Cizye* 6

II. *Sair Gelirler* 7

a) *Harp Ganimetleri* 7

b) *Tereke* 7

c) *Lukata* 7

III. *Gelirlerin Tasnifi* 7

a) *Sadakat-ı Emvâl* 7

1. *Zekât-ı Âşir* — 2. *Zekât-i Sevâim* — 3. *Aşar* 7

b) *Haraç* 7

1. *Zekât-ı Âşir* — 2. *Haraç* — 3. *Cizye* 7

c) *Humuslar* 8
1. *Ganaim Hissesi* — 2. *Rikâz Zekâtı* 8
d) *Beytülmâl Hakları* 8
1. *Tereke* — 2. *Lukate* — 3. *Yâve* 8
IV. *Mesarif-i Şer'iye (= Dinî Giderler)* 8
a) *Sadâkat-ı Emvâl Gelirleri* 8
b) *Haraç Gelirleri* 8
c) *Humuslar* 8
d) *Beytülmâl Hakları* 8
V. *Tekâlif-i Örfiye (= Örfî Vergiler)* 9
C) *Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Askerî, İdarî ve Malî Teşkilâtı* ... 9
I) *Kuruluş Dönemi* 9
II) *Yükseliş Dönemi* 9
III) *Duraklama Dönemi* 9
IV) *Gerileme Dönemi* 10
V) *Çökme Devri* 10

§ 1. — BİRİNCİ OSMAN (GAZİ)
(1281 - 1324)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 11
B) *Malî Olaylar* 12
a) *Malî Öğüt* 12
b) *Bazar Rüsumu* 13

§ 2. — BİRİNCİ ORHAN (GAZİ)
(1324 - 1360)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 13
B) *Malî Olaylar* 16
a) *Para Basımı* 16
b) *Akçeli Askerler* 16
c) *Timar, Zeamet, Hâs* 16

§ 3. — BİRİNCİ MURAD (HÜDAVENDİGÂR)
(1360 - 1389)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 20
B) *Malî Olaylar* 23

a) *İlk Maktu Vergi* 23
b) *Siyasî ve İktisadî Bir Evlenme* 23
c) *Hums-u Ganaim (=Pencik)* 24
d) *Hassa Harç Eminliği* 24

§ 4. — BİRİNCİ BAYEZİD (YILDIRIM) (1389 - 1402)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 25

B) *Malî Olaylar* 28

a) *İkinci Maktu Vergi* 28
b) *Üçüncü Maktu Vergi* 28
c) *İktisadî Harp* 29
d) *Tekâlif-i Harbiye (=Savunma Vergileri)* 29
e) *Dördüncü Maktu Vergi* 29
f) *İlk Mahkeme Harçları* 29
g) *İlk Harp Tazminatı* 30
h) *Tarihli Para Basımı* 30
i) *Malî Muzayaka (= Darlık)* 31

§ 5. — BİRİNCİ MEHMED (ÇELEBİ) (1402 - 1413 - 1421)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 31

B) *Malî Olaylar* 32

a) *Beşinci Maktu Vergi* 32
b) *Altıncı Maktu Vergi* 32
c) *Tutsaklık Tazminatı* 33
d) *Sosyal Yardımlar* 33
e) *Surre-i Hümayun* 33
f) *Sikke-i Müştereke (= Müşterek Para)* 34

§ 6. — İKİNCİ MURAD (MUKTESİD) (1421 - 1451)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 34

B) *Malî Olaylar* 36

a) *İlk Vergi Affı* 37
b) *Yedinci Maktu Vergi* 37

c) *Sekizinci Maktu Vergi* 37
d) *Dörtlü İzdivaç* 37
e) *İktisadî Politika* 38
f) *İmar Hareketleri* 38
g) *Can Kurtarma Tazminatı* 39
h) *Para Değerinin Düşürülmesi* 39

İ K İ N C İ B Ö L Ü M

YÜKSELİŞ DÖNEMİ (1453 - 1579)

İSTANBUL'UN FETHİNDEN SOKULLU MEHMED PAŞANIN ÖLÜMÜNE KADAR

§ 7. — İKİNCİ MEHMED (FATİH) (1451 - 1481)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 41

a) *İstanbul'un Fethi* 41
b) *Diğer Fetihler* 44
c) *Düşünce ve İnanç Özgürlüğü* 45
d) *Nüfusun Arttırılması* 46
e) *İdarî Teşkilât* 47
f) *Kanun-u Mehmedî* 50
g) *Yüksek Öğrenim Kuruluşları* 51

B) *Malî Olaylar* 53

a) *Cibayeti Emvâl Kanunları* 53
b) *İdarî ve Malî Teşkilât* 57
1. *İdarî Teşkilât* 57
2. *Malî Teşkilât (Defterdarlık)* 57
c) *Sosyal ve İktisadî Kuruluşlar* 60
1. *Loncalar* 60
2. *Harp Sanayii* 61
d) *Kayser'in Hazinesi ve Ganimetlerin Taksimi* 62
e) *Dokuzuncu Maktu Vergi* 62
f) *Onuncu Maktu Vergi* 63
g) *Onbirinci Maktu Vergi* 63
h) *Altın Para Basımı* 63

ı) *Hazine Alacağının Affı* 64
i) *Musadere Faslı* 65
k) *Ticaret ve Maliyede Gelişme* 65

§ 8. — İKİNCİ BAYEZİD (VELİ) (1481 - 1512)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 66

a) *Cem Sultan* 67
b) *Siyasî ve Diplomatik İlişkiler* 68
c) *Sosyal Yardımlar ve Kuruluşlar* 69

B) *Malî Olaylar* 69

a) *Yağma Hakkı Muhassesatı* 69
b) *Tekâlif-i Örfiye (=Örfî Vergiler)* 70

1. — *Hudus-u Avarız Vergisi* 70
2. — *İmdadiye-i Seferiye (=İane-i Cihadiye)* 71
3. — *İmdadiye-i Hazeriye* 72
4. — *Kürekciyan Avarızı (= Kürekçi Bedeli)* 72
5. — *Ferman Harcı, Kaftan Beha (=Elbise Bedeli)* 73
6. — *İane-i Hükkâmiye, Mubaşiriye, Kalemiye, Kâtibiye, İlâmiye, Kaydiye, Tahsiliye... Harçları* 73
7. — *Beygir, Mürür ve Ubur ve Daire Masrafı* 73
8. — *Taahhüt Temessükâtı (= senet) Reddiye Harcı* 73
9. — *Baç, Yasak, Yol. Mürüriye Resimleri* 73
10. — *İzni Sefine Harcı* 74
11. — *Diyet Öşürü* 74
12. — *Faiz, Senelik Nema, Güzeşte, Sarrifye, Akça Başı* ... 74
13. — *Kömür, Kireç, Kereste, Kendir Bedelleri* 75
14. — *Sekbanlar, Topçular, Humbaracılar Bedeli* 75
15. — *Şütran Bedeli* 75
16. — *Sefine ve Kayık Bedeli* 75
17. — *Avaid-i Mutade* 75
18. — *Bab-ı âli Tamirat ve Tefrişatı* 75
19. — *İanât* 75
20. — *Semerât* 76
21. — *Tayyarat* 76

c) *Para Basımı* 76
d) *Tahttan Uzaklaştırma* 77

§ 9. — BİRİNCİ SELİM (YAVUZ) (1512 - 1520)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 78

a) *İran'ın Fethi* 79
b) *Mısır'ın Fethi* 79
c) *Halifeliğin Devri* 80

B) *Malî Olaylar* 81

a) *İlk İç Borçlanma* 81
b) *Harp Ganimetleri* 82
c) *Surre-i Hümayun* 82
d) *Zafer Hediyeleri* 82
e) *Saydiye Resmi Muaflığı* 83
f) *Para Basımı* 83
g) *Devlet Muhasebesi ve Murakabe Kurulu* 83
h) *Tasarruf Terbiyesi* 84

§ 10. — BİRİNCİ SÜLEYMAN (KANUNÎ) (1520 - 1566)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 85

a) *Belgrad'ın ve Rodos'un Fethi* 88
b) *Budin'in Fethi ve Viyana Kuşatması* 88
c) *İran Seferleri* 89
d) *Deniz Seferleri* 90
e) *Zigetvar Seferi* 91
f) *Siyasî İhtişam* 91
g) *Siyasî ve Iktisadî Andlaşma* 92
h) *Bilim ve Eğitim Kuruluşları* 93

B) *Malî Olaylar* 94

a) *Kavanin-i Süleymaniye (=Süleyman'ın Kanunları)* 94
b) *Arazi Kanunları* 97

1. *Harac-ı Muvazzaf* 97
2. *Harac-ı Mukasem* 97

c) *Tekâlif-i Örfiye (=Örfî Vergiler)* 97
d) *Uygulamada Adalet ve Eşitlik* 98
e) *Malî İhtişam* 98
f) *Macaristan ve Sömürgeler Maliyesi* 101

g) *Mal Müsaderesi İçin Cinayet* 102
h) *Devlet Muhasebesi — Gelir ve Gider Hesapları* 103

§ 11. — İKİNCİ SELİM (SARI)
(1566 - 1574)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 105
a) *Yemen, Kıbrıs ve Tunus Seferleri* 106
b) *Büyük Kanal Projeleri* 107
B) *Malî Olaylar* 108
a) *Yeni Maktu Vergiler* 108

§ 12. — ÜÇÜNCÜ MURAD
(1574 - 1595)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 108
B) *Malî Olaylar* 110
a) *Madenî Para Değerinin Düşürülmesi* 110
b) *Timarların Saray Mensuplarına Verilmesi* 111
c) *İngilizlere Ticarî İmtiyazlar Tanınması* 112

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DURAKLAMA DÖNEMİ (1579 - 1683)

SOKULLU MEHMED PAŞANIN ÖLÜMÜNDEN İKİNCİ VİYANA BOZGUNUNA KADAR

§ 13. — ÜÇÜNCÜ MEHMED
(1595 - 1603)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 113
B) *Malî Olaylar* 114

§ 14. — BİRİNCİ AHMED
(1603 - 1617)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 115
B) *Malî Olaylar* 116

a) *Giderlerin Kesin Hesap Cetvelleri* 117
b) *Maktu Verginin Kaldırılması* 117

§ 15. — BİRİNCİ MUSTAFA
(1617 - 1618 ve 1622 - 1623)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 118
B) *Malî Olaylar* 118

§ 16. — İKİNCİ OSMAN (GENÇ)
(1618 - 1622)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 119
B) *Malî Olaylar* 120

§ 17. — DÖRDÜNCÜ MURAD
(1623 - 1640)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 121
a) *Göriceli Koçi Bey* 121
b) *Güçlü İcraat Örnekleri* 122
c) *Revan ve Bağdad'ın Fethi* 124
B) *Malî Olaylar* 124

§ 18. — BİRİNCİ İBRAHİM (DELİ)
(1640 - 1648)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 126
B) *Malî Olaylar* 126
a) *Hesapsız Sarfiyat* 126
b) *Kürk ve Kehribar Vergisi* 127

§ 19. — DÖRDÜNCÜ MEHMED (AVCI)
(1648 - 1687)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 128
a) *Köprülüler Yönetimi* 128
B) *Malî Olaylar* 131
a) *Tarhoncu Ahmed Paşa Lâyihası* 131
b) *Köprülüler Dönemi* 131

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GERİLEME DÖNEMİ (1683 - 1792)

İKİNCİ VİYANA BOZGUNUNDAN ÜÇÜNCÜ SELİM'İN REFORM GİRİŞİMLERİNE KADAR

§ 20. — İKİNCİ SÜLEYMAN
(1687 - 1691)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 135
B) *Malî Olaylar* 136

§ 21. — İKİNCİ AHMED
(1691 - 1695)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 136
B) *Malî Olaylar* 137

§ 22. — İKİNCİ MUSTAFA
(1695 - 1703)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 137
B) *Malî Olaylar* 138

§ 23. — ÜÇÜNCÜ AHMED
(1703 - 1730)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 140
B) *Malî Olaylar* 143

§ 24 — BİRİNCİ MAHMUD
(1730 - 1754)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 144
B) *Malî Olaylar* 146

§ 25. — ÜÇÜNCÜ OSMAN
(1754 - 1757)

§ 26. — ÜÇÜNCÜ MUSTAFA
(1757 - 1774)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 148
B) *Malî Olaylar* 150

§ 27. — BİRİNCİ ABDÜLHAMİD
(1774 - 1789)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 151
B) *Malî Olaylar* 152

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇÖKME DÖNEMİ (1792 - 1922)

III. SELİM'İN REFORM HAREKETLERİNDEN
(Yaş Andlaşması) VI. MEHMED'İN İSTANBUL'DAN
KAÇIŞINA KADAR

§ 28. — ÜÇÜNCÜ SELİM
(1789 - 1807)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 155
a) *Siyasî Olaylar* 155
b) *Askerî Olaylar* 156
c) *Reform Çalışmaları* 158
B) *Malî Olaylar* 160

§ 29. — DÖRDÜNCÜ MUSTAFA
(1807 - 1808)

§ 30. — İKİNCİ MAHMUD
(1808 - 1839)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 163
a) *Siyasî Olaylar* 163
b) *Askerî Reformlar* 166
c) *Siyasî ve İdarî Reformlar* 169
d) *Sosyal ve Eğitsel Reformlar* 170
B) *Malî Olaylar* 173

§ 31. — ABDÜLMECİD
(1839 - 1861)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 176
a) *Tanzimat-ı Hayriye* 178

1 — *İdarede Reform*, 2 — *Askerlikte Reform*, ... 179
3 — *Eğitimde Reform* 181
b) *Tanzimat Hareketine Karşı Tepkiler* 182

B) *Malî Olaylar* 184

a) *Vergide Adalet* 184
b) *Para Basımı* 185
c) *Bütçe Fikri* 185
d) *Dış Borçlanma (İstikraz)* 192
e) *Ticaret ve Sanayide Gerileme* 195
f) *Tarımda İlerleme* 197
g) *Toprak Reformu* 198

§ 32. — ABDÜLAZİZ
(1861 - 1876)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 200

a) *Mutlakiyete Dönüş* 202
b) *Genç Türklerin Muhalefeti* 203
c) *Medrese Softalarının Ayaklanması* 204

B) *Malî Olaylar* 205

a) *Devlet Bütçeleri* 207
b) *Dış Borçlanmalar* 211

§ 33. — BEŞİNCİ MURAD
(1876 - 1876)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 222
B) *Malî Olaylar* 223

§ 34. — İKİNCİ ABDÜLHAMİD
(1876 - 1909)

A) *Siyasî, Askerî ve İdarî Olaylar* 224

a) *Eğitim Kuruluşları* 230
b) *Ermenilerin Başkaldırması* 231
c) *Girit İç Savaşı ve Türk Yunan Harbi* 234
d) *Türk Alman Dostluğu* 235
e) *İstibdada Karşı Direnme* 236
f) *31 Mart Vak'ası* 236

mıştır. Türk komutanları kısa zamanda Arap İmparatorluğu ordusunun askerî ve siyasî mevkilerini ele geçirmişlerdir.

Onbirinci yüzyılda, çöken Arap İmparatorluğu yerine, Selçuklu Türkleri geçmiştir. Selçuklular, diğer Türk beğlerini de bir araya toplayarak kurdukları egemenliği İran, Irak ve Suriye'ye kadar genişletmişlerdir.

Selçuklu Türkleri, toplumsal ve ekonomik yönden yaptıkları aşama ile kurdukları imparatorlukta; askerî, idarî, siyasî personel yanında, ziraatçi, imalâtçı, tüccar sınıfını da oluşturarak okullar, hastaneler, camiler, kervansaraylar inşa etmişler, felsefe, edebiyat, bilim ve sanat alanında ilerlemeler kaydetmişlerdir.

Selçukluların Doğu Anadoludan İç Anadoluya ve Ege kıyılarına doğru ilerlemesini önlemek için Bizans İmparatoru *Romanus IV. Diogènes* paralı yabancı askerlerden topladığı ordu ile Türklere hücum etmişse de, daha az sayıda olan ve fakat savaşçı nitelikleri üstün Türkler, 1071 yılında Malazgirt'te imparatoru yenip, esir almışlardır. Bu yenilgi Selçuk Sultanı Alpaslan'a Batı Anadolunun yolunu açan büyük bir olay olmuştur.

Onikinci yüzyılda, Selçuklu Türkleri Konya kentini hükümet merkezi yaparak Anadoluda güçlü bir imparatorluk kurmuşlar, Batı Anadolu Bizans'tan kopmuş durumda olduğundan, bağımsız Türk beğlikleri buraları yavaş yavaş ele geçirmişlerdir. Bu beğliklerden birî ve en güçlüsü de Osman Beğliği idi.

Onüçüncü yüzyılda, Osmanlı Türklerinin kurduğu Osmanlı Devleti, adını bu beğlikten almıştır. Zaman ile büyük bir imparatorluk haline gelen Osmanlı Devleti, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında altı yüzyıldan fazla hükümran olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ DÖNEMİ (1299 — 1453)

OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞUNDAN İSTANBUL'UN FETHİNE KADAR

A) *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu :*

Abbasiye Devleti sarsılmış, Selçuklular memleketi aralarında taksime başlamışlardı. Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Bey 400 atlı ordusu ile Anadoluya gelmektedir. Muharebeye tutuşmuş iki ordudan yenik orduya yardım etmeyi mertlik sayan Türklerin müdahalesi ile, Selçuklular muharebeyi kazanınca, Konya Selçuklu Sultanı Alaaddin'in mükâfatı olarak Söğüt Ovası ve Domaniç Dağları «Ramazan 683 tarihli Menşur» ile Türklere temlik edilmiş, Osman Gazi'ye «Osman Şah» ünvanı verilmiştir.

Farsça yazılı bu menşur (=berat) un bir tarafında malî işlere dair şu sözler vardır :

«Yurdun korunması askersiz olmaz, asker parasız toplanmaz, para yurd mamur olmadıkça kazanılmaz, yurdun imarı siyaset (1) olmadıkça mümkün olmaz. Siyaset ise adaletten başka bir şeye dayanmaz.»

---

1) Siyaset deyimi, politika anlamına gelmekle beraber, gereğinde zor kullanan güçlü bir yönetim anlamını da taşımaktadır.

Bu tarihî belgenin Arapça tercümesi daha kısa ve vecizdir : «Mülk askerle, asker para ile, para imar ile, imar siyaset ve siyaset de adalet ile sağlanır.»

B) *Kamu Gelir ve Giderleri :*

Başlangıçta Konya Selçuklu Devleti'nin bir sancak beyliği durumunda olan Osmanlıların malî idaresi bağlı bulundukları Selçuklu Devleti'nin kanunlarına göre yürütülmekte idi. Fakat Selçuklu Devleti'nin çökmesi üzerine, Osmanlılar bağımsızlıklarına kavuştular. İslâm devletlerinin hepsinde olduğu gibi, malî idarelerini İslâm şeriatı ve Fıkıh hükümlerine göre tertiplediler.

I. *Tekâlif-i Şer'iye :* Devletin gelirleri başlangıçta *Tekâlif-i Şer'iye (=Dinî vergiler)* ile temin olunurdu. Dinî vergiler; zekât, öşür, haraç ve cizyeden ibaret idi.

a) *Zekât :* Yıllanmış mallara sahip olanların, kendi ihtiyaçlarından fazla olan bir kısmını, yıldan yıla ihtiyaç sahiplerine vermekten ibaret idi. Zekât 5 kısma ayrılıyordu :

1. — *Sevaim :* Yılın yarısından ziyadesini otlayarak geçiren, kırlarda barınan ve etleri yenilen ehlî hayvanlardır. Bunlar; deve, manda, sığır, koyun ve keçidir.

Sevaimde matrah : Develerde 5, manda ve sığırlarda 30, keçilerde 40'tır. Nispet ise 1/40'tır. Bunların yavrularından zekât alınmayacağı gibi, hizmette kullanılan at, katır ve merkeplerden de zekât alınmaz.

2. — *Nukut ve Aruz :* Altın ve gümüş ile bunların mamûlleridir. Para olarak basılmış veya külçe ha-

lindeki gümüşün matrahı 200 dirhem, altının matrahı 20 miskaldir (2). Nispeti ise 1/40'tır.

3. — *Aşir :* Devlet tarafından atanan, ticaret mallarının zekâtını alan memurdur. Bu memur vasıtasıyla alınan vergiye «*zekât-ı âşir*» veya «*sadakat-ı ticariye*» denir ki, bu eski deyimler günümüzdeki gümrük vergilerine karşılık kullanılmıştır. Eski ticaret yollarında alınan bu verginin nispeti 1/40, yani % 2,5'dan başlayıp, mükellefin durumuna göre, müterakkilik esasına dayanılarak % 5-10'a kadar yükseltilebilir.

4. — *Rikâz :* Madenlerden, definelerden alınan zekâttır. Maden, araziyi memlûkede bulunursa mülkiyeti sahibine aittir. Araziyi emiriyede bulunursa mülkiyeti bulana ait olup, 1/5'ni bulan zekât olarak verir.

5. — *Hariç :* Hububat ve meyvalar gibi her nevi toprak ürünlerinden alınan zekâttır. Bunlarda matrah yoktur. Ne kadar ürün alınırsa alınsın zekât verilmesi vaciptir. Ancak, bu nevi zekât öşür ve haraç vermeyen araziden elde edilen ürünlerden alınır. Nispeti öşür gibi % 10'dur.

b) *Öşür :* Araziy-i Öşürüye ürünlerinden «Tam Öşür» ya da «Yarı Öşür» olarak alınır. Tam öşür «araziy-i nehriye» den, yani yağmur ve dere suları ile sulanan toprakların ürünlerinden alınır. «Yarı Öşür» ise «araziy-i şemsiye» den, yani dolap, makine gibi vasıtalarla sulanan toprakların ürünlerinden alınır.

«Araziy-i Öşriye» İslâm olan ahaliye ait bulunan

2) Miskal=1,5 dirhem=24 kırat=4,618 gram.

topraklardır. Bu arazi, ya fethedilen bir İslâm ülkesinin askerlere taksim edilen kısmı, ya da fetihten önce sahipleri İslâm olan ahalinin elinde bırakılmış olan kısmıdır.

c) *Haraç :* «Araziy-i haraciye» den alınan vergidir. Fethedilen bir İslâm ülkesinin ahalisi esir edilmeyip yerlerinde bırakılır ve topraklar kendilerine temlik edilirse buna «araziy-i haraciye» denir. İki türlü haraç vardır :

1. — *Harac-ı Muvazzaf :* Dönüm başına her yıl alınan maktu bir vergidir. Bu verginin mevzuu arazi, matrahı ise dönümdür.

2. — *Harac-ı Mukasem :* Toprakların kendisinden değil, ürünlerinden alınan bir vergidir. Bu verginin matrahı yıllık ürünün miktarıdır. Mevzuu ise toprağın mahsulüdür.

d) *Cizye :* İslâm olmayan kişilerden, askerî hizmet karşılığı olarak alınan bir vergidir. İki türlü cizye vardır :

1. — *Maktu Cizye :* Fetih zamanında tespit edilen maktu bir bedeldir.

2. — *Alerruus Cizye :* Adam başına, malî gücüne göre alınan bir bedeldir. Mükellefler fakir, orta halli, zengin olarak üçe ayrılır. Kadın, çocuk, ihtiyar, sakatlarla keşişlerden alınmaz.

Bu vergide de müterakkilik esası vardır. Mükellefler üç kategoriye ayrılmışlardır. Fakirlerden yılda 12 dirhem, orta hallilerden 24 dirhem, zenginlerden de

48 dirhem gümüş olmak üzere, her yıl 12 taksitle alınan aylık bir vergidir (3).

II. *Sair Gelirler :* Yukarıdaki dört çeşit dinî vergi dışında, başka gelirler de vardır. Bunlar :

a) *Harp ganimetleri :* Harplerde elde edilen taşınır malların 1/5'i «Beytülmal» (=Hazine) verilir.

b) *Tereke :* Vârissiz ölenlerin bıraktıkları «Metrükât» (=Mallar) ın tamamı hazineye verilir.

c) *Lukata :* Sahipsiz olup, hâkime teslim olunan taşınır mallar da hazineye gelir kaydedilir.

III. *Gelirlerin tasnifi :* Şer'î vergiler ile sair gelirlerin tasnifi ve fıkıh hükümlerine göre, sarf yerleri aşağıdaki şekilde tayin ve tahsis edilmiştir :

a) *Sadakat-ı Emvâl :*

1. — Zekât-ı Âşir : «İslâmdan alınan gümrük resmi.»
2. — Zekât-ı Sevâim.
3. — Âşar.

b) *Haraç :*

1. — Zekât-ı Âşir : «İslâm olmayanlardan ve yabancı tüccardan alınan gümrük resimleri.»
2. — Haraç.
3. — Cizye.

---

3) *Bkz. Abdurrahman Vefik*, Tarihi Malî, Sahife 7 ve daha sonrakiler, İstanbul (1330) 1914.

c) *Humuslar :*

1. — Ganayim hissesi.
2. — Rikâz zekâtı.

d) *Beytülmâl hakları :*

1. — Tereke.
2. — Lukate.
3. — Yâve.

IV. *Mesarif-i Şer'iye (=Dinî giderler) :* Belli kaynaklardan elde edilip ayrı sandıklarda saklanan dinî gelirler aşağıdaki dinî giderlere tahsis edilmiştir :

a) *Sadâkat-ı Emvâl Gelirleri;* mal memurları ile fıkaraya,

b) *Haraç gelirleri;* asker, kadı, gazi, muhtaç ve kölelere,

c) *Humuslar;* müftü, muallim, müteallim ve muhafızlar ile hayır kuruluşları, bayındırlık işleri, yetimler ve fakirlere,

d) *Beytülmâl Hakları;* hastanelere, nafaka ve ilâçlara, teçhiz ve tekfin masraflarına karşılık olmak üzere kabul olunmuştur.

Gelirlerle masrafların yukardaki taksimatı, eski yazarlar (4) tarafından bir nevî fasıl ve madde ayırımı olarak addedildiğinden, Kur'an hükümlerine göre yapılan bu tertibe «*Şeriat Bütçesi*» denilmiş ise de, giderlerin önceden tespiti ve gelirlerin önceden tahmin

4) Bkz. *Ziya Karamursal,* Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Sahife 116 ve daha sonrakiler, Ankara, 1940.

ve tasdiki söz konusu olmadığından, bu taksimata «*bütçe*» demek doğru olmayacaktır. Buna : «Gelirlerin giderlere tahsisi» demek daha uygun olur.

V. *Tekâlif-i Örfiye (=Örfî vergiler) :* Bütün İslâm devletleri, gelir ve giderlerini hep bu şer'î esaslara göre tertip ve idare etmişlerdir. Ancak, zaman ile «şer'î vergiler» in yanında «örf'î vergiler» de yer almıştır. Nitekim, *Emlâk'î Emiriye*» (=Devlete ait mülkler) in gelirleri, sefineler (=gemiler), darphaneler, su, gümrük resimleri ve baç'lar örfî vergiler arasında bulunmaktadır.

Örfî vergilerin zaman ile sayıları 90'ı aşmıştır ki, önümüzdeki bahislerde bunların konuluş tarihleri, özellik ve nitelikleri hakkında bilgi verilecektir.

C) *Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Askerî, İdarî ve Malî Teşkilâtı :*

600 yıldan fazla hükümran olan Osmanlı Devleti'nin ilk üç yüzyılı gelişme, dördüncü yüzyılı duraklama, son iki yüzyılı da gerileme ve çökme dönemi olarak nitelenir. Siyasî, askerî, idarî ve malî olaylar Osmanlı tarihinde genellikle aşağıdaki 5 dönem içinde incelenir :

I) *Kuruluş Dönemi :* (1299 - 1453) Devletin kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar.

II) *Yükseliş Dönemi :* (1453 - 1579) İstanbul'un fethinden Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümüne kadar.

III) *Duraklama Dönemi :* (1579 - 1683) Sokullu'nun ölümünden 2 nci Viyana Muhasarası bozgununa kadar.

IV) *Gerileme Dönemi:* (1683 - 1792) 2 nci Viyana Bozgunundan Yaş Andlaşmasına kadar.

V) *Çökme Devri:* (1792 - 1922) Yaş Andlaşmasından sonuncu padişah Vahdettin'in memleketten kaçmasına kadar.

Batı ülkelerinde olduğu gibi, doğuda da mutlakiyet rejiminin hâkim olduğu devirlerde hükümdarların (5) emirleri, padişahların fermanları kanun kuvvetinde idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahın bir emri ile sadrazam ve nazırların, ya da diğer şahısların idamları infâz olunurdu. Padişahın bir fermanı ile vergiler konulur, kamu veya saray masrafları artırılırdı. Bu yüzdendir ki, İmparatorluğun yükseliş döneminde hukuka saygılı, güçlü padişahlar zamanında, memlekette adalet cihazı iyi işlemiş, idare ve maliye işleri başarı ile yürütülmüş, hazineler altın ve gümüşle doldurulmuştur. Buna karşılık Duraklama, Gerileme ve Çökme dönemlerinde güçsüz, sağlıksız ve dengesiz padişahlar yüzünden kamu hizmetleri gereği gibi yapılamamış, harpler kaybedilmiş, arazi kayıpları birbirini izlemiş, hazineler boşalmış ve malî buhranlar başgöstermiştir.

Bu kitapta, Osmanlı Devleti'ndeki malî olaylar incelenirken, kronolojik bir sistemin uygulanması, devletin tek hâkimi sayılan padişahların kişisel nitelik ve yeteneklerine kısaca yer verilmiş olması, siyasî, askerî, idarî ve malî olaylarda hükümdarların ne kadar etkili,

---

5) Kendisini Allahın temsilcisi sayan ve «Güneş Kral» ünvanını taşıyan *XIV. Louis: «Devlet Ben'im!»* demekten çekinmemiştir.

Doğu ülkelerindeki hükümdarlar da *«Zillullâhi Fîlâlem»* zihniyetini asırlarca sürdürmüşler, kendilerini *«Kâinatta Allahın Gölgesi»* olarak uyruklarına kabul ettirmek istemişlerdir.

ya da etkisiz olduklarını göstermekte yarar sağlamıştır. tır. Bu bakımdan padişahların adını taşıyan paragrafların ilk bölümünde, bunların kişilikleri, nitelik ve özellikleri ile malî olaylar üzerinde büyük etkisi olan siyasî, askerî ve idarî olaylardan bahsedilecek; ikinci bölümünde de sadece malî olaylar ele alınacaktır.

§ 1. — BİRİNCİ OSMAN (GAZİ) 1281 - 1324

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Hak ve adalete saygılı, üstün yetenekli bir hükümdar olan Osman Gazi ününü kılıcından ziyade adaletseverliği ile sağlamıştır. Yeni fetholunan yerlerde şer'î hükümlere göre hareket eder, İslâm olan ve olmayan teb'ası arasında, ırk ve din farkı gözetmezdi. Güçlü bir kumandan olduğu kadar sabırlı, olgun bir yönetici idi. Yanında çalışanlar kendisine büyük bir saygı ve bağlılık gösterirler, en zorba tabiatlı kişiler bile huzurunda saygı ile eğilirlerdi. Büyük Atası Halife Osman'dan örnek alan Osman Gazi, adalete kuvvet ve zenginlikten daha çok önem veren, güçlü bir irade ve hoşgörüye sahip, büyük bir hükümdardı. Bu yüzdendir ki, kurmuş olduğu devlete kendi ismi verilmiş, asırlar boyunca hükümran olmuştur.

Osmanlı Türkleri, kendi kaynaklarını geliştirdikleri gibi, çevrelerinde yaşayan devletlerin de aydınlarından, üreticilerinden ve tüccarlarından yararlanmışlardır. Arapların tersine olarak, Osmanlı Türkleri, dinî bağnazlıktan uzak bir tutumla, düşmanlarına karşı koymuşlar, bu yüzden birçok Rum aileleri önce düşman olarak bildikleri Osman Gazi'yi sonradan dost bilip,

büyüklüğüne inanmışlar ve kendi istekleriyle müslümanlığı kabul etmişlerdir. Kısa zamanda Osmanlı Türkleri Anadolu'nun kuzey batısında yerleşip, kendilerine özgü bir uygarlık geliştirmişlerdir. Nasıl ki, Arap İmparatorluğundan arta kalan boşluğu Selçuk Türkleri, Roma İmparatorluğundan arta kalan boşluğu da Bizanslılar doldurmuşlarsa, Selçuk İmparatorluğunun çöküşünden sonra da yerine Osmanlı Türkleri geçmiştir.

Osman Gazi sabırlı bir politika izleyerek çökmekte olan Bizans'ın kentlerinden önce İznik'i zaptetmiş, sonra da Bursa'nın fethini planlamıştı. Bu kentler kendi topraklarına sadece bir günlük mesafede bulunuyordu. Bizans ordusu ile Türk ordusu Koyunhisar'da karşılaşıp Rumları büyük bir bozguna uğrattılar. Bu zaferden sonra Osmanlı ordusu, Sakarya nehrine hâkim Akhisar kalesini zaptetti ve Marmara Denizine indi. Son olarak Bursa kenti işgal edildi ve Osmanlı Devleti'nin başkenti olacak olan Bursa'nın fethini Osman Gazi 1326 yılında ölüm döşeğinde öğrendi. Osmanlı Türkleri ile tutuştukları muharebede Bizans'tan yardım görmeyen düşman komutanı Evranos beği, şehri Osmanlılara terkedip müslümanlığı kabul etti.

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa şehrinde bilim kurumları, şairler, bilginler bir araya toplanmıştır ve Osman Gazi'de Bursa'da toprağa verilmiştir.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Malî Öğüt :* Osman Gazi'nin, ölümü sırasında oğlu Orhan Gazi'ye verdiği malî öğüt son derece dikkat çekicidir :

«Beytülmâl-i Müslimini muhafaza ederek devletin servetini teksire çalışıp, mesarif-i Meşruaya kifayetinden ziyade akçe (6) telef eylemeye ziyade nasbı nefsi ihtimam eyleyeceksin...» (7) sözü bugün dahi değerini muhafaza eden malî bir düsturdur. Günümüzdeki deyimle «hazinenin mevcudunu korumak, devletin varlığını çoğaltmak, kanunî giderler dışında gereksiz para sarf eylememek» anlamına gelen bu malî nasihat, düpedüz maliye ilminin konusu olan devlet gelirleri, devlet masrafları ve bunların idaresi demektir ki, maliye ilminin kuruluşundan 400 yıl önce, bu büyük hükümdar tarafından dile getirilmiştir.

b) *Bazar Rüsumu :* Osmanlı Devleti'nde Tekâlif-i Şer'iyeden başka, ilk vergi «*Bazar Rüsumu*» (8) adı altında konulmuştur. Tıpkı batı ülkelerindeki «*Genel Meclisler*» gibi, Osman Gazi bu resmi koymadan önce bir «*meşveret meclisi*» kurmuştur. Bu mecliste tartışılan Bazar Rüsumuna Osman Gazi'nin amcası karşı çıkmış ise de, mecliste bulunanların çoğunluğu ile bu ilk resim kabul olunarak alınmaya başlanmıştır.

§ 2. — BİRİNCİ ORHAN (GAZİ) 1324 - 1360

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

Osman Gazi'nin vefatı üzerine, küçük oğlu Orhan Gazi Ağabeyi Alaaddin Paşa'ya saltanatı teklif etmiş

---

6) Akçe, XIV - XVII. yüzyıllardaki para birimidir. Başlangıçta 90 ayar gümüşten, yaklaşık olarak 1,15 gram ağırlığında basılmıştır. Sonraları ayarı devamlı olarak düşürülmüştür.

7) Bkz. Abdurrahman Vefik, adı geçen eser, sahife 14 ve daha sonrakiler.

8) *Bazar Rüsumu;* Ülke içindeki pazarlara dışardan getirilen mallardan alınan bir nevi vergidir.

ise de, askerlikte daha güçlü bir kişiliğe sahip olan Orhan Gazi'nin tahtı ele almasını büyük kardeşi Alaaddin Paşa israrla istemiş, kendisi idarî işleri yürütmeyi ve kardeşine vezirlik etmeyi tercih etmiştir. Nitekim Orhan Gazi tahta çıktıktan sonra fütühat ile meşgul olurken, Alaaddin Paşa da devletin askerî, idarî ve malî teşkilâtını kurmaya başlamıştır.

Birinci Orhan, babası gibi güçlü ve büyük bir hükümdardır. Tahta çıkar çıkmaz topraklarını genişletmek, halkının varlığını çoğaltmak için fütühata başladı. Birbiri ardına fethettiği kalelerin sayısı zaman ile yüzü aştı. Devamlı surette yurt içinde dolaşır, kale muhafızlarını sürekli şekilde kontrol ederdi. Esasen askerî yeteneklerinin üstünlüğünü gören babası ölümünden önce yerine kendisinin geçmesini istemişti. Büyük kardeşi Alaaddin Paşa ise bilimsel çalışmalardan zevk alan, din ve hukuk alanında incelemeler yapan bir kişiliğe sahipti.

Sultan Orhan siyasette, savaşta tükenmeyen bir enerjiye ve ustalığa sahip bir hükümdardı. Latinlerin İstanbul'u işgal ettikleri sırada Bizans İmparatoru 3. Andronicus'la bugünkü Maltepe civarında muharebeye tutuşan Orhan Gazi savaşı kazanmış, bu yöreleri de topraklarına eklemiştir. Birbirini izleyen fetihlerden sonra Osmanlı Devleti'nin nüfusu 500.000 kişiye ulaşmıştır. Hıristiyan teb'a askerlik görevi yapmadığından, fethedilen topraklar Müslümanlar arasında paylaşılırdı. Bir kısım Hıristiyanlar da toprak sahibi olmak için İslâm dinini kendi istekleri ile kabul ediyorlardı. Bu olaya gönüllü din değiştirme deyimi kullanılıyordu. Bu yüzden İslâmiyeti kabul edenlerin sayısı her yıl artmakta idi.

Alaaddin Paşa tarafından kurulan bu yeni devlet düzeninde askerî teşkilât ile malî teşkilât birbirinin tamamlayıcısı idi. Alaaddin Paşa'nın başkanlığında kurulan hey'ete Sultan Orhan da katılmakta idi. Bu hey'etin verdiği ilk ve önemli kararlar şunlardır :

1) Sultan adına hutbe okutmak,

2) Sultan adına para (9) bastırmak,

3) Camiler yapmak, kadılar, imamlar, hatipler tayin etmek,

4) «Yeniçeri» (10) adıyla piyade, «sipahi» adıyla süvari askeri yetiştirmek ve askerî kiyafet tespit etmek,

5) Askerî, idarî ve malî bakımdan toprakları taksim etmek, kamu gelirlerini tarh ve tahsil, kamu masraflarını tediye etmek ve gelir fazlasını merkeze göndermek.

Yukarıdaki önemli kararlardan sonra kamu hizmetlerinin şer'î hükümlere göre yürütülmesi için «Kazaskerlik» makamı kuruldu. Kadılarla imam ve hatiplerin seçilmesi bu makama verildi.

---

9) Birinci Osman zamanında para basılmamış, Selçukluların bastıkları paralar kullanılmıştır.

10) Yeniçeri, Yeni asker anlamına gelen ve Padişahın şahsına bağlı olduğu için «Kapıkulu» olarak da isimlendirilen kişilerdir. Kuruluş tarihi tartışmalı olmasına rağmen bu teşkilâtın özü I. Orhan zamanında, Devşirme Kanunu ile meydana getirilen (Yayalar) adlı daimi askerlerden oluşmuştur. Bir başka görüş Yeniçeri ocağının I. Murad'ın tahta çıkışını izleyen 1362-63 tarihinde Çandarlı Kara Halil Paşa tarafından kurulmuş olduğunu belirtir. Yeniçeri deyiminin Bektaşi Şeyhi Hacı Bektaş tarafından bulunduğu da söylenir.

Resmî kiyafet nizamnamesi yapılıp, gerek Padişahın, gerekse vezir ve kumandanların, piyade askeri ve süvarilerin giyecekleri serpuş ve üniformalar tespit olundu.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Para basımı :* Osmanlı Devleti'nde Sultan Orhan zamanına kadar Selçuklular tarafından basılmış paralar tedavül etmekte idi. İlk meskûkât gümüş ve bakırdan olmak üzere bu dönemde basıldı.

b) *Akçeli Askerler :* Kazasker Kara Halil'in teklifi ile Yeniçeri Ocağı kuruldu. İslâm olmayan 1000 erlik topluluk bu ocağın nüvesidir. Başlangıçta birer akçe yevmiye verilen erlere sonradan üçer akçe verilmeye başlanmıştı. Yeniçeriler devamlı olarak kışlalarda talim ve terbiye görürler, evlenemezler, ölünceye kadar asker kalırlardı. Çalışkanlık ve harplerde yararlılık gösterenler terfi ettirilir ve yevmiyeleri on beş akçeye kadar yükseltilirdi. Yeniçerilerden sonra gene 1000 erlik Sipahi Ocağı kurulmuştur. Bunlar da aynı şartlar altında talim ve terbiyeye tabi tutulmuş, zaman ile yeniçerilerin sayısı 40000'e, sipahilerin sayısı da 20000'e ulaşmıştır.

c) *Timar, Zeamet, Hâs :* İdarî ve malî kanunlara göre fetholunan toprakların ölçümü yapılır, hane ve nüfus sayımı defterlere kaydedilirdi. Sancak ve kazalara ayrılan mülkî taksimatta sancaklara «mir-i liva», kazalara da «kadı» tayin olunurdu. Zaman ile topraklar genişleyince «Beylerbeyliği», «Müşirlik», «Mir-î Miranlık» gibi ünvanlarla mülkî taksimat genişletilmiştir.

Toprakların taksimatı «Timar», «Zeamet». «Hâs», «Evkâf» ve «Ocaklık» olmak üzere bölümlere ayrılmıştır. Ve bu bölümler sağlanan gelirlere göre adlandırılmıştır. Şöyle ki :

Timarlar 3000 - 20000 akçe varidatı olan,

Zeametler 20000 - 100000 akçe varidatı olan,

Hâslar 100000 ve daha yukarı akçe varidatı olan

dirlikler idi. Meselâ; 500 köylük bir sancağın 300 köyü ikişer, üçer, beşer köy olarak timar ve zeamet sahiplerine dağıtılır ve bunlara «dirlik» adı verilirdi. Geri kalan köyler ise Hâs, Evkâf, Ocaklık olarak bölümlere ayrılırdı.

Timarlılar, tarihte Osmanlı Şövalyeleri adıyla ün salan süvarilerdi. Bir timarın Anadolu'da 3.000, Rumeli'de 5.000 akçe hasılat payı (=dirliği) vardı. Hasılat bu miktarları aşınca her timarlı yanında talim ettireceği zırhlı bir süvari (=cebelu) yu (11) yetiştirmek mecbriyetinde idi. Anadolu'da hasılatı 20.000 akçeye yükselen her timarlının yanında altı cebeluya kadar asker bulunur ve kendisi assubay durumuna gelirdi. Hasılat bu miktarı da aşınca timarlılar «*zaim*» olurlar, yani subaylığa yükselirlerdi.

Zaimlerden 100.000 akça (=yük) dirliği olanlar Anadolu'da 30, Rumeli'de 20 cebelu yetiştirmeğe mecbur tutulurlardı. Beylerbeylerinden bir milyon akça hâ-

11) Cebelu=cebeli=cebeci=atlı.

sı olanlar da 200 - 300 cebeluyu temin etmeye mecbur olurlardı.

Timarlar, kendi sancaklarının askerî, idarî, iktisadî ve malî işlerine bakarlar, köylülerin çalışmasını, yolların, köprülerin yapılmasını kontrol ederler ve bu suretle ziraat ve servetin artmasına çalışırlardı. Aynı zamanda öşür, haraç, resim gibi çeşitli adlarla, «*tevzi defterleri*» nde kanunla tespit edilen miktarlar üzerinden, vergileri tahsil ederlerdi. Harp zamanlarından 1/10 nispetindeki timarlılar sancakta kalır, hem idarî ve malî işlere bakar, hem de muhafızlık vazifesini görürlerdi. Bunlara «*korucu*» denirdi.

Görülüyor ki, timarlılar askerlik hizmetiyle beraber, iktisat, maliye ve bayındırlık işlerini de yapmakla görevli idiler. Her timar, babadan oğula intikal ederdi. Şayet oğul küçük veya bu hizmeti yapmağa yetenekli değilse, cebelular arasından, Sancakbeyi veya Beylerbeyi tarafından, en ehil olanı seçilir, dirlik «*berâtı şerif*» ile yeni sahibine verilirdi. Tahsil olunan gelirler, mahallî ihtiyaçlara sarfolunduktan sonra, geri kalan safî hasılat hazineye gönderilirdi. Harplerde bile ekseriya hazineye başvurulmaz, mahallî masraflar mahallî gelirlerle karşılanırdı. Bu sayede hazinede toplanan safî hasılat ile de merkezde yeniçeri ve sipahilere verilen ulufeler, cülûs bahşişleri, bilim adamları ve askerî, sivil idare amirlerine tahsis olunan yevmiyeler, atiyeler, harp gemileri, tersaneler, yollar, köprüler, camiler, medreseler gibi askerî, idarî, ilmî, dinî müesseselere mahsus genel ihtiyaçlar karşılanırdı.

Çeşitli adlar altında tarh ve tevzi olunan resimleri tahsil edecek timar, zeamet, hâs sahiplerinin isimleri *Yasama Defteri* veya *Nizam Defteri* adı verilen bir

deftere yazılırdı. Safî hasılat usulü uygulandığından, devletin genel giderleri ile genel gelirlerinin tam tutarı bilinmez, ancak safî hasılat yekûnu ile merkezde yapılan masrafların tutarı belli olurdu.

Padişaha ve vezirlere ait bulunan hâsların gelirleri *Kethüdalar* tarafından tahsil olunurdu. Bunların hazineye ait olan kısmı ise, *Hazine kethüdaları* tarafından tahsil ve muhafaza olunurdu. Bu gibi gelirlerin tahsili için daha sonra *Hassa Harç Eminliği* ve *Beytülmâl Eminliği* gibi memuriyetler ihdas edilmiştir ki, bunlar kadılıktan sonra gelen önemli mevkilerdir.

Evkâfa ayrılan ve çıplak mülkiyeti padişaha ait olan arazinin gelirleri hayır kuruluşlarının ihtiyaçlarına, padişah, vezir ve diğer devlet büyükleri tarafından kurulan Vakıflara tahsis olunurdu. Bu tutum, daha kuruluş döneminde iken, Osmanlı Devleti'nin sosyal hizmet ve yardımlara ne büyük bir önem verdiğini göstermektedir.

Ocaklık veya *Yurtluk* denilen gelirler ise, belli mahallerdeki arazinin bazı kimselere hayat boyunca gelirinin tahsisi anlamına gelmektedir. Bu şekildeki tahsisler miras yoluyla vârislere de intikâl ederdi. Vârislere intikâl etmeyen, sadece tahsis edilen kişiye ait olan gelirlere ise *Yurtluk* denilirdi. *Ocaklık* veya *Yurtluk* olarak tahsis olunan arazi satılamaz, bağışlanamaz, vakfedilemezdi. Sadece o yerin şer'î ve örf'î vergilerinin hasılatından yararlanılırdı. *Ocaklık* ve *Yurtluk* sahibi olan beğler, timar ve zeamet sahipleri gibi, harplerde Beylerbeyinin kumandası altında birleşirlerdi.

Donanma için gemi inşaatı yapılan yerlerin yöneticilerine bırakılan gelirlere ise *tersane yurtluğu* deni-

lirdi. Bu gelirlere karşılık demir, kereste, zift, yelken, urgan, tente, halat, kürek... gibi malzeme tedarik edilir, tersanelerde çalışanlardan vergi ve resim alınmazdı. Bu malî ve idarî sistem Osmanlı Türklerinden önce Selçuklular, Mısır Memlükleri ve bazı Asya ülkelerinde değişik şekillerde uygulanmıştır. Ancak Osmanlı sisteminde toprakların tamamı devlete ve sultana ait olup, sadece gelirleri, harplerde yararlık gösteren kumandanlara, askerlere, bilim ve din adamlarına, yöneticilere, timar, zeamet, hâs, evkâf, ocaklık, yurtluk adlarıyla tahsis olunmaktaydı. Malî esaslara dayanan bu teşkilât ile Osmanlı Devleti, Avrupalı yazarlara göre, batı ülkelerinde iki yüz yıl sonrasına kadar görülmeyecek güçte düzenli bir orduya sahip olmuştur. Nitekim *Lord Kinross* (12) son eserinde, «*Bertrand de Broquière*» adlı bir yazara atfen, şu satırları yazmaktadır: «Osmanlı Türklerinin bu orduları sıkı bir disiplinle yetiştirilmiş çok güçlü ve seçkin askerlerden oluşturulmuştur. Türk orduları düşmanlarının üç günde gidebilecekleri bir yere bir gecede varma yeteneğine sahip anî ve süratli hareket kabiliyeti olan bir güçtür.»

§ 3. — BİRİNCİ MURAD (HÜDAVENDİGÂR) 1360 - 1389

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR:

Osmanlı Devleti'nin üç büyük kurucusundan biri olan Birinci Murad, kanunlara, nizâmlara saygılı, teş-

12) Bkz. *Lord Kinross*, The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, sahife 34, New York, 1977.

kilâtçı ve büyük kumandanlık niteliklerine sahip bir hükümdar idi. Az ve öz konuşan padişahın çok iyiliksever ve merhametli bir kişiliği olduğu için tarihçiler «Hüdavendigâr» lâkabını takmışlardır. Gerçekten Birinci Murad zamanında büyük harpler ve fetihler yapılmış, Osmanlı Devleti ve halkı servet ve saadete kavuşmuştur. Birinci Murad fütuhata Ankara'nın fethiyle başlamış, Çandarlı Kara Halil, Lâla Şahin ve Timurtaş paşalarla Evranos ve Hacı İlbey ile birlikte Rumeli'ye geçmiştir. Edirne'yi, Filibe'yi ve Bulgaristan'ın bir kısım topraklarını zaptetmiştir. Devletin başkentini Bursa'dan Edirne'ye nakletmiştir. Osmanlı Türklerinin Avrupa kıtasında süratle yayılmalarını önlemek isteyen Papa V nci Urban'ın teşvikiyle Lâtin Kilisesi, Hıristiyan dünyasını savunmak maksadıyla, bir Haçlı Seferi düzenlemiştir. Sırp, Macar ve Rumlardan oluşan Haçlı Ordusu, Meriç Nehrini geçerek Edirne'ye doğru ilerlerken Hacı İlbey'in kumandasındaki Osmanlı ordusu tarafından (Sırpsındığı) denilen yerde mağlûp ve perişan edilmiştir. Bundan sonra düzenlenen Haçlı Seferleri de Lâtin ve Rum Kiliseleri arasındaki çekişme yüzünden başarılı olamamıştır. Nitekim, 1366 yılında yine Papalık tarafından düzenlenen Haçlı ordusu her ne kadar Gelibolu'yu Türklerden almış ise de, sonunda başarılı olamamıştır. 1385'de Sofya, bir yıl sonra da Niş zaptedilmiştir. 1389 yılında düzenlenen Bulgar, Macar ve Ulahlardan kurulu, Sırp Kralı Lazar'ın kumandasındaki Haçlı ordusu Osmanlı ordusuna saldırmış ise de, Kosova Meydan Muharebesi adı ile anılan ünlü savaşta tekrar yenik düşmüş, Sırp Kralı Lazar esir edilmiştir. Birinci Murad, büyük komutanlık yetenekleriyle birlikte geniş kapsamlı bir politika izlemek suretiyle, Balkanlar'da Hıristiyanlara karşı yumuşak ve hoş gö-

rülü davranışlarda bulunmuş, Hıristiyan askerleri orduda ve yönetimde görevlendirilmiş, özü, babası Orhan tarafından kurulan yeniçerileri, bedende, ruhta ve inançta çok iyi eğitilmiş, disiplinli ve itibarlı askerlerden oluşan bir örgüt haline getirmiştir. Ayrıca, Slavca asker anlamına gelen *Voynuk* adıyla yardımcı ve taşımacı bir sınıf kurarak Hıristiyan gençlerini, sipahilerin atlarına bakmak, malzeme, cephane ve yiyecek taşımakla görevlendirmiştir. Gerçekten, yeniçeriler, dinsel ve duygusal bağlarla birbirine kenetlenmiş, padişaha karşı büyük sevgi ve saygı besleyen güçlü ve şerefli bir varlık haline gelmiş, bu yüzden de harplerde başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. Nitekim, 1388'de verdiği sözü tutmayan Bulgar Prensi Sisman'ı mağlûp ve esir ettikten sonra, 1389'da 70 yaşında iken sonuncu seferine çıkan ve Kosova'da muharebe meydanında yaralılar arasında dolaşırken, yüksek rütbeli bir Sırp subayının kendisiyle konuşmasına izin veren büyük padişah bu subay tarafından kahpece hançerlenerek şehid edilmiştir.

Görülüyor ki, Osmanlı Devleti'ni bir imparatorluk haline getiren Murad Hüdavendigâr kendisinden sonra gelen Fatihler, Yavuzlar, Kanunîler gibi, tarihte büyükler diye anılan hükümdarlar arasında yerini almıştır.

Birinci Murad yalnız askerlikte değil, stratejide, yönetimde ve politikada da büyük ustalık göstermiş, yeni yeni kanunlar yapmıştır. Irkları, dinleri ve dilleri birbirinden ayrı olan toplulukları bir araya getirerek, kişilere eşit hak ve görevler veren büyük hükümdar batılı yazar *Toynbee*'nin deyimi ile «Roma İmparatorluğundan daha da ileri giderek» asırlar boyunca yaşa-

yan bir imparatorluk kurmuştur. İlk *sadrazamlık,* ilk *hassa harç eminliği,* ilk *tûra* ve ilk *maktu vergi* Birinci Murad zamanına rastlar.

B) MALİ OLAYLAR :

a) *İlk maktu vergi :* Adriyatik kıyılarındaki Raguze Cumhuriyeti Osmanlı Türklerinin himayesi altına alınmış ve bunun için yapılan andlaşmayı Sultan Murad üç orta parmağını birleştirip küçük ve baş parmaklarını ayırarak el basmak suretiyle onaylamış ve bu suretle Osmanlı padişahları tarafından kullanılan *tuğra*'nın ilk şekli bu suretle meydana gelmiştir. Her ne kadar Orhan zamanında da Hıristiyan beylerinden çeşitli nedenlerle bir miktar para alınmış ise de, Raguze Cumhuriyetinin bir andlaşmaya dayanılarak her yıl sürekli olarak ödeyeceği 500 düka altını tutarındaki vergi, tarihte anlaşmaya bağlı ilk *maktu vergi* olarak kabul olunmaktadır.

b) *Siyasî ve iktisadî bir evlenme :* Birinci Murad, oğlu Şehzade Beyazıd'a Germiyan Beğinin kızını alınca, tarihte benzeri görülmemiş büyük bir düğün yapıldı. Bu evlenme, Osmanlı Devleti'nin Asya'daki itibarını artırmış, iktisadî ve malî yönden büyük kazançlar sağlamıştı. Germiyan Beği, gelinin cihazı olarak en güzel toprakları olan Eğrigöz, Tavşanlı, Simav ve Kütahya beldelerini vermiştir. Bu topraklar ziraat ve zanaat bakımından çok zengin idi. Ümera ve erkânın hediyeleri de göz kamaştırıcı ve hayret verici büyüklükte idi. Bunlara örnek olmak üzere Evrenos Beğin gönderdiği

hediyelerin tarihî kayıtları şöyledir (13) : «Yüz reis gulâm nikendam ve yüz reis cariye-i hôş hâram intihap edip her birini envaı atlas zerîn ile giydirip evvelâ on nefer gulâm tazeru ve on nefer cariye-i rumiye, ellerinde gümüş tepsiler içinde altın meskûkât, sonra on nefer gulâm dilber ve on nefer cariye-i şevk âver altın tepsiler içinde gümüş meskûkât olduğu halde ve badehu onu gulâm, onu cariye ellerinde enva-i giranbeha mücevherat, ahcar-ı semine, akmişe-i mütenevvia dolu tepsiler bulunduğu halde huzura gelip arz-ı valâyı ubudiyet eylediler.»

Görülüyor ki, bu parlak örnek Osmanlı Türklerinin o zamanki malî gücünün gözle görülür, elle tutulur delillerinden biri olmuştur.

c) *Hums-u Ganaim (=Pencik):* Murad Hüdavendigâr devrinde yapılan fetihler sonucunda devletin ve halkın serveti çoğalmış, esirlerin sayısı artmış olduğundan, bir esirin değeri 125 akçeye kadar düşmüştür. Esirler harp ganimeti sayıldığından, sahiplerinden «*hums-u ganaim*» adı altında bir vergi alınmaya başlanmıştır. Adından da anlaşılacağı gibi, değerin 1/5'i nispetinde olan bu vergiye Farsça «*Pencik*» deyimi de kullanılmıştır ki, esir başına 25 akçe ödetilir, esir sayısı 5'ten fazla olursa, vergi sadece nakit olarak değil, ayın (=mal) olarak da alınırdı. Yani 10 esiri olan ya 50 akçe öder, ya da 2 esir verirdi.

d) *Hassa Harç Eminliği :* Devlet varidatını tahsile memur edilen bu kişilere «*Hassa Harç Emini*» denilirdi

13) Bkz. *Abdurrahman Vefik*, adı geçen eser, sahife 43 ve daha sonrakiler.

ki, bu memuriyet kadılıktan sonra gelen önemli bir makam olup, bundan sonra kurulacak olan malî teşkilâtın önemli bir bölümünü teşkil etmekte idi.

§ 4. — BİRİNCİ BAYEZİD (YILDIRIM) 1389 - 1402

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

Birinci Bayezid, çok güçlü ve sert tabiatlı bir kumandan olmasına karşılık, atalarının sabırlı ve istikrarlı tutumlarından yoksundu. Ordusunu bir kıtadan başka bir kıtaya, ya da bir cepheden başka bir cepheye yıldırım süratiyle hareket ettirme yeteneğinden ötürü kendisine «Yıldırım» ünvanı verilmiştir. *Lord Kinross*, tarihçi *Edward Gibbon*'un deyimiyle (bu lâkap, Bayezid'in ateşli ruhuna, büyük enerjisine çok yakışan bir ünvandır.) demektedir.

Yıldırım Bayezid tahta çıktıktan sonra, Sırp Kralı Lazar'ın oğlu Stefan ile bir barış andlaşması yapıp, kızkardeşi Despina ile evlenmiş ve Sırpları Osmanlı Devleti'nin bir uyruğu haline getirerek Stefan'ı Sırp Birliğinin komutanlığına atamıştır. Sonra Anadolu'ya geçerek Aydın Emirini, Saruhan ve Menteşe Beyliklerini de idaresine alarak Akdeniz kıyılarına kadar ilerlemiştir. Karaman Beyliğinin Konya şehrini kuşatmış, Kayseri, Sivas, Kastamonu Beyliği ile Akşehir, Niğde ve Sinop'u ele geçirmiştir. Bu suretle Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olarak bir yandan Akdeniz, öte yandan Karadeniz'e ulaşmıştır.

Macar Kralı *Sigismund*'un Bulgaristan'ı işgal edip,

Tuna nehri üzerindeki Niğbolu *(=Nicopolis)* kalesini alması üzerine harekete geçen Yıldırım Bayezid Macarlar üzerine yürüyüp, ordularını perişan ettikten sonra, kaleyi ve Bulgaristan'ın tamamını kendi topraklarına katmıştır. Bundan sonra Anadolu Hisarını yaptırıp Bizans'ın başkenti İstanbul'u kuşatmış, şehirde bir İslâm Mahkemesi kurulması, limanda 6000 askerin bulundurulması ve yıllık maktu verginin yükseltilmesi gibi ağır şartları İmparator *Manuel*'e kabul ettirdikten sonra kuşatmayı kaldırmıştır.

Bayezid'den aldığı yenilgiyi hazmedemeyen Macar Kralı *Sigismund* Fransız, İngiliz şövalyeleriyle, Alman, İtalyan ve Polonyalı askerlerden oluşan 100000 kişilik bir Haçlı ordusunun toplanmasına önayak olmuştur. Bu büyük ordu Sırbistan'ı ve Niş şehrini zaptederek ve her yerde katliâm yaparak ilerlemiştir. Ancak Osmanlı Türklerinin savaştaki ustalıklarını bilmeyen ve kendilerine çok güveni olan Fransız şövalyeleri tutuştukları savaşta mağlûp olarak ön planda kılıçtan geçirilmişlerdir. Sigismund ordusunu bırakarak kaçmak zorunda kalmış, Haçlıların bu seferi korkunç bir yenilgi ile sonuçlanmıştır. Bundan sonra Yıldırım Bayezid Yunanistan ve Mora'nın tamamını kendi topraklarına katmıştır.

Bütün bu fetih ve işgallerde çok başarılı olan Bayezid, devletin yönetiminde babası ve ataları gibi başarılı olamamıştır.

Elde ettiği zaferlerden gurur duyan Yıldırım Bayezid, kendisini eğlence, sefahat ve lüksle mükâfatlandırmaktan menedememiş, idareyi valilerin eline bırakmıştır. Bu yüzden zaman zaman hazineleri boşalmış, as-

ker ve sivil memurların, maaşlarının zamanında ödenememesi yüzünden, hoşnutsuzluklara sebep olmuştur.

Anadolu'daki fütühatı sonucunda Türkistan ve Tataristan ile İran ve Hindistan imparatorluklarını elinde tutan güçlü hükümdar Timurlenk (14) askerlikte, idarede çok yetenekli bir kişiliğe sahipti. Yüzbinlere ulaşan at, fil gibi araçları ile iyi talim ve terbiye görmüş büyük bir ordusu vardı. Kendisine olan güvenini : «Kâinatta bir Allah vardır. Dünyada da bir hükümdar olmalıdır.» sözü ile simgelemiştir. Halbuki mağrur Bayezid Timur'u küçümsemekte devam etmiş, anlaşma isteklerini reddetmiştir. Bunun üzerine Timur 1401'de Osmanlılara doğudan hücum ederek Sivas, Halep ve Bağdat'ı ele geçirdikten sonra 1402'de tekrar hücuma geçip Bayezid'le karşılaşmıştır. Yaz aylarına rastlayan bu karşılaşmada, ordusunu dinlendirmeden süratle ilerleten Bayezid'in askerleri yorgun düştüğü gibi, akarsuların mecrasını değiştirerek Osmanlı ordusunu susuz bırakan Timur'un ordusuna Tatar asıllı askerler de katılınca, Osmanlı ordusu güç duruma düşmüş, Tatar asıllı askerlerin kendi ırkdaşları üzerine öncü kuvvet olarak saldırması yanlış bir taktik olarak kabul olunmuştur. Bayezid'in kuvvetlerinin 1/4'ü bu suretle karşı tarafa geçince Anadolu askerinin hücumları etkisiz kalmış, Timur'un cephesi yarılamamıştır. Bu yüzden Osmanlı ordusu yenik düşmüş, sonuna kadar savaşmasına rağmen Bayezid esir düşmekten kendini kurtaramamıştır. Timur'un Bayezid'e karşı tutumu hakkındaki söylentiler değişiktir. Kimi bir hükümdara yakışan

14) Timur, içi dolu demir anlamına gelen kuvvet ve sağlamlık sembolüdür. Tatarlar tarafından hükümdarlarına verilen bir addır.

biçimde Timur'un esirine saygılı davrandığını, kimi tam tersine Bayezid'i kafese kapatıp dayanılmaz hakaretlerde bulunduğunu yazarlar. Herhalde sonuncu söylenti gerçeğe uyacak ki, vakarlı ve mağrur Bayezid tutsaklığa dayanamamış, kısa bir süre sonra 1403'te kahrından ölmüş, ya da kendi hayatına kıymıştır.

Bundan sonra Timur Bayezid'in oğullarını birbirine düşürerek bunlardan yararlanmış, Süleyman'ı Tatar uyruğu olarak Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki topraklarının başına getirmiştir. Ankara yenilgisi Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması tehlikesini yaratmıştır. Çünkü Bayezid'in oğulları taht için birbirleriyle acımasız bir şekilde savaşa başlamışlardır. Nitekim bir yandan veliaht Süleyman Edirne'de padişahlığını ilan edip, para bastırırken, öte yandan Şehzade Musa da tahta çıkıp, kardeşi Mehmed Çelebi ile savaşa tutuşmuş ve şehid düşmüştür.

B) MALİ OLAYLAR :

Birinci Bayezid devrinde Sırbıstan'ın, Bizans'ın ve diğer ülkelerin maktu vergileri yükseltilmiştir.

a) *İkinci Maktu Vergi :* Osmanlı Devleti'nin bir vilâyeti haline getirilen Sırbistan her yıl maktu vergi olarak 50 okka gümüş vermeyi taahhüt eylemiştir.

b) *Üçüncü Maktu Vergi :* Bizans imparatoru, İstanbul civarındaki İslâm ailelerinin cami, mahkeme, kadı, imam, hatip ve hutbe masraflarından başka, her yıl beytülmâl (=hazine) a 10000 düka altını olarak maktu vergi vermeyi taahhüt eylemiştir.

c) *İktisadî Harp:* Osmanlı donanması Karamürsel Bey, Lala Şahin Paşa ve Sarıca Paşa'nın himmetiyle kurulmuştu. Gelibolu'da inşa olunan limanda 60-70 kadar harp gemisi vardı. Bu donanma ile Bayezid adalara hâkim olmak istiyor, Anadolu sahillerinden adalara zahire ihracını menetmek için kıyıları kontrol altında bulunduruyordu. Napoleon'un yüzlerce yıl sonra İngiltere'ye uyguladığı bu iktisadî harp taktiğini, Yıldırım Bayezid ilk defa adalar için tatbik eylemiştir. Nitekim gıdasızlıktan zayıf düşen adalar halkı Osmanlı Devleti'nin himayesine girmek zorunda kalmıştır.

d) *Tekâlif-i Harbiye (=Savunma Vergileri):* Bu vergiler «*Nüzul*» denilen eski bir vergiden doğmuştur. Ordunun geçtiği yerlerde ihtiyaç duyulan yiyecek, içecek, çadır vs. gibi araçlar başlangıçta para mukabilinde tedarik edilirdi. Bu itibarla bir vergi niteliğinde değildi. Fakat, zaman ile bedeli ödenmeksizin tedarik edilmesi gereken bu araçlar, cebrilik esası konulduğundan ,vergi mahiyetini almıştır ve adına da «*imdadiye-i seferiye*» denilmiştir.

e) *Dördüncü Maktu Vergi:* Yıldırım Bayezid, Eflâk ve Buğdan Beğliklerini de istilâ ederek kendi topraklarına katmış ve bu beğlikleri yılda 4000 düka altını maktu vergi ödemeye mecbur eylemiştir.

f) *İlk Mahkeme Harçları:* Gerek Murad Hüdavendigâr zamanında, gerekse Yıldırım Bayezid devrinde, devlet iktisadî ve malî bakımdan, çok güçlü bir duruma gelmişti. Fakat, gelir ve giderler arasında bir dengelemenin söz konusu olmadığı, yani bütçe fikrinin henüz mevcut bulunmadığı bu devirde zenginlik, padişahı

ve beraberindekileri debdebe ve sefahate ve bunun sonucu olarak israfa ve ahlâk bozukluğuna sevketmiştir. Hesapsız sarfiyat ve sefahat genelleşince, kadılar ve memurlar da rüşvet almaya başlamışlardı. Halk tarafından şikâyet konusu olan bu durum padişaha duyurulunca, sert ve dürüst tabiatlı olan padişah, özellikle kadılar hakkında tahkikat açtırıp, suçları meydana çıkan 80 kadıyı hapsettirmiş ve hatta adalet cihazını bozan kadıları hiçbir surette affetmeyeceğini söyleyerek bunların ateşte yakılmalarını emretmişse de yanındaki ilim ve din adamları, yakmanın Allah'a mahsus olduğunu ve İslâm dinine aykırı düştüğünü söyleyerek padişahı bundan vazgeçirmişlerdir. Bu büyük olaydan sonra, vezir Ali Paşa ve diğer ilim adamları, kadıların geçimini temin etmek maksadıyla, mahkemelerde harç alınması esasını teklif ve kabul ettirmişlerdir. Hüccet'ten 25, nikâhtan 12, sicil'den 7 akçe harç alınması kararlaştırılmış, belli gelirlerin belli masraflara tahsisi kaidesine uyularak, harçların hasılatı kadı (=hâkim) ların maaşlarına tahsis olunmuştur.

g) *İlk Harp Tazminatı:* Macar kralının öncülüğü ile kurulan Haçlılar Ordusunun Yıldırım Bayezid karşısında Niğbolu'da yenik düşmesi üzerine bu muharebede esir düşen Fransız ve Alman şövalye ve asılzadelerinin hayatlarını bağışlayan Bayezid'e adı geçen memleketler 300000 düka altını harp tazminatı ödemek zorunda kalmışlardır.

h) *Tarihli Para Basımı:* Bayezid devrinde basılan gümüş meskûkata, daha önce basılan paralardan farklı olarak, ilk defa tarih konulmuştur. Bu nedenle bunlara «*Tarihli Paralar*» denilmiştir.

i) *Mali Muzayaka (=Darlık):* Yukarıda da işaret edildiği gibi, Bayezid devrinde gelirlerin artması ve dolayısıyla zenginliğin yaygın hale gelmesi zevk ve sefahate sebep olmuştur. Nitekim saray mensuplarının altın düğmeli elbiseler giymesi, padişahın yanında çalışanların süslü ve pahalı kıyafetleri, harem ağaları ve cariyelerin çokluğu, gerek sarayda, gerekse ileri gelenlerin, vezir ve komutanların konaklarında ihtişamlı bir hayat sürülmesi, devlet hesaplarını tutacak bir teşkilâtın kurulmaması, gelir ve giderler arasında bir denge sağlanamaması yüzünden, zaman zaman asker ve memurların maaşları tam olarak ödenememiş ve bu yüzden hoşnutsuzluklar başlamıştır. Gerçekten, Timur karşısındaki Ankara yenilgisinin sebepleri arasında malî sıkıntıların önemli bir yer aldığına şüphe yoktur. Nitekim, Ankara'dan Kütahya'ya gelerek Timurtaş Paşa'nın hazinesine el koyan Timur'un şu sözleri bu gerçeği dile getirmektedir: «Bu kadar mal cem edeceğine (toplayacağına), leşker (asker) tertip edip velinimetine hizmet etseydin padişahını esir etmezdim. Senin gibi ümera bir devletin inkıraz (çökme) ına sebep olur.»

§ 5. — BİRİNCİ MEHMED (ÇELEBİ) 1402-1413-1421

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR:

Ankara yenilgisinden sonra parçalanma tehlikesiyle karşılaşan Osmanlı İmparatorluğu'nda Bayezid'in oğulları taht kavgasına düşmüşlerdi. Veliaht Süleyman

Edirne'de, Şehzade Mehmed Bursa'da yönetimi ellerine almışlar, Bayezid'in diğer oğulları İsa ve Musa'nın da bu kavgaya katılmalarıyla durum büsbütün kötüleşmişti. Edirne'de tahta çıkan Süleyman kendi adına para basmış ve Venedik Cumhuriyeti ile bir andlaşma yaparah bu ülkeyi maktu vergiye bağlamıştır. Şehzade Musa da kendi hesabına tahta çıkıp hükümdarlığını ilan etmişse de Mehmed Çelebi tarafından mağlûp edilerek şehid edilmiştir. 1402'de Osmanlı tahtına çıkan Mehmed Çelebi Osmanlı padişahları arasında ciddiyeti, dirayeti ve zekâsıyla tanınmış, Avrupalıların bile adaletseverliğini ve faziletli kişiliğini övdükleri bir hükümdar olmuştur. Çelebi Sultan Mehmed, İmparatorluğu kurtarmak için çok dirayetli bir dış politika izlemek suretiyle, komşu devletlerle dostluk ve barış andlaşmaları yapmıştır. «Ben her ülkeye barış sağlıyorum, onlardan da dostluk ve barış bekliyorum.» diyen hükümdarın izlediği dış politika bu sözleriyle simgelemiştir. Bu yüzdendir ki, Birinci Mehmed Osmanlı Devleti'nin ikinci kurucusu ünvanını kazanmıştır.

B) **MALİ OLAYLAR:**

a) *Beşinci Maktu Vergi:* Venedik Cumhuriyeti ile yapılan andlaşma sonucunda, iki ülke arasında ticarî ilişkiler tanzim olunmuş ve Venedik Cumhuriyeti hazineye her yıl 1600 düka altını maktu vergi vermeyi taahhüt etmiştir.

b) *Altıncı Maktu Vergi:* İstanbul, Galata, Yeni Foça, Midilli, Sakız gibi yerler Ceneviz Cumhuriyeti'nin sömürgeleri idi. Ceneviz Cumhuriyeti ticarî faaliyetlerinin yürütülmesini sağlamak için Osmanlı Devleti'yle

on yıllık bir andlaşma aktedip, hazineye her yıl 20000 düka altını vermeyi taahhüt eylemiştir.

c) *Tutsaklık Tazminatı :* Tarihte Düzme Mustafa diye anılan Şehzade Mustafa da bir aralık Edirne'de namına hutbe okutup, hükümdarlığını ilan etmiş ve hatta para bastırmıştı. Fakat Selânik civarında Birinci Mehmed'e mağlûp olan Şehzade, Bizans İmparatorluğu'na sığınmış ise de, Mehmed Çelebi ile imparator arasındaki andlaşma gereğince, yanındakilerle birlikte esir edilerek hapse atılmıştır. Bizans'ın Osmanlı Devleti'ne yaptığı bu hizmete karşılık hazineden yılda 30000 ([15]) düka altını değerinde bir tazminatın Bizans'a ödenmesine başlanmıştır.

d) *Sosyal Yardımlar :* Çelebi Sultan Mehmed barışsever olduğu kadar hayır işleri ve sosyal hizmetlere de çok önem veren bir hükümdar idi. Bursa'da inşasına evvelce başlanılan Ulu Camii ikmâl ettikten sonra, kendisi Yeşil Cami ve İmarethaneyi inşa ettirmiş, bu hizmetler için 40000 düka altını sarfetmiştir.

e) *Surre-i Hümayun :* Surre, Sultan tarafından Mekke'ye gönderilen hediyelere verilen bir addır. İlk defa olarak Birinci Mehmed tarafından ilim adamlarına ve Mekke ahalisine dağıtılmak üzere altın keseler içinde miktarı bilinmeyen paralar özel kişiler vasıtasıyla Mek-

15) Bazı genel tarih kitaplarında, bu tazminat 300.000 akçe olarak belirtildiğinden, o dönemde 10 akçenin bir düka altınına eşit olduğu anlaşılmaktadır.

ke'ye gönderilmiştir. Sonraki padişahlar da her yıl Mekke'ye hediye göndermeyi gelenek haline getirmişlerdir.

f) *Sikke-i Müştereke (=Müşterek Para)* : Çelebi Sultan Mehmed zamanında Edirne'de basılmış paralardan başka «Sikke-i Müştereke» denilen Bursa'da basılmış paralara da rastlanmıştır. Bunların bir tarafında «Kelime-i Şehadet» ve «daraba fi Bursa», öbür tarafında da «Timur Han ve Mehmed Bin Bayezid Han» kelimeleri yazılı olduğuna göre, Timurlenk ve Sultan Mehmed'in müştereken bastırdıkları paralar olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Mehmed zamanında, her ne kadar malî durum düzelmiş ise de, kamu hizmetleriyle hayır işlerine sarfedilen paraların çokluğu yüzünden elde edilen gelirlerle masraflar kolayca karşılanamamıştır.

§ 6. — İKİNCİ MURAD (MUKTESİD) 1421 - 1451

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

İkinci Murad, babası gibi barışseverlik ve yapıcılık kudreti ile askerin ve halkın saygı ve sevgisini kazanmış, otuz yıl gibi uzun bir süre hükümdarlıkta kalmıştır. Bursa'da tahta çıkar çıkmaz, iç ve dış siyasetin yeniden düzenlnmesine ve çeşitli ülkelerle barış andlaşmaları yapılmasına başlamıştır. Kendisinden önce yurt içinde karışıklıklar çıkaran Düzme Mustafa'yı himaye eden ve bunun karşılığında tazminat alan Bizanslıları, bu tutumlarından dolayı cezalandırmak maksadıyla İkinci Murad 1423'de İstanbul'u kuşatmıştır.

Kentin kalın duvarlarını yıkacak güçte büyük toplar döktüren ve bir yandan öbür yana çekilebilen kuleler yaptıran padişah, surları yıkmaya başlamış ise de, gene Bizans'ın oyunu ve teşvikiyle Anadolu'da çıkartılan karışıklıklar nedeniyle kuşatmayı kaldırmak mecburiyetinde kalmıştır. Ordusu ile, başkaldıranların üzerine yürüyen İkinci Murad, Karaman Beğini iki kez üst üste mağlûp edip, diğer beğliklerle birlikte İmparatorluğuna katmıştır. 1430 yılında Bizans'ın Selânik şehrini Venedik Cumhuriyeti'ne satması üzerine, harekete geçip, Selânik'i zaptetmiş ve sonra Macaristan'a dönüp içerilere doğru ilerlemiştir. Ancak, Macarların imdadına *Hunyadi* adlı kumandan yetişmiştir. Hunyadi, babası olduğu söylenilen Sigismund gibi, bir Haçlı Seferi tertipleyerek Polonya ve Macaristan kralı Ladislas'ın emrinde Macar, Polonyalı ve Eflâklılarla Sırp, Bulgar ve Arnavutlardan oluşturduğu orduyu 1443'te Tuna'dan geçirerek Niş ve Sofya şehirlerini zaptetmeyi başarmıştır. Ancak, Osmanlı Türklerinin baskısı sonunda Buğdan şehrine çekilmek zorunda kalmıştır. Kış ve açlıktan Ladislas ve Hunyadi'nin ordusu bitkin ve perişan bir duruma düşmüş, barışseverliği ile tanınan İkinci Murad Ladislas'la on yıllık bir barış andlaşması yapmıştır. Savaştan yorulan ve barış içinde yaşamayı arzulayan hükümdar, tahta bir an önce hazırlanması için oğlu on iki yaşındaki Mehmed'i, Avrupa illeri valiliğine tayin edip, Çandarlı Halil Paşa'nın nezaretinde, bir süre yetişmesine gayret etmiş ve veliaht on dört yaşına geldiğinde tahtı kendisine bırakmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Batılılar Kral Ladislas'ın on yıllık barış andlaşmasını İncil'e el basarak onaylamasına rağmen, Papa'nın teşvikiyle yeniden bir Haçlı ordusu kurup, Türklere karşı savaş ilan etmişlerdir.

Paşaların ve yeniçerilerin ısrarlı isteği ile tekrar ordusunun başına geçen İkinci Murad 1444 yılında Varna'da Haçlıları öyle bir perişan eylemiştir ki, sözünü tutmayan Ladislas'ın başı kesilerek bir mızrağın ucuna takılmış, başka bir mızrağın ucuna da barış andlaşması takılarak kralın sözünden cayması halka ve askerlere gösterilmiştir. Hunyadi ise ancak kaçmak suretiyle canını kurtarabilmiştir. İkinci Murad, bu büyük zaferden sonra tahtını tekrar İkinci Mehmed'e bırakarak Manisa yöresinde yaptırdığı bir sarayda dinlenmeye çekilmiştir. Ancak, 1446'da İkinci Mehmed'le başveziri arasında çıkan anlaşmazlık yüzünden, vezir ve kumandanlar büyük padişahı tahtına dönmesi için ısrarla davet etmişlerdir. Edirne'de tekrar tahtına dönen İkinci Murad, Yunanistan'a yaptığı seferde Rum Despotlarını dize getirmiştir. 1448'de Hunyadi ile birleşen ve kendisine «Lord Aleksander» ünvanını veren Arnavut Beği İskender, Macar, Sırp ve Bosnalılardan kurulu bir ordu ile Osmanlılara tekrar hücum etmişse de, büyük hükümdar yarım asır kadar önce, atası Birinci Murad'ı Sırpların kahpece şehid ettikleri Kosova Meydanında düşmanları kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Bunun üzerine Bosnalılar Osmanlı Devleti'nin bir uyruğu haline gelmiştir. 1451 yılında İkinci Murad'ın otuz yıllık hükümdarlığı ölümü ile son bulmuştur.

B) **MALİ OLAYLAR:**

İstanbul Kuşatmasından önce, kalın duvarları delecek güçte büyük toplar yaptırarak ülkede harp sanayiini kuran ve yurdun kalkınması için akıllı bir iktisadî politika izleyen, ihraç edilen malların değerinden fazla mal ithaline izin vermeyerek ticaret muvazene-

sinin korunmasını sağlayan İkinci Murad'a çok yerinde olarak *Sultan-ül Muktesidîn* ünvanı verilmiştir.

a) *İlk Vergi Affı:* İkinci Murad, Düzme Mustafa'yı takip için ordusunu Rumeli'ye geçirmek istiyordu. Ancak bütün gemilere el koyan Mustafa bunu engellemekte idi. Bu durum karşısında Padişah, kuvvetlerinin Rumeli'ye geçirilmesinde Cenevizlilerin yardımına karşılık 27000 düka altını tutarındaki birikmiş vergilerini affeylemiştir. Gelibolu'ya geçip Mustafa'yı mağlûp ve idam eyledikten sonra da padişah Cenevizlilerden alınmakta olan gümrük vergilerini de bu hizmetlerine karşı kaldırmıştır.

b) *Yedinci Maktu Vergi:* Bizans Kayzeri ölmüş, yerine geçen oğlu bir barış andlaşması istemiştir. Karadeniz kıyıları Osmanlı Devleti'ne bırakılmak ve yılda 30000 düka altını (=300000 akçe) maktu vergi ödenmek şartıyla barış andlaşması imzalanmıştır. Bu suretle Bizans İmparatorluğu'nun evvelce vermekte olduğu 10000 düka altını 30000'e çıkarılmıştır. Bu arada evvelce 4000 düka altını maktu vergi ödemekte olan Eflâk Beğliğinin vergisi de 8000 düka altınına çıkarılmıştır.

c) *Sekizinci Maktu Vergi:* İkinci Murad'ın Macaristan'da kazandığı seferlerden ürken Bosna Prensi 20000 düka altını yıllık vergi ödemek suretiyle bir barış andlaşması yapma isteğinde bulunmuş, sonraları bu miktar 25000 düka altınına çıkarılmıştır.

d) *Dörtlü İzdivaç:* Ülkesini, sadece askerî gücü ile değil, akıllı ve üstün bir politika ile yöneten İkinci Murad, Anadolu beğlerini Osmanlı İmparatorluğu'na sıkı

sıkıya bağlamak için, siyasî ve iktisadî evlenmeler tertiplemiştir. İsfendiyar Beğin, güzelliği ile meşhur olan kızını kendisi almış, buna karşılık kendi kızkardeşini İsfendiyar Beğin oğlu Kasım Beğe, öbür kızkardeşini Anadolu Valisi Karaca Beğe, üçüncü kızkardeşini de Sadrıazamın oğlu Mahmud Beğe vermiştir. Tarihte «*İzdivac-ı Murabba*» diye anılan bu dörtlü evlenme, benzeri görülmemiş bir şekilde kutlanmış, İsfendiyar Beğ maden ve ormanlarıyla ün salan Kastamonu'yu ve zengin yöresini Osmanlı Devleti'ne hediye etmiştir.

e) *İktisadî Politika :* Germiyan Beğlerinin sonuncusu olan Yakup Beğ, Edirne'de padişahı ziyarete geldiğinde, yaşına ve ününe büyük saygı gösteren İkinci Murad kendisini büyük bir merasimle karşılamış, şenlikler, alaylar, törenler tertiplemiştir. Gördüğü izzet ve ihtiramdan çok duygulanan ihtiyar Yakup Beğin bu ziyaretten bir yıl sonra vefat ettiğinde, Germiyan Beğliği'nin bütün toprak ve varlığını Osmanlı Devleti'ne bağışlamış olduğu vasiyetnamesinden anlaşılmıştır. Bu karşılıklı güzel jestler İkinci Murad'ın ne kadar akıllı ve başarılı bir siyaset ve iktisat adamı olduğunu göstermektedir.

f) *İmar Hareketleri :* Osmanlı Türklerinin geçtikleri ve yerleştikleri yerlerdeki imar faaliyetlerinin birçok örneği de İkinci Murad zamanında Edirne'de görülmüştür. Ergene çevresi bir kent haline getirilmiş, 174 kemerli büyük bir köprü ile camiler, hamamlar, imaretler ve kervansaraylar yaptırılmıştır. Bu suretle Birinci Mehmed zamanında başlayan sosyal hizmetler oğlu tarafından geliştirilmiştir.

g) *Can Kurtarma Tazminatı:* İkinci Murad Anadolu'da başkaldıran Karaman Beğini yenilgiye uğratıp Rumeli'ye döndüğünde, bu durumdan faydalanan Haçlı Ordusu ile karşılaşmış, Macar komutanı Hunyadi ile yapılan muharebede esir düşen Mahmut Çelebi'nin hayatını kurtarmak için 70000 düka altını «*Fidye-i Necat*» ödenmiştir.

h) *Para Değerinin Düşürülmesi:* Edirne'ye dönen İkinci Murad, ikinci defa taç ve tahtını oğluna bırakarak Manisa'ya gitmiştir. Bunu hiç arzulamayan paşalar ve amirler bazı karışıklıkların çıkmasına sebep olmuşlardır. Gümüş paranın ağırlığında azaltma yapılmak zorunda kalınmış, paranın satın alma gücü azalınca, yeniçeriler isyan çıkartmışlar, şehri yakmaya ve yağmaya kalkışmışlardır. Yeniçerilerin başkaldırdıkları ve toplandıkları yerin adına ulufelere yapılan yarım (=buçuk) akçe zamma izafeden *Buçuktepe* denilmiştir.

Bu olaydan sonra Sultan Murad, yaşlılığına rağmen ısrarla davet edildiği tahtına tekrar dönmüş, isyancıları cezalandırıp nizam ve asayişi yeniden düzenlemiştir.

Sultan Orhan zamanından bu tarihe kadar (yaklaşık olarak yüz yirmi sene) Bursa'da basılan akçelerin vezin ve ayarında hiç bir değişiklik yapılmamıştı. İlk defa olarak ağırlıkları azaltılan ve bu yüzden satın alma gücü azalan akçeler «Buçuktepe» olayına sebep olmuştur. Gümüş paranın ağırlık ve değerinde yapılan bu gibi eksiltmelerin Devletin başına ne büyük belâlar çıkaracağının ilk kötü örneği bu olayla görülmektedir.

İkinci Murad'ın yapmış olduğu büyük reform hareketleri şöylece özetlenebilir :

1. — Orduların silâh, cephane, giyecek ve yiyecek ihtiyaçlarının tümünün yurt içinden tedarik edilmesi.

2. — Yapılacak andlaşmalarla ticaret ve sanayiin korunması, Venedik ve Ceneviz ticaret gemilerinin limanlarımıza mal satmaktan ziyade mal almak için gelmelerine izin verilmesi,

3. — Avrupa'da henüz gelişmemiş olan sanayiin yurtta gelişmesi için himaye altına alınması; askerlik ve vergilendirme işlerinde, sanayi ile uğraşanların çoğalmasına yardım edecek şekilde hareket edilmesi.

Görülüyor ki, iktisadî ve malî bakımdan bugün bile geçerli olan bu isabetli kararların alınmasına öncülük eden İkinci Murad, tarihçilerin kendisine verdikleri *Sultan-ûl muktesidîn* (16) ünvanına hak kazanmış büyük bir hükümdardır.

İktisadî ve malî bakımdan yapılan bu büyük ıslahatla ilgili tarihî belgeleri arşivlerde bulmak mümkün olsaydı, İkinci Murad'ın, otuz yılı geçen hükümdarlık döneminde, bir yandan askerî harekâtı, iç ve dış politikayı, öte yandan ülkenin iktisadî ve malî yönetimini ne ölçüde başarı ile yürütmüş olduğunu daha açık ve kesin olarak bütün ayrıntılarıyla birlikte öğrenmek imkânı doğardı.

---

16) Muktesidler, ya da İktisadcılar Sultanı anlamına gelen bu tabirin hangi dönemde İkinci Murad'a verilmiş olduğuna dair bir belgeye rastlanmamıştır. Bkz. *Abdurrahman Vefik,* adı geçen eser, sahife 75 ve daha sonrakiler.

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKSELİŞ DÖNEMİ (1453 — 1579)

İSTANBUL'UN FETHİNDEN SOKOLLU MEHMED PAŞANIN ÖLÜMÜNE KADAR

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

İkinci Mehmed, babasının isteği üzerine, birinci defa 12 yaşında, ikinci defa 14 yaşında ve üçüncü defa 21 yaşında olmak üzere, üç kez tahta çıkmıştır. Osmanlı padişahları arasında en büyük ve en güçlü olanlarından biridir. Dehâ derecesine varan zekâsı, geniş bilgisi, düşünce ve buluş kabiliyeti ile ün yapmıştır. Arap, Fars, Lâtin, Rum ve İbrani dillerine, özellikle matematik, astronomi ve tarih bilgilerine sahip bir entellektüel olduğu kadar, cesareti, binicilik ve atıcılığı ile şöhret yapmış güçlü bir fizik yapıya sahip, enerjik bir şehzade idi. Birinci ve ikinci defaki kısa süreli padişahlık zamanında, yaşının küçüklüğü dolayısıyla, etkili olamayan İkinci Mehmed, babasının ölümü üzerine, üçüncü defa ve 21 yaşında tahta çıktıktan sonra, eşsiz yetenekleriyle tarihte çağ değiştiren büyük bir hükümdar olmuştur.

a) *İstanbul'un Fethi :* İkinci Mehmed tahta çıkar çıkmaz, büyük emeli olan İstanbul'un fethi için hemen harekete geçmiş, ilk defa *cülus bahşişi* vererek yeniçerileri memnun etmiş ve sayılarını artırarak yüz bin ki-

şiye çıkarmış, yüz yirmi beş gemilik bir de deniz kuvveti vücuda getirmiştir. Yıldırım Bayezid tarafından yaptırılan Anadolu Hisarı karşısına Rumeli Hisarını yaptırarak Boğazı kontrol altına almış, Karadenizden Bizans İmparatorluğu'na gelecek yardımları önleme stratejisini kullanmıştır. Ayrıca Boğazdan geçecek gemilere geçiş izni vermek için bir *müruriye (=geçiş resmi)* ödemeleri mecburiyetini koymuştur. Yelkenlerini indirmeden ve geçiş resmini ödemen boğazı geçmek isteyen bir Venedik gemisi her iki sahile yerleştirilmiş toplarla atılan 280 kilo ağırlığındaki mermilerle batırılmıştır. Macar ustası *Urban*'a Edirne'de döktürttüğü ağır topların namlusu 9 metre uzunluğunda, çapı 21 cm. genişliğinde idi. İkinci Mehmed bu ağır toplarla İstanbul surlarını delmeyi amaçlamıştır.

Kendisi ile pek anlaşamamasına rağmen, Çandarlı ailesinden Halil Paşa'yı sadrazamlıkta bırakmış, babasının yaptığı barış andlaşmalarını onaylamak suretiyle, barışsever davranışlarda (17) bulunmuş ise de, İkinci Mehmed'in niyetini anlayan Bizans imparatorunun büyük güveni şehrin kolay kolay aşılamayacak olan sağlam surları ile yardımına koşan Cenevizli ünlü kumandan *Giovanni Giustiniani* idi. Nitekim bu adam ilk iş olarak şehrin duvarlarını sağlamlaştırmak, hendeklerini yeniden yaptırmakla işe başlamıştır.

1453 yılı başında Gelibolu'dan İstanbul'a gelen Osmanlı donanmasını gören Bizanslılar bundan ürkmüşler, Galata ile Sarayburnu arasına zincir çekmek suretiyle, girişi kapatmışlardır. Yine nisan ayı başında yü-

17) İngiliz Tarihçisi *Edward Gibbon*, barışsever İkinci Murad'a kıyasla İkinci Mehmed'in savaşçı olduğuna işaret için «Barış İkinci Mehmed'in dudaklarında, savaş ise kalbindedir» demiştir.

rüyüşe geçen kara kuvvetleri İstanbul'a gelmiş ve şehri kuşatmıştır.

Bizanslılar kuşatmaya mukavemet ediyor, büyük topların açtığı gedikleri geceleri tamir ediyorlardı. Osmanlı donanması zinciri aşamadığından etkili olamıyor, yardım için malzeme getiren Ceneviz kalyonu ve Rum gemilerinin zincirden içeri girmesine engel olamıyordu. Yapılan şiddetli savaşta Osmanlı donanması başarılı olamadığından İkinci Mehmed donanma komutanına işten el çektirmişti. Öte yandan Bizans İmparatoru 70000 düka altını teklif ederek kuşatmanın kaldırılmasını istiyor ve başvezir Halil Paşa da bu fikri destekliyordu. Fakat Zağanos Paşa ve Sultanın hocaları olan Molla Gürani ve Akşemsettin Paşalar kuşatmaya devam taraftarı olarak padişahı destekliyorlardı. Verilen fazla zayiat yüzünden gece gündüz düşünen büyük padişah dâhiyane bir buluşla gemilerini Haliç'e karadan geçirmeyi kararlaştırdı. Dolmabahçe, Beyoğlu, Kasımpaşa hattını imkân nispetinde tesviye ettirerek tahta kızaklar üzerinde askerler ve hayvanlar tarafından çekilmek suretiyle, denizden 60 metre yüksekliğindeki tepeyi aşarak 70 kadar gemisini bir gece içinde Haliç'e indirdi. Gün ağarınca Osmanlı donanmasını Haliç'te gören Bizanslılar dehşet içinde kaldılar. Bir yandan dev toplarla, demir almaya fırsat vermeden, Bizans donanması tahrip edildi. Öte yandan zincir, fıçı ve tahtalarla geniş bir köprü yapılarak üzerinden asker ve malzemenin geçirilmesi sağlandı. Kumandan *Giustiniani* bu köprüyü yakmaya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı ve sonunda yakılan ve batırılan gemilerinden birine sığınarak kaçmak suretiyle canını kurtarabildi. Düşman donanmasının, tarafsız Cenevizlilere ait Galata kıyılarına sığınan gemilerini

de, İkinci Mehmed'in buluşu olan ve kıyılara zarar vermeyen havan toplarının yardımıyla batırmak mümkün oldu. Dünya tarihinde eşine raslanmayan böyle bir kuşatma, harp tabiye ve taktiği sonucunda şehir daha fazla dayanamadı. Dev topların surlarda açtığı gediklerden evvelâ öncü Anadolu kuvvetlerinin başında Ulubatlı Hasan ve arkadaşları geçerek, şehid olmak bahasına kale burcuna çıktılar ve Türk bayrağını diktiler, arkadan gelen güçlü yeniçeriler şehre girerek boğaz boğaza savaşıp Bizans ordusunu mağlûp ettiler. Bizans İmparatoru *Constantine* de bir er gibi savaşarak askerleri ile birlikte can verdi. Şehir zaptedildikten sonra İkinci Mehmed, önce Ayasofya'ya gelerek mihraba çıktı ve büyük Tanrı'ya şükür ve dua eyledi. Sonra bu büyük mabedin iyi muhafaza edilmesi ve camie çevrilmesini emretti.

İstanbul'un fethi batılılar üstünde büyük bir şok etkisi yapmıştı. Osmanlı Türklerinin modern ordusunun karşısında dünyanın en sağlam duvarları ile çevrili Ortaçağ kenti bu güce dayanamamıştı. Constantine ölmüş, Bizans İmparatorluğu çökmüş, yerine 600 yıldan çok hükümran olan Osmanlı İmparatorluğu geçmişti. Batılılara meydan okuyan ve emeline kavuşan İkinci Mehmed, Fatih ünvanını almıştı. Bu büyük olay tarihte çağ değişimine neden olmuş, Ortaçağ kapanmış, Yeniçağ başlamıştır. Fethe kadar *Constantinople* adını taşıyan şehre fetihten sonra bir süre Rumca *İstinboli* denmiş ise de, daha sonra bu deyim Türkçe *İstanbul*'a çevrilmiştir.

b) *Diğer Fetihler:* 1454 ve 1455 yıllarında, Belgrad hariç, Sırbistan baştanbaşa fethedilmiş, 1458-1460 yıllarında da Bosna, Hersek, Yunanistan, Mora, 1467'de

Arnavutluk Osmanlı topraklarına katılmıştır. Eflâk ve Buğdan Beğlikleri üzerinde egemenlik kurulmuştur. Sonra Anadolu'ya geçilerek İsfendiyar ve Karaman Beğlikleri, Trabzon'daki *Pontos İmparatorluğu* adıyla hüküm süren Rum devleti de ortadan kaldırılmış, 1471 de Kıbrıs zaptedilmiş, 1472'de Türk hükümdarlarından Akkoyunlu Uzun Hasan Otlukbeli Muharebesi'nde mağlûp edilmiş, 1480'de de İtalya'nın Otranto şehri zaptedilmiştir.

c) *Düşünce ve İnanç Özgürlüğü :* Fatih Sultan Mehmed Ayasofya'yı ve bir kısım kiliseleri camie çevirmiş ise de geri kalanlarda ibadeti serbest bırakmış, Osmanlı Türklerinin yönetimi altında yaşayan çeşitli din ve ırka mensup toplulukların kendi örf ve adetlerini ve dinlerini muhafaza etmeleri esasını koymuştur. Müslüman olmayanlara karşı büyük hoşgörü ile davranan Sultan, Ortodoks patriği, Ermeni patriği, Musevî hahambaşısının seçilerek dinî görevlerini yapmalarına izin vermiştir. Görevini bırakarak İtalya'ya kaçan Rum Patriğinin yerine 1454 yılında *Gennadius* adındaki bir din adamı, Sultanın himayesinde patriklik tacını giymiştir. Sultan, patriğin gümüş haç ve asasını kendi eliyle vermiş ve kendisine 3 tuğ (18) payesine yükseltmiştir. Bu suretle patrik, Doğu Roma (Bizans) topluluğu ve Rumlar üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in Hıristiyan dinine karşı gösterdiği saygıdan cesaret alan Papa *İkinci Pius* Katolik mezhebinin Ortodoksluktan daha üstün olduğunu ileri

18) 3 tuğ; sadece vezirler tarafından taşınan bir alâmet olduğuna göre, padişahın ortodoks patriğini vezir payesine yükseltmiş olduğu anlaşılmaktadır.

sürerek Sultana Katolik olması teklifinde bulunmuş, kabul ettiği takdirde kendisini Hıristiyan âleminin dünyadaki en büyük prensi olarak ilan edeceğini bildirmiş ise de, bu teklifi padişah tarafından reddedilmiştir. Fatih Sultan Mehmed, ruhî yönden İslâmiyete çok bağlı olmakla beraber, Hıristiyanlara ve Musevîlere karşı hoşgörü ile davranan bir padişahtır. Kendisi sadece siyaset ve askerlikte çok sert ve acımasız bir karaktere sahipti. Fetihten sonra Bizanslı bakanları serbest bırakan padişah, bunlardan *Lucas Notaras*'ın Çandarlı Halil Paşa'nın padişaha ihanetinin dellilerini vermesi üzerine, kendisinden şüphe etmekte haklı olduğuna inanmış, başvezirlikten azlederek tutuklatmış ve bir süre sonra da Edirne'de idam ettirmiştir.

d) *Nüfusun Artırılması :* Fetihten önce ve sonra, büyük kentin nüfusu hayli azalmıştı. 30-40 bin kadar tahmin edilen nüfusun artırılması için Sultan, kaçan Hıristiyanları şehre davet eyledi. Anadolu'dan, Trabzon'dan, Rumeli'den, Mora ve Ege adalarından on bin kadar aile İstanbul'a getirildi. Bu arada Cenevizliler ve Lâtin asıllıların yaşadığı Galata ve çevresi de bir Türk mahallesi haline getirildi. Harap olan şehrin imarına başlandı. İstanbul Müslüman, Hıristiyan, Ermeni ve Musevîlerden oluşan kozmopolit bir şehir haline geldi ve bu suretle nüfusu da 3 - 4 kat artırıldı. Fetihten yüz yıl kadar sonra, yarısından fazlası Türk ve İslâm olan şehir nüfusu yarım milyona ulaştı. Çeşitli yerlerden gelen sanat ve ticaret erbabının iskân işleri tanzim edildikten sonra, Fatih Sultan Mehmed kendisine lâyık bir saray inşasını emretti. Kendisinden sonra gelen birçok padişahların da ikametgâhı olan, zarif köşk ve binalardan kurulu Topkapı Sarayının inşası dokuz senede tamamlandı. Sarayın içinde Hazine-i Hümayun (=Pa-

dişahın hazinesi), Beytülmâl hazinesi (=Devletin hazinesi), Defterdarlık, Vezne Dairesi, Darphane, Divan-ı Âli, Mahfel-i Hümayun... gibi kamu hizmetlerinin yapıldığı binalar da bulunmakta idi. Sarayın üç ana kapısından Bab-ı Hümayun (=Hükümdar kapısı) denilen ve şehre açılan birinci kapısının üstünde şu sözler yazılıdır: «*Sultan Mehmed... Allah'ın insanlar arasındaki gölgesi ,iki kıta ve iki denizin, doğunun ve batının hâkimi, İstanbul şehrinin fatihidir.*»

e) *İdarî Teşkilât:* Fatih zamanına gelinceye kadar idarî teşkilât Vezir-i Azam (=Başvezir), vezirler ve kadıasker (=kazasker) lerden ibaretti. Bu makamlara daha sonra defterdarlar ve nişancılar olmak üzere yeni makamlar eklendi.

Başvezir: Padişahtan sonra en yetkili kişi olup, zamanımızdaki başbakana tekabül etmekte idi.

Vezirler: Çeşitli kamu hizmetlerinden sorumlu olan bakanlardı.

Kazaskerler: Genellikle bilim adamlarından seçilen ve bütün kadı (=yargıç) ların bağlı oldukları bir makam idi.

Defterdarlar: Fatih zamanından önceki «*Hazine kethüdaları*» ve «*Beytülmâl eminleri*» yerine konulan sorumlular idi ki, günümüzdeki maliye bakanlarının yetkilerine sahiptiler ve vezirler gibi «*Divan-ı Hümayun*» üyesi idiler. Zaman ile defterdarların sayısı da kazaskerler gibi birden ikiye çıkartıldı. Başlangıçta Anadolu ve Rumeli defterdarlıkları olarak görev yapan bu teşkilâta daha sonraları Macaristan, Kürdistan, Ara-

bistan maliyesini idare etmek üzere bir üçüncü defterdarlık ilâve edildi.

Reis-ül Küttap : Sultan Orhan zamanından beri padişahın berat ve fermanlarını yazmak, nişan ve tuğra çekmekle görevli kişilere «*defter emini*» adı verilirdi. Fatih zamanında sayıları çoğalan defter eminlerinin başına «*Nişancı*» adı verilen bir yetkili getirildi. Devlet işlerine ait yazıları okumak, kararları yazmakla görevli kâtiplerin başına da «*Reis-ül küttap*» adı verilen bir yetkili getirildi (19).

«*Divan-ı Hümayun*» padişahın başkanlığında her gün seher vakti toplanır, mehter takımı ayakta dinlendikten sonra, çalışmaya başlardı. Fatih zamanında divan (=yüksek mahkeme=meclis) haftada 4 gün toplanmaya başlamıştı. Mehter takımının dinlenmesi usulü de kaldırıldı. Padişah yerine başvezirin başkanlığında toplanma usulü konuldu. Başvezirin sağında vezirler ve kazasker, solunda defterdar ve nişancı yer alır, reis-ül küttap ve kâtipler de önünde otururlardı. Duruşmalar burada yapılır, şer'î hükümler kadılar tatarafından verilir. Sonra da vezirler kendi işlerini meclise arz için huzura gelirlerdi. Padişah ise bu çalışmaları salonda kendisine ayrılan bir kafes arkasındaki «padişah gözü» denilen yerden izlerdi.

«*Bab-ı âli*» de Fatih zamanında kurulmuştur. Divan-ı Hümayun'a götürülecek kadar önemli olmayan

19) *Reis-ül Küttap* ünvanını taşıyan bu yetkililer, XVII. yüzyıl sonlarında dış ülkelerle yapılan yazışmalar, diplomatik temaslarla görevlendirildiklerinden, *Dışişleri Bakanı* sıfatını aldılar.

devlet işleri başvezirin başkanlığındaki bu heyet (= Bakanlar kurulu) tarafından görülürdü.

Başkent İstanbul, Galata, Eyüp, Üsküdar olmak üzere, 4 bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgelerin başına 4 adet Molla (= Monla) tayin olunmuş ve 40 mahkeme kurulmuştu. Fatih devrinde kurulan diğer idarelerdeki makam sahipleri de şunlardır :

«*Şeyhülislâm*» ; Şer'î işlerin en yüksek kişidir.

«*Anadolu kazaskeri*» ; Anadolu'daki kadıları tayin eder, berat verir.

«*Rumeli kazaskeri*» ; Rumeli'deki kadıları tayin eder, berat verir.

«*Kadılar*» ; mahkemelerdeki davalara bakar, adalet tevzi ederler.

«*Kaptanpaşa*» ; Deniz Kuvvetlerinin en yüksek kişisidir.

«*Tersane kethüdası*» ; tersanelerdeki işlere bakmakla görevlidir.

«*Mimarbaşı*» ; inşaat işlerinin sorumluluğunu taşır, inşaat ruhsatı verir.

«*İstanbul Ağası*» ; gece, gündüz şehri dolaşıp asayiş ve inzibatı sağlar.

«*Subaşı*» ; suçluları yakalamakla görevli, mahkeme kararı ile ev ve dükkânları basmaya yetkili kişidir.

«*İhtisab Ağası*» ; sanayi ve ticaret işlerine bakmak, alış veriş ihtilâflarını çözmekle mükelleftir.

«*Ayak naibi*» ; sanat ve ticaretle uğraşanların narh ve tartılarının kontrolünü yapmakla görevlidir.

«*Çorbacıyan*» da; geceleri kol gezmek asayiş ve emniyeti sağlamakla görevli kişidir.

f) *Kanun-u Mehmedî :* Uzun Hasan Muharebesinden sonra teşkilât, teşrifat, evkaf, maaş ve malî usuller, öğretim ve öğrenim usulleri, sanayi ve ticaretin teşviki ve korunması gibi önemli konuları içine alan ve adına «*Kanun-u Mehmedî*» denilen bir yasalar manzumesi yapılmıştır.

Fatih Sultan Mehmed tarafından yapılanlar ile daha önceki padişahlar tarafından yapılmış olan kanunları derleyen «*Kanunname-i Âli Osman*» ın Viyana İmparatorluk Kütüphanesinden getirtilen fotokopileri *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanmıştır (20).

Devlet teşkilâtında görev alanlara mahsus meratip silsilesi, merasim ve çeşitli rütbelerle cezaî ve malî mevzuatı içinde toplayan bu kanunnamenin birinci kısmının başına Fatih tarafından yazılan hat-tı hümayunda şöyle denilmektedir : «*Bu kanun ve kanunname atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kiramım, neslen bade neslin, bununla âmil olalar.*» Padişahın kendi dilinden aktarılan bu metine ıstılâh meraklılarının kalem karıştırmadığına işaret eden yazar Abdurrahman Vefik Bey : «*Halkın anlaması için kanunların nasıl yazılması icab edeceğini*

20) Bkz. *Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası*'nın Nisan 1328 (=1912) tarihli nüshası.

kanun yapanlar bu güzel eserden öğrensinler!» demek suretiyle haklı bir uyarı ve eleştiride bulunmuştur (21).

Kanunî Sultan Süleyman'ın emri üzerine, sonraları bir araya getirilerek genişletilen Kanunnameyi Âli Osman'ın Viyana İmparatorluk Kütüphanesindeki nüshasından çıkarılan ikinci kısmı da «*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*» nın bir ilâvesi olarak yayınlanmıştır. Bu kanunnameler ayrıca Mehmed Arif Bey'in önsözünü taşıyan bir kitapta 1913-1914 yıllarında da basılmıştır (22). Bu kanunlar, Cumhuriyet döneminde de Adliye Bakanlığı tarafından 1935 yılında ayrıca yayınlanmıştır.

g) *Yüksek Öğretim Kuruluşları*: Osmanlı padişahları içinde eğitim ve öğretime en çok önem veren hükümdar Fatih Sultan Mehmed dir. Bu büyük padişah, bilime ve bilim adamlarına pek büyük bir saygı göstermekle ün salmış ve yaptırdığı eserlerle bu niteliğini ispatlamıştır. Nitekim, kendi adına yaptırdığı Fatih Camii yanında 8 adet *Medrese-i âliye (=Yüksek öğretim kuruluşu)* meydana getirmiş, 15. yüzyılın *Darülfünun (=Üniversite)* u burada öğretime başlatmıştır. Bu kuruluşta en güçlü bilim adamları görevlendirilmiş, yetiştirilen öğrencilerden, kanunî sınavlarda başarı gösterenlere «*mezuniyet ruusu*» verilmiştir. Ayrıca Topkapı Sarayı içinde de *Darültalim* adı verilen bir öğretim kuruluşu meydana getirilmiş; burada da bilim, fen, silâhşörlük, beden eğitimi ve müzik öğretimi ya-

21) Bkz. *Abdurrahman Vefik*, adı geçen eser, sahife 105, 131 ve daha sonrakiler.

22) Bkz. *Kanunname-i Âli Osman*, Ahmed İhsan ve Şürekâsi, Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul, 1329 (=1913).

pılmıştır. Bilim ve din adamlarına çok saygılı olan ve onları her fırsatta mükâfatlandıran büyük padişahın meydana getirdiği bu kuruluşlardan *Mimar Ayaz*'lar, *Mühendis Muslihiddin*'ler, *Sarıca Sekban*'lar... gibi mesleklerinde ün yapmış kişiler yetişmiştir. Bu okulun amacı hem devlet adamı, hem de kumandanlık seviyesine ulaşacak askerî personeli yetiştirmekti. Amacına ulaşan bu okuldan Osmanlı İmparatorluğu'nda görev almış sadrazamlardan çoğu yetişmiş bulunmaktadır. Osmanlı tarihinde son derece önemli bir iz bırakmış olan *Darültalim*'den başka *Saray İçi Hizmetleri Ocağı* adı altında bir de meslek okulu açılmıştır ki, çeşitli hizmetlerin yetenekli kişileri de bu okuldan yetiştirilmiştir. Her üç kuruluşta da lâik bir öğretim sistemi uygulanmış olduğundan, fetihten sonra İtalya'ya kaçmış olan Bizanslı Rumlardan birçoğu bu okullarda okumak üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Nitekim, yeniçeriler dışında, herkes bu okullarda öğrenim görüp bir meslek sahibi olmuştur. Şehzadelerin de devam ettikleri ve bir meslek edindikleri bu kuruluşlar, çağını aşan ileri bir metodla yürütülmüştür (23).

Görülüyor ki, Fatih Sultan Mehmed, sadece üniversite niteliğindeki yüksek öğretim kuruluşları ile yetinmemiş, halk eğitimi ve meslekî öğretim kuruluşlarını da, batıya örnek olacak biçimde meydana getirmiş ve bu suretle askerlikte, siyasette, ilimde, sanatta, eğitimde, idarede ve maliyede her yönü ile büyük bir

23) Padişahlar arasında Fatih Sultan Mehmed ağaç, sebze ve çiçekçilikte, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman kuyumculukta, İkinci Abdülhamid de oymacılık ve marangozlukta meydana koydukları eserlerle ün yapmışlardır.

hükümdar olduğunu doğuda ve batıda kabul ettirmiştir.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Cibayeti Emvâl Kanunları* : Bu kanunlar, arazinin ferağ ve intikali, tapu ve tasarruf hakları hükümlerini kapsamakta idi. Toprak sahipleri, üzerlerine bina inşa olunan mülklerin «*dam tapusu*» na sahip olurlardı. Fatih devrinden önce, timar ve zeametlerin dağıtımı muntazam değildi. Fatih devrinde çıkartılan kanunlarla timar ve zeametler muntazam defterlere kaydolunur, ayrıntılı beratlar tanzim olunur, isim, sınır, miktar tespiti yapılırdı. Fetholunan topraklar «*arazi-i emiriye*» hükmüne tâbi tutulur, şer'î vergiler esasına göre öşür, haraç, cizye karşılığı resimler tarh olunurdu. Cibayet-i emvâl kanunları gereğince alınan resimler şöylece sıralanabilir :

Aded-i Agnam Resmi : Koyun ve keçi başına bir akçe olup, sayıcılar ve kol memurları tarafından hayvanlar sayılarak tahsil olunurdu.

Ondalık Agnam Resmi : Asker veya sivillerin et ihtiyacı için alınan aynî bir vergi idi.

Agnam Resmi : Bu resim ise, sayım esasına göre alınan, nakdî bir vergi idi.

Selâmet Akçesi : Hayvanların bir yerden başka bir yere götürülmesi sırasında «geçit resmi» ya da «toprak bastı» adları altında alınmakta idi.

Ağıl Resmi : Hayvanların barındıkları, yaz ve kış

bulundukları yerlerde, otlak, yaylak, kışlak resmi adı ile alınmakta idi.

Agnam Bacı : Pazar ve panayır yerlerinde alınıp satılan hayvanlardan alınan bir resim idi.

Salhane Resmi : Kesilen hayvanlardan kasaphane, dem veya balta resmi, zephiye resmi, ciğer parası... gibi çeşitli adlarla alınan bir resim idi.

Bazen de bu resim para yerine hayvanların baş, ayak ve ciğerlerini almak suretiyle aynî olarak tahsil olunurdu.

Hınzır Resmi : Sırbistan'ın fethinden sonra özellikle Rumeli vilâyetlerinde beslenen domuzlardan alınan bir resim olup, buna «*canavar resmi*» de denilmiştir.

Deve, at, merkep, inek gibi tarım ve taşıt işlerinde kullanılan hayvanlardan genellikle yıllık resim alınmazdı. Yalnız bunların alım satımı esnasında cüzî bir resmin tahsili ile yetinilirdi. Fatih devrinden sonra, malî darlık zamanlarında bu cins hayvanlardan da vergi ve resim alınmağa başlanmıştır.

Öşür ve Haraç : Her mahallin kendi dil ve deyimlerine göre, değişik adlar altında alınan vergidir ki, öşür, dimus, dönüm, ağalık, kulluk, bahçe, bostan, bağ, yeşillik, bal, kovan, pamuk, harir, şira,.. resimleri gibi adlar taşımıştır. Genellikle nispeti mahsulün 1/10 i olan bu verginin, çeşitli yer ve dönemlerde onda beşe kadar da yükseltildiği görülmüştür. Tarımdan alınan vergilerde toprağın genişliği ve verim kabiliyeti esas tutulmuştur. Şöyle ki; en verimli toprağın iki dönümünden; orta verimli toprağın üç dönümünden; düşük verimli toprağın beş dönümünden bir akçe alındığı

gibi, çift başına da, yerine göre 22-57 akçe vergi alındığı görülmüştür.

Çift Bozma Resmi : Çiftini ve çubuğunu bozanlardan, bulundukları arazinin niteliğine göre 75-300 akçe arasında bir resim alınırdı ki, bu bir nevi ceza niteliğini taşımakta idi.

Tapu Resmi : Üzerinde ziraat yapılmayan harman yeri, oyun yeri veya ticaret yeri olarak kullanılan, ya da üzerine bina yapılan toprak parçasından alınan vergidir. En iyisinin dönümünden 50, ortasının dönümünden 40, kötüsünün dönümünden de 30 akçe tapu resmi alınmakta idi ki, bu da değişen oranlı vergilere bir örnektir.

Asiyap Resmi : Bir yıl çalışan değirmenlerden 60, altı ay çalışanlardan 30, üç ay çalışanlardan 15 akçe resim alınırdı.

Raiyyet Resmi : Bir nevi kazanç vergisi olup, ticaretle uğraşanlardan alınan ve 6-18 akçe arasında değişen bir resim idi.

Arus Resmi : Kocaya varan kız ve kadınların kocalarından alınan bir resim olup, İslâm bakirelerinden 60, seyyibelerden 30, İslâm olmayan bakirelerden 30 ve seyyibelerden 15 akçe arus resmi alınırdı.

İspenç Resmi : Bekâr, evli her türlü reayadan (gayrimüslimlerden) alınan 25 akçe tutarındaki maktu bir baş vergisi idi.

Haraç : İslâm olmayan reayadan her yıl alınan 150 akçe tutarındaki maktu bir vergi idi.

Cinayet ve Cürüm Resmi: Her yerin örf ve adetine göre değişik miktarlarda alınan nakdî ceza niteliğindeki bir resim idi.

İhtisab Resmi: Pazar ve panayır yerlerinde ürünlerden, mamûl eşyadan, bazar, baç, yevmiye... resmi gibi çeşitli adlar altında ve 1/40 oranında alınan bir resimdir. Bu oran yer ve zamana göre değişiklikler göstermiştir.

Cizye: En iyi maldan (4), ortadan (2), kötüden (1) Fatih altını miktarında alınan bir vergidir.

Gümrük Resmi: Dıştan gelen bir kısım malların değerlerinden % 5 akça, bir kısmından da tarifelerdeki ağırlık esasına göre, yük başına maktu bir resim alınmakta idi.

Maden Resmi: Timar defterlerine yazılan miktar üzerinden 1/5 ile 1/10 arasında değişen nispette alınan bir vergidir.

Yave ve Kaçgın Resmi: Bulunan sahipsiz mallar ve hayvanlar, birkaç kez ilândan sonra, sahibi çıkmadığı takdirde hâkim tarafından satılır ve bedeli hazineye irad kaydolunurdu. Belli bir süre sonra sahibi çıkar da malını isterse, bundan masraf karşılığı olarak tahsil edilen bir resim idi.

Beytülmâl Hasılatı: Varissiz ölenlerin terekesi satılıp hazineye irad kaydolunurdu. Belli bir süre içinde varisi çıkar da durumu ispatlar ise kendisinden 1/40 nispetinde bir resim tahsil olunurdu.

Cibayet Emvâl kanunlarına göre, bu resim ve vergileri tahsilâtı yılda 2 taksitte aynî veya nakdî olarak yapılırdı. Şöyle ki :

Adedi agnam : Nisan ayı başında; Agnam Resmi : Mayıs ayı içinde (koyunlar dölünü döktükte), Ağıl Resmi; hayvanlar ağıla girdikte, Deve Resmi; hayvanlar şehre geldikte, Öşür; ürünün biçme ve harmanı yapıldıkta, Bahçe Resmi; meyve ve sebzeler pazara getirildikte, Kovan Resmi; kovanlar bal ile doldukta,.. tahsil olunurdu.

b) *İdarî ve Malî Teşkilât :*

Aşağıda görüldüğü gibi;

1. — *İdarî Teşkilât :* Topraklar, Anadolu ve Rumeli olmak üzere, iki *eyalet*'e ayrılmıştı. Her eyaletin başına *Beğlerbeyi* denilen (iki tuğlu) askerî bir paşa getirilmişti. Eyaletler de *Sancak*'lara ayrılmış, her sancağın başına *sancak beyi* denilen (bir tuğlu) askerî paşa getirilmiş ve sultanın otoritesini temsilen kendilerine birer sancak verilmiştir. Bu paşalar, idare ve komutaları altındaki asker ve sivillere hem askerî, hem de idarî, iktisadî ve malî işleri görürlerdi.

2. — *Malî Teşkilât (Defterdarlık) :* Yapılan kamu hizmetleri için gereken gelirler yöneticilere tahsis edilen *has*lardan elde edilirdi. Askerin büyük kısmı yüz bin kadar olup, maaşlı ve ulufeli idi. Diğer kısmı ise, yaklaşık 30-40 bin kadar olup, timarlı araziden elde edilen dirliklerle yönetilirdi (24). Dirliklerden elde edilen gelir mahallinde sarfolunur, gelir fazlası olursa, hazineye gönderilir, yani safi hasılat usulü uygulanırdı. Bu nedenledir ki, devletin genel gelirlerinin

24) Bkz. Hâs-Timar-Zeamet, Bölüm I, sahife 17.

yekûnu bilinmezdi. Muhasebe teşkilâtı olmakla beraber, genel gider ve gelir tahminlerini gösteren yıllık bütçeler yapılmazdı. Ancak, vergilerin, gümrük ve maden resimlerinin, başların ve haraca bağlanan ülkelerden alınan maktu vergilerin tutarı defterlere kaydolunurdu.

Fatih devrine gelinceye kadar, tarihi bilgi ve belgelere pek az rastlanmıştır. İstanbul'un fethinden sonra, İtalya'ya kaçan *Charlcondylo* adlı, Bizanslı yazar ile kardinal *Besarion* Fatih zamanındaki yıllık gelirleri 2-2,5 milyon düka altını olarak göstermişlerdir. Halbuki, *Paul Jove* adlı yazar ile *Cantacucino* ise, *Charles Morawitz*'e atfen, aynı dönemdeki yıllık gelirleri 5,5-6 milyon düka altını olarak kaydetmişlerdir ([25]) ki, bu rakamlar arasındaki büyük fark o zamanki hesapların sağlıklı olmadığını göstermektedir.

Fatih zamanında teşkil olunan *defterdarlık* teşkilâtı ve bunların görevleri aşağıdaki şekilde sıralanır :

— *Baş Muhasebe Kalemi :* Baş muhasebeci tarafından yönetilir, devletin bütün gelir ve giderleri ile *Enderun* ve *Has Ahır* hazinelerindeki eşya ve mücevheratı defterlere kaydeylerdi. Tophane, Tersane, Haremeyn, mutfak, zahire ve maliye olmak üzere 6 şubesi bulunurdu.

— *Büyük Ruzname Kalemi :* Baş ruznameci tarafından yönetilir, günlük gelir ve giderler bu kalemde kayıt ve tescil olunurdu.

---

25) Bkz. *Ziya Karamursal*, adı geçen eser, sahife 3 ve daha sonrakiler.

— *Küçük Ruzname Kalemi:* Küçük ruznameci tarafından yönetilir, timar ve zeamete ait günlük vukuat bu kalemde defterlere kayıt ve tescil olunurdu.

— *Anadolu Hesabat Kalemi:* Anadolu muhasebecisi tarafından yönetilir, askerlerin ve emeklilerin maaş ve muameleleri bu kalemde yapılırdı.

— *Sipahi Mukabele Kalemi:* Süvari mukabelecisi (subayı) tarafından yönetilir, sipahilerin giriş ve çıkışları ve künyeleri bu kalemde tutulurdu.

— *Sipahi Tahsisat Kalemi:* Mukabele subayı tarafından yönetilir, sipahilere tevcih olunan arazinin berat ve fermanları burada işlem görürdü.

— *Piyade Mukabele Kalemi:* Piyade mukabelecisi (subayı) tarafından yönetilir, piyadelerin künye, yoklama, kayıt ve hesap işleri bu kalemde yapılırdı.

— *Haremeyn Hesabat Kalemi:* Haremeyne ait evkaf, muamele ve hesapları bu kalemde yapılırdı.

— *Haraç Kalemi:* Haraç ve maktu vergiler bu kalemden takip edilir, vilâyetlere gönderilen (haraç muhassılı) adlı memurlar tarafından vergiler tahsil edilirdi.

— *Avarız Kalemi:* Seferberlikte askerin erzak, muhimmat ve sair ihtiyaçları ile para işleri bu kalem tarafından yönetilirdi.

— *Maadin Mukataat Kalemi:* Maadin Emini tarafından yönetilir, bütün madenlerin muamele ve hesapları bu kalemde görülürdü.

— *Maaşatı Memurin Kalemi :* Asker dışındaki sivillerin, maaş ve yevmiyeleri bu kalem tarafından hesaplanır ve ödenirdi.

— *Tarihçilik Kalemi :* Devlet adına verilen her türlü senet ve belgelere tarih koymak ve kayıda geçirmekle görevli bir kalemdi.

— *Evamir Kalemi :* Bütün emirleri, fermanları ve senetleri tanzim eden bir kalem olup, buna benzer daha birçok kalemler de bu teşkilâtta yer almakta idi.

c) *Sosyal ve İktisadî Kuruluşlar :* Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u zengin bir kent haline getirerek refahı sağlamak azminde idi. Sosyal ve ekonomik hayatın geliştirilmesi için Bursa, Edirne gibi eski başkentlerdeki geleneklerden ve İslâm kuruluşlarından yararlanarak yeni yeni örgütler meydana getirdi. Bu arada vakıflar, imaretler, çarşı ve pazarlar, değirmenler, han ve hamamlar, mezbahalar, taşocakları gibi çeşitli kuruluşları meydana getirdi. Binlerce iş adamının çalışacağı dükkân ve tezgâhlar inşa ettirdi.

1. — *Loncalar :* İslâm iktisadiyatının geleneksel kuruluşlarından biri de *Loncalar*dır. Ortaçağ Avrupa'sından benzerleri görülen bu örgüt aynı çeşit meslek gruplarından oluşmakta idi. Her lonca, usta zenaatkârların seçtiği bir baş tarafından yönetilir ve temsil edilirdi. Ustalar, çırakların yetiştirilmesi ve haklarının korunması ile görevli idiler. Bir çeşit özerkliğe sahip olan loncalar, malların kalite kontrolü, usta-çırak ilişkileri, işçi ücretleri, kâr hadleri, vezin, ayar ve ölçülerin doğruluğu bakımından devlete karşı sorumluluk taşırlardı. Devlet, bu güçlü kuruluşların iç işlerine karışmaz, ancak halkın genel menfaati ve devlet hazi-

nesinin hakları söz konusu olunca otoritesini kullanırdı. Loncalar, gerek kentleşmenin gelişmesinde, gerekse Batı ile olan ticarî münasebetlerin çoğalmasında devlete yardımcı olmuşlardır. Gerçekten 15. yüzyılın sonlarından Asya ve Avrupa arasındaki ticarî ilişkilere Osmanlı İmparatorluğu vasıta olmuştur. Doğu'nun tarım ürünleri ve baharatı ile Batı'nın çeşitli ürünleri İstanbul tüccarları tarafından alınıp satılmakta; yurtta pamuk, ipek, tiftik, halı, kilim, çini mamûlleri çoğalmakta idi. İran'dan gelen ipek yolu Bursa'da sonuçlanıyor, Hindistan ve Arabistan'dan gelen mallar Konya ve Adana'dan geçen eski ticaret yollarından İstanbul'a geliyordu. İskenderiye, Alanya, Antalya, İzmir, İstanbul limanları arasında da deniz yolu bağlantısı kurulmuştu. Bu suretle İstanbul'da depolanan mallar buradan batı ülkelerine gönderiliyordu.

2. — *Harp Sanayii :* Osmanlı Türkleri öteden beri kendi silâhlarını kendileri yapmışlardır. Sultan Murad zamanında harp sanayii hakkında kanunlar çıkartılmıştır. Fatih zamanında da bu alanda büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Nitekim mühendis Muslihiddin, Sarıca Sekban ve Macar Urban tarafından, hiç bir ülkede henüz yapılmıyan, büyük toplar döktürülmüştür. İstanbul surlarını delen büyük toplar Edirne'de dökülmüş, her biri İstanbul'a 100 öküz ve 700 erle çekilebilmiştir. Bu toplar 1200 okka (= 1542 kilo) ağırlıtındaki gülleleri 1000 metre uzaklığa atacak güçte idi. Dünyanın en sağlam kale duvarlarına sahip olan İstanbul kentini hırpalayan bu toplar, kuşatmayı 54 üncü gününde sonuçlandırmıştır. Türklerin sanat yeteneklerinin en güzel örneklerinden birini teşkil eden bu büyük toplardan başka, *havan topu* adı verilen yeni bir top türünün de keşfi bizzat ikinci Mehmed tarafından ya-

pılmıştır. Cenevizlilerin elinde bulunan Galata sahillerine Bizans donanmasının sığınması üzerine, bunlarla Osmanlılar arasında imzalanmış bulunan tarafsızlık andlaşmasını bozmak istemeyen Sultan, Galata kıyılarına zarar vermeyecek şekilde atış yapan havan topunu kendisi düşünmüş, mermisini dikine atan bu topu yaptırdıktan sonra, ilk atışı da kendisi yaparak hedefin üstüne mermiyi dikey olarak düşürüp isabet ettirmiştir.

d) *Kayser'in Hazinesi ve Ganimetlerin Taksimi :* Fetihten sonra, şehre giren Fatih Sultan Mahmed, inzibat ve asayişin sağlanmasından sonra, savunurken ölen *Constantin* için bir hükümdara lâyık biçimde bir cenaze töreni tertiplenmesini emretti. Okmeydanında ve Tersane Bahçesinde tertiplenen zafer alayları ve törenlerden sonra, ordu defterdarlarının tuttukları kayıtlara göre 170000 kişiye atiyeler, hediyeler dağıtıldı. Şehirden kaçan Bizanslıların malları defterlere kaydedildi. Üç aylık bir zaman içinde mal ve mülkünü ispatlıyanlara bunların iadesi için ferman çıkartıldı. Bu süre içinde mal ve mülklerini istemeyenlerin malları devlet hazinesine bırakıldı. Tersane Bahçesindeki törende Akşemsettin Efendi, hitabesinde padişahı bu muzafferiyetten dolayı kutlayıp bu zaferde payı olan asker ve komutanları takdir ve tebrik eyledi. Bu arada ganimetlerden bol miktarda pay almış olan er ve komutanlara iktisadî bir öğütte bulundu : «*Gaza malını israf etmeyip, İstanbul içinde hayrat ve hasenata sarfediniz...*» demek suretiyle bu zenginliklerin hayırlı ve güzel işlere tahsis edilmesini önerdi.

e) *Dokuzuncu Maktu Vergi :* Galata Andlaşması adı ile Cenevizlilerle bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre

tarafsız kalmaları gereken Cenevizlilerin gizlice Bizanslılara yardım ettikleri, ölüler ve esirler arasında Cenevizlilerin de bulunmasından anlaşılınca, andlaşmayı bozan Cenevizliler haraca bağlanarak yıllık bir maktu vergi ödemeye mecbur tutulmuştur. Kiliselerin bir kısmı camiye çevrilmiş, padişahtan aman dilemeleri üzerine, kendilerine mal ve can emniyeti, din ve ticaret hürriyeti bahşolunmuştur.

İnsanlık tarihinde, böyle büyük bir zaferden sonra, suçlu, fakat aman dileyen bir azınlığa tanınan bu haklar yüksek bir adaletin eşsiz bir örneğidir. 15. yüzyılda insan haklarına bu derece saygı göstermek 20. yüzyılda bile birçok milletlerde görülmemektedir.

f) *Onuncu Maktu Vergi:* Venediklilerle, kesintili de olsa, 16 yıl devam eden muharebe sonucunda, bunlar sulh isteğinde bulunmuşlardır. 1479'da imzalanan andlaşma gereğince, Venediklilerin Osmanlı Devleti'ne borcu olan 100000 düka altının iki taksitte ödenmesi ve ayrıca her yıl alınmakta olan 10000 düka altının, bundan böyle gümrük resmi adı altında tahsil olunması taraflarca kabul olunmuştur.

g) *On birinci Maktu Vergi:* Evvelce maktu vergiye bağlanmış bulunan Raguze Cumhuriyeti ile Sırplar ve Yunanlıların vergileri, fetihten sonra bir kat daha artırıldı. Ve bu arada, hiç vergi ödemeyen Trabzon Rum Devleti de maktu vergi ödemeye icbar edildi.

h) *Altın Para Basımı:* Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'da bir darphane kurulmuş, eski akçeler kaldırılarak yerine bakır ve mangır paralarla birlikte, ilk defa olarak altın para bastırılmıştır. Bazı yazarlar, ilk altın paranın Sultan Orhan devrinde ba-

sıldığını ileri sürmüşlerse de bu iddia ispatlanamamıştır. Orhan devrindeki altınların Selçuklular zamanında basılmış paralar olduğu anlaşılmıştır. Fatih zamanında basılan altınların değeri 1 düka altınına eşittir. Her biri bir dirhem, bir krat, bir buğday ağırlığında idi. Devletçe bu altınlara «*Flöri-i şâhi*», halk tarafından da «*Kızıl kuruş*» denilmekteydi (26).

ı) *Hazine Alacağının Affı:* Bilindiği gibi, timarlı askerlere hazineden para verilmez, bunlar kendi dirliklerinin hasılatı ile ihtiyaçlarını karşılarlardı. Seferberlikte parasız kalınırsa vilâyetlere «*harçlıkçı*» adı ile gönderilen memurlar vasıtasıyla para getirtilirdi.

Papa'nın teşvikiyle Roma, Venedikliler ve Uzun Hasan arasında bir andlaşma yapılarak Haçlı Donanması İzmir ve Antalya kıyılarına hücum ettirilmiş ve sahiller yakılmıştı. Güçlü bir orduya sahip olan Uzun Hasan Muharebesine giderken, askerin parasız kaldığını öğrenince, padişah hazineden on milyon akçe tutarında borç para verilmesini emretti. Otlukbeli'nde yapılan meydan muharebesinde Uzun Hasan'ın 200000 kişilik ordusu perişan edildikten sonra, çok miktarda silâh ve ganimet elde edildi. Asker ve komutanlara dağıtılan paralar o kadar çoktu ki, ödünç olarak aldıkları parayı hazineye iade etmek isteğinde bulundular. Asker ve komutanların bu teklifleri karşısında büyük hükümdar bu şanlı zaferi kazananların hazineye olan borçlarını affeylediğini ilân eyledi. Bu arada kırk

26) Bkz. İlk defa XIII. yüzyılda Venedikte basılan Düka *(Ducat)* altınlarına da «flöri» denilmekte idi. Bu kelime çiçek anlamına gelir. Kuruş (=guruş) sözcüğü ise dilimize almancadan girmiştir.

bine yakın cariye ve köle de hürriyetlerine kavuşturuldu.

i) *Musadere Faslı :* Veziriâzam Halil Paşa'nın, Grandük Notaras'ın beyanı ile, meydana çıkan hiyaneti üzerine, tutuklanması ve 40 gün sonra da idam edilmesi üzerine, mallarına el konuldu. Halil Paşa'nın taşınır ve taşınmaz malları defterlere kaydedilerek hazineye mal edilmek üzere yeni bir hesap açıldı. Hazinenin bu hesabının adına «*musaderat faslı*» denildi. Halil Paşa'nın 120000 düka altını bu hesaba irad kaydedildi.

k) *Ticaret ve Maliyede Gelişme :* Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halkın büyük çoğunluğu tarım, memurluk ve askerlikle hayatını kazanmakta, ticarete iltifat etmemekte idi. Ticaretle daha ziyade Hıristiyan azınlık meşgul oluyor ve büyük kârlar elde ediyordu. Sinan Paşa tarafından «*Şehzadeler için bir Osmanlı aynası*» adında yayınlanan bir kitapta ticaret öğülmekte «*ülkenin zenginleşmesi ticaretle sağlanır.*» ilkesi savunulmakta idi. Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle fetihten sonra, eyâletler ve sancaklar arasındaki ulaşım güven altına alınınca, sadece dış ticaretle değil, iç ticaretle uğraşanların da sayısı arttı. Başlangıçta dış ticareti ellerinde tutan İtalyan tacirlerinin yerini Musevîlerle, Rum ve Ermeniler almaya başladılar. İç ticarete, Hıristiyan azınlıklarla beraber, Türk İslâm tacirler de katıldılar.

Fatih Sultan Mehmed, ülkesinde refahın sağlanması için, her çareye başvurmakta idi. Ticaret ve maliye konularında acemi olan İslâm teb'asının bilgisini artırmak için batı ülkelerinden uzmanlar davet eyledi,

kitaplar yayınlattırdı. Bu arada güzel sanatların da gelişmesine hizmet etmek için batıdan sanatkârlar getirtti. Bunlar arasında 1479'da Venedik Dükalığından ünlü ressam *Gentile Bellini*'yi davet etti. Kendisinin ve saray ileri gelenlerinin portrelerini bu sanatkâra yaptırdı ve saray içindeki odaları, salonları *fresk*lerle süsletti. Gene İtalya'dan davet eylediği uzmanlar arasında Musevî asıllı Yakup Paşa'yı vezirlik payesine kadar yükseltti. Tıpta ve Maliyede büyük yetenek sahibi olan bu sadık bendesi, sultanı zehirlemek isteyen Venediklilerin isteklerine boyun eğmedi. Gut ve kolit'den muzdarip olan padişah bu hastalıkları yenemediğinden 1481 yılında, bağırsak düğümlenmesinden, ya da zehirlenmeden vefat eyledi. Bu haberi duyan Venedikliler «*müthiş kartal öldü!*» diyerek bayram ettiler.

Büyük hükümdar, klâsik Roma ve Yunan medeniyetlerinin yerine geçen ve kendisinden sonra daha da gelişecek ve asırlar boyunca yaşayacak olan büyük bir İslâm medeniyeti ve güçlü bir imparatorluk teşkilâtını kurduktan sonra, 49 yaşında hayata veda eyledi.

§ 8. — İKİNCİ BAYEZİD (VELÎ) 1481-1512

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR:

Fatih Sultan Mehmed'in ölümünü haber alan Bayezid, valilik yaptığı Amasya'dan; Küçük Şehzade Cem ise Konya'dan yola çıktılar. Mesafenin daha uzun olmasına rağmen, Bayezid başkente daha çabuk geldi ve veliahtı olduğu Osmanlı tahtına çıktı. Doğu'da ve Batı'daki iki büyük imparatorluğun yerine geçen Osmanlı

İmparatorluğu tahtının vârisi oldu. Bu miras pek büyük ve parlaktı. Dünyanın en mükemmel ordularına ve en zengin hazinesine sahip bir devletin hükümdarı idi. Bu imkânlarla pek büyük işler başarılabilirdi. Ancak İkinci Bayezid, iyi niyet ve ahlâk sahibi, hayırsever bir kişiliğe sahip olmasına karşı, büyük hükümdar Fatih'in halefi ve tahtın vârisi olacak niteliklerin tümüne sahip değildi. Nitekim tahta çıktığı zaman umumî ahlâk bozulmaya yüz tutmuş, askerin intizam ve itaati sarsılmış, veziriâzam katledilmiş, zengin azınlıkların evleri yağma edilmiş, kısacası umumî nizam bozulmuştu. Bunlara süratle çare bulmak ve karşı koymak gerekiyordu. Hal böyle iken Amasya'dan Üsküdar'a gelen İkinci Bayezid, kayıkla karşı kıyıya geçerken mavunalarla etrafını saran yeniçerilerin.. «*Mustafa Paşa'yı istemezük, İstanbul'a geçmesün...*» şeklindeki avazelerinden çekindi. Metanetini muhafaza edemeyip yanındaki Mustafa Paşa'yı geriye çevirmekle zaaf eseri gösterdi. Karaya çıkıp saray kapısının önüne geldiğinde, zorbalar saf saf dizilmişler ve isteklerini saygısızca Bayezid'e duyuruyorlardı. Cülus bahşişinin artırılmasını istiyorlar, başvezirin katlinden ve başkentin yağmasından ötürü suçluların affedilmesini istiyorlardı. Bu tutum karşısında da İkinci Bayezid af çıkaracağını ve cülus bahşişini yükselteceğini vaadediyordu.

a) *Cem Sultan :* Şehzade Cem Sultan, çok güçlü, karakterli, hareketli ve yetenekli bir kişiliğe sahipti. Babası gibi büyük bir padişahın yerine geçmek isteğinde idi. Başvezir Karamanlı Mehmed Paşa tarafından da destekleniyordu. Bayezid'den önce İstanbul'a ulaşamayınca Bursa üzerine yürüyerek şehri zaptetti. 18 gün hükümet etti. Adına hutbe okutup, gümüş para bas-

tırdı. Fakat Bayezid'in Gedik Ahmed Paşa kumandasındaki güçlü ordusu karşısında mağlûp olarak Mısır'a kaçtı.

Saltanatı paylaşma teklifi Bayezid tarafından reddedilince, Mısır'dan Anadolu'ya geçerek Karamanoğlu ile birleşip Konya üzerine yürüdü ise de, gene başarı gösteremedi. Sonra Rumeli'ye geçmek için Rodos şövalyeleri ile bir anlaşma yaptı. Şövalyeler Cem Sultan'ı hükümdarlara yakışır biçimde törenle karşıladılar. İzaz ve ikram eylediler, fakat, Gedik Ahmed Paşa'nın gönderdiği elçi ile görüştükten sonra, muamelelerini değiştirdiler. Çünkü şövalyelere 45000 düka altını teklif olunmuştu. Bu yüzden Cem Sultan'a esir muamelesi yaparak, Rumeli yerine, Nis şehrine götürdüler. Çünkü İkinci Bayezid'le yaptıkları gizli anlaşma bunu icabettiriyordu. Başta Papa olmak üzere, Avrupa'daki hükümdarlar Cem Sultan'ın durumundan yararlanmak istediler. Nitekim Papa Rodos Şövalyelerinin başkanına Kardinallik payesi vererek Cem Sultan'ı Vatikan'a aldırttı. Kendisine Hıristiyanlık ve hükümdarlık teklif etti. Fakat Cem Sultan, yalnız Osmanlı tahtı için değil, cihan saltanatı için bile olsa dinini değiştirmeyeceğini söyledi. Papa, Bayezid'e bir elçi göndererek 300000 düka altını karşılığında Cem Sultan'ı zehirleyeceğini bildirdi. Sonra da Cem Sultan'ı para mukabilinde Fransa Kralı Şarl'a teslim eyledi ise de, Roma'dan yola çıkan Cem Sultan, aldığı zehirin tesiriyle Napoli'de vefat eyledi.

b) *Siyasî ve Diplomatik İlişkiler :* İkinci Bayezid, Papa'ya, Venediklilerle, Fransızlara karşı harp etmek için 90 büyük ve 160 küçük yelkenliden kurulu bir donanma hazırlattı. Bu donanma ile birçok adalar ve kale-

ler fethedildi. Bu muzafferiyetten sonra Asya, Avrupa ve Afrika ülkelerine elçiler gönderilerek dış münasebetler kuruldu. Padişah kızını İran veliahtı Ahmed Mirza ile, Cem Sultan'ın kızını da Mısır Sultanı ile evlendirdi. Bu suretle devletler arasında iyi ilişkiler kuruldu. Ayrıca Rus Çarı İvan'ın isteği üzerine bir dostluk andlaşması yapıldı. Çar, padişaha gönderdiği mektupta «Rus tacirlerine iyi muamele edilmediğinden, azınlıklara hendek kazma, taş taşıtma gibi ağır işler yaptırıldığından, ölenlerin mallarının müsadere edilip, vârislerine verilmediğinden...» şikâyet etmekte idi. Bu yapılan andlaşma üzerine şikâyet edilen hususların düzeltileceği kabul olunmuştu.

c) *Sosyal Yardımlar ve Kuruluşlar:* İkinci Bayezid iyiliksever, cömert ve şefkatli bir padişahtı. Zamanındaki sosyal yardım bolluğundan başkentte sadakaya muhtaç hiç bir fakirin kalmadığı söylenmiş ve yazılmıştır. 1490'larda sadece atiye ve sadaka olarak sarfedilen para tutarının 8,5 milyon akçeyi geçtiği hesaplanmıştır. Ayrıca cami, mektep, medrese, hastane gibi büyük tesislerle Kızılırmak ve Sakarya nehirleri üzerinde yapılan köprüler ve sair imar hareketleri için de büyük paralar sarfedilmiştir. İlk sultanî mektebi (=Lise) de İkinci Bayezid zamanında kurulmuştur (27).

B) **MALİ OLAYLAR:**

a) *Yağma Hakkı Muhassesatı:* Yeniçerilerin, ayaklanıp Bursa'nın yağma edilmesini kararlaştırmaları

27) Bugünkü Galatasaray lisesinin bulunduğu yerde camii, hamamı ve yatakhaneleriyle 600 kişilik bir okul kurulmuştur.

üzerine, padişah bu şehrin ilk başkent olduğunu, maddî, manevî değerler taşıdığını, üzerinde yaptırılan köprüler ve sair imar hareketlerine ilgi gösterilmesi gerektiğini söylemiş ve yeniçerileri şehri yağma etmekten vazgeçirmek için, isteklerine uyarak her birine 1000 akçe tutarında bir para ödenmesini kabul etmiştir. Bu suretle şehri yağma etmekten vazgeçen yeniçerilere dağıtılan bu paralara, devlet hesaplarında o zamana kadar hiç rastlanmayan «*yağma hakkı muhassesatı*» adı verilmiştir.

b) *Tekâlif-i Örfiye (=Örfî Vergiler)*: Hudus-u Avarız vergisi ile başlayan ve zaman ile sayıları 90'ı aşan aşağıdaki Örfî vergiler «*Tevzii (=Dağıtılan) vergi*» olarak alınırdı. Genellikle yılda iki defa tahsil edilen ve sarf yeri önceden bilinen tevzii vergilerde, hazinenin para sıkıntısı çektiği zamanlarda, tevzi defterlerine, üçüncü ve bazen de dördüncü defa olmak üzere, ilâve tahakkuklar yapılırdı ki, bunlara «*aralık tevzii*» adı verilmiştir. Aralık tevziatı, hiç beklenmedik zamanlarda mükelleflere duyurulunca, bunlar üçüncü ve dördüncü taksitleri ödemekte büyük bir sıkıntı ile karşılaşırlardı. Aralık tevzii, tevzi defterlerinde tahakkuk ettirilen vergiye % 50 - % 100 oranında bir zam anlamını taşıdığından «*vergide katiyet*» kaidesine aykırılık teşkil etmekte idi. Bu yüzden pek çok şikâyetlere neden olmuştur. İlâve vergiden çok güç bir duruma düşen ailelere nakdî yardımda bulunmak üzere, varlıklı kişilerin aralık tevziatından zarar görenler için vakıflar kurdukları görülmüştür.

1. — *Hudus-u Avarız Vergisi*: İkinci Bayezid, yaratılış itibariyle çok cömert olduğundan saltanatı zamanında hesapsız sarfiyat yapılmıştır. Devlet muha-

sebesinin mevcudiyetine rağmen, henüz devlet bütçesinin yapılmasına başlanmamasından ötürü bu aşırı sarfiyat önlenememiştir. İsraf ve sefahat almış yürümüş, altın, gümüş ve cariye sahibi olmakta devlet erkânı birbirleriyle adeta rekabet eder duruma gelmişlerdi. 1499-1500 yılında vukua gelen ve «*küçük kıyamet*» adı verilen zelzelenin büyük tahribatı da bozulan malî duruma eklenince, ordu ve donanmanın masraflarını karşılamak büsbütün güçleşmiş, hazineler boşalmış, bu büyük tabiî afet nedeniyle «*Hudus-u Avarız*» adı verilen ve «*Tekâlif-i Örfiye*» nin ilki sayılan bir vergi ihdas edilmiştir. Hane başına 2 akçe nakit ile, her 20 haneden bir kişi (işçi olarak) alınacaktı. Yani bu vergi hem nakdî, hem de aynî (bedenî) bir vergi niteliğinde idi. Başlangıçta fevkalâde bir vergi olarak bir defaya mahsus olmak üzere alınması düşünülmüş ise de, hazinenin para sıkıntısı göz önünde tutularak müteakip yıllarda da alınmasına devam olunmuş ve olağan (=adî) bir vergi niteliğini almıştır. Başlangıçta bütün vilâyetlerden alınmakta olan bu vergi, sonraları şehzadelerin valilik yaptıkları vilâyetlerde alınmamaya başlanınca, vergide «*umumiyet kaidesi*» bozulduğundan, şikâyetleri davet etmiş ve halk üzerinde kötü bir etki yaratmıştır.

2. — *İmdadiye-i Seferiye (=İane-i Cihadiye)* : Seferberlik dönemlerinde, harp masraflarını karşılamak için, harbe katılmayanlardan alınan bir vergidir. Bu vergi, her hanede bulunan erkeklerden yılda 2 defa tahsil olunmakta idi. Başlangıçta bir defaya mahsus olmak üzere alınan bu vergi, zaman ile devamlı şekilde alınmaya başlandı ve şer'î mahkemelerin sicillerine ve vergi defterlerine kaydolundu. Bu suretle, örfî bir vergi olmasına rağmen, şer'î hükümlere dayandığın-

dan mükellefleri tarafından devamlı şekilde ödenmeye başlanıldı. Diğer bütün örfî vergiler gibi bu vergi de «*tevzi defterleri*» nde mükellefleri adına tahakkuk ettirilerek tahsil edilirdi. Yani tutarı önceden tespit olunan vergi, hane ve nüfus başına mükelleflere taksim ve tevzi edilirdi. Tahsilât, kethüdalar ve hususî vergi memurları tarafından yapılırdı. İmam, hatip, rahip ve fakir kişiler vergiden istisna edilmişlerdi. Askerler, askerî hizmetlerde çalışan yolcu, köprücü... gibi kişiler de vergi ödemezlerdi.

3. — *İmdadiye-i Hazeriye :* Başlangıçta sadece harp yıllarında alınmakta olan yukarıdaki vergi, zaman ile barış yıllarında da alınmaya başlanınca, «*imdadiye-i hazariye*» adı altında yeni bir vergi yaratılmış oldu. Bu verginin de tarh, tahakkuk ve tahsili yukardaki benzeri gibi yapılmakta idi. Taksitleri yılda iki kere «*ruz-u kasım*» ve «*ruz-u hazar*» adları ile, kışlık ve yazlık olarak alınmakta idi. Her iki vergiden de elde edilen hasılat «*mukabele akçesi, konak masrafı, taamiye, tayin bedeli, nan, katık, nevale, peksimet* ve *kumanya bedeli*» gibi çok çeşitli adlar altında asker ve komutanlara ikamet ettikleri yerlerde para veya mal olarak dağıtılırdı.

4. — *Kürekciyan Avarızı (=Kürekçi Bedeli) Gabyar, Kalyoncu Bedeli :* Gemilerde kürek çekmek, yelken açmak hizmetleri için 10'ar akçe yevmiye ile tutulan kişilerin masraflarını karşılamak maksadıyla 4-10 haneden bir kürekçi hesabıyla alınan bedenî bir vergi idi.

Bu vergi bir aralık «*Tekâlif-i Şakka* (28)» mahi-

28) *Tekâlıf-i Şakka* deyimi, tekâlif kaidelerine uymayan ve alınması şer'an caiz olmayan, ağır ve meşakkatli hizmeti icap ettiren bedenî vergiler için kullanılmıştır.

yetini almıştır. Yani hizmet, mahkûmlara yaptırılmaya başlanmış, kürek cezası deyimi de bu tabirden alınmıştır. Buna benzer bir de pranga cezası vardır ki, mahkûmların ayaklarına takılan delikli kütük (=tomruk) ya da zincirli halka anlamına gelmektedir.

5. — *Ferman Harcı, Kaftan Beha (=Elbise Bedeli):* Vezir, vali, hâkim ve mutasarrıf gibi yüksek dereceli memurların tayinleri için yazılan fermanlardan alınan harçlarla, bu gibi amirlerin görev yapacakları yerlerde, devleti temsilen giyecekleri elbiseler ve yapacakları masraflara karşılık olmak üzere, bu adlarla tevzi defterlerinde tahakkuk ettirilip tahsil edilen vergilerdir.

6. — *İane-i Hükkâmiye, Mubaşiriye, Kalemiye, Kâtibiye, İlâmiye, Kaydiye, Tahsiliye... Harçları:* Hâkim, mübaşir, kâtip, tahsildar gibi memuriyetlerde çalışanların geçimlerini karşılamak maksadıyla alınan harçlardır ki, bunlar da tevzi defterlerinde yer alan örfî vergilerden sayılmıştır.

7. — *Beygir, Mürür ve Ubur ve Daire Masrafı:* Askerî ve mülkî memurların geçtikleri ve kaldıkları yerlerdeki seyahat ve ikamet masraflarını karşılamak üzere, tevi defterlerinde tahakkuk ettirilerek mükelleflerden alınan örfî vergilerdendir.

8. — *Taahhüt Temessükâtı (=senet) Reddiye Harcı:* Müteahhidlerden, mültezimlerden ve bunların kefillerinden alınan taahhüt ve kefalet senetleri üzerinden tahakkuk ettirilerek tahsil edilen belli miktardaki harçlardır.

9. — *Baç, Yasak, Yol, Mürüriye Resimleri :* Tüccarın geçtiği yerlerde, kapı ve geçitlerde yapılan inşaat, tamirat ve bakım masrafları karşılığı olarak alınan resimlerdir. Başlangıçta bunların miktarı, hayvanlardan (yüksüz) 20, (yüklü) 40 akçe, arabalardan 80 akçe alınırken, sonraları bu tahsilât mültezimlere bırakılmış ve «*müruriye*» adı altında alınmaya başlamıştır. Yabancı tüccar bu resimlerden şikâyetçi olmuş, her geçişte alınacağı yerde, bir defaya mahsus olmak üzere ilk geçişte 300 akçe alınması teklifi ilk ticaret andlaşması ile kabul olunduğundan, kapitülasyonların başlangıcı sayılan bu himayeden yabancı tüccar yararlanmış, fakat yerli tüccarlar, Tanzimat Devrine kadar müruriye resmini her geçişte mükerrer olarak ödemekten kurtulamamışlardır.

10. — *İzni Sefine Harcı :* Boğazlardan geçen gemilerden alınan bir harç olup, yelkenli, yelkensiz büyük veya küçük gemilerden ayrı ayrı miktarlarda alınmakta idi.

11. — *Diyet Öşürü :* Katil ve carihlerden, öldürülen ve yaralanan kişilerin vârislerine ve ailelerine verilmek üzere alınan paranın öşürü, yani 1/10'u idi ki, Tanzimattan önce Sultan Mahmud tarafından kaldırılmıştır.

12. — *Faiz, Senelik Nema, Güzeşte, Sarrafiye, Akça Başı :* Kamu giderlerinin büyük kısmı, gelirlerin tahsilinden önce yapıldığı için, gereken para faizle muameleci, faizci, murabahacılar tarafından hazineye ödünç verilirdi. Sonra, borç olarak alınan bu paralar ve faizleri tevzi defterlerine yazılarak mükelleflere dağıtılır ve yukarıdaki adlar altında tahsil olunurdu.

13. — *Kömür, Kireç, Kereste, Kendir Bedelleri :* Barut, cephane, tersane ve imalâthanelerin ihtiyacı olan ilk maddeleri sağlayan kişilere ödenen bu bedeller, sonradan aynı adlarla tevzi defterlerine yazılarak halktan tahsil olunurdu.

14. — *Sekbanlar, Topçular, Humbaracılar Bedeli :* Dağları kollayan, eşkiyayı izleyen, sekban, topçu ve humbaracıların hazineden aldıkları bu paralar da, aynı adlar altında tevzi defterlerine yazılır ve mükelleflerden toplanırdı.

15. — *Şütran Bedeli :* Levazım ve mühimmat naklinde kullanılan develer için yapılan masraflar, gene aynı ad altında tevzi defterlerine yazılarak halktan tahsil olunurdu.

16. — Sefine ve Kayık Bedeli : Sahilleri muhafaza, haydutluk ve kaçakçılıkla mücadele için vali ve mutasarrıfların emrindeki muhafızların giderleri olup, bunlar da bulundukları vilâyetin tevzi defterlerine yazılır ve tahsil olunurdu.

17. — *Avaid-i Mutade :* Memur, kâtip ve hademelerin çeşitli adlarla aldıkları aidat olup, bunlar da çalıştıkları yerin tevzi defterlerine kayıt ve mükelleflerden tahsil olunurdu.

18. — *Bab-ı âli Tamirat ve Teşrifatı :* Merkezdeki hükümet binasının tamir ve mefruşatına sarfedilen bu paralar, çeşitli valâyetlerin tevzi defterlerine taksim edilerek ahaliden tarh olunur ve başkente gönderilirdi.

19. — *İanât :* Yangın, zelzele, seylâp gibi doğal afetlerle tahribata uğrayan vilâyetlerin ihtiyaçlarına sarfedilmek üzere, başka vilâyetlerin tevzi defterlerine da-

ğıtılan ianeler miktarı bu vilâyetler mükelleflerinden alınarak zarar gören yerlere gönderilirdi.

20. — *Semerât :* Kamuya ait her nevi emlâk, akar ve arazinin, emanet yoluyla, devletçe idaresi için yapılan masraflara karşı «*muaccele, müeccele, icare...*» gibi, çeşitli adlar altında tevzi defterlerinde yer alıp, mükelleflerden alınan hasılat çeşitleri idi.

21. — *Tayyarat :* Havadan gelirler anlamına gelen bu deyim malî tabirlerin en eskilerindendir. Önceden düşünülmeyen masraflara karşılık olmak üzere tevzi defterleri ile halktan tahsil edilen müteferrik gelirler niteliğindedir (29).

Tekâlif-i Örfiyenin eski defterlerinde rastlanan ve «dağıtma vergileri» olarak tahsil olunan, yukarıda çeşitleri sıralanmış olanların uygulanmasında pek çok yolsuzluklarla karşılaşılmış, yüzyıllar boyunca bu adaletsiz ve ilkel vergilerin yükü altında mükellefler ezilmiştir. Her ne kadar bazı ıslahatçı padişahlar tarafından çıkartılan fermanlarla suistimallerin önüne geçilmesine çalışılmış ve buna sebep olanlar cezalandırılmış ise de gene uygulamada başarı elde edilmemiştir.

c) *Para Basımı :* İkinci Bayezid zamanında basılan altın ve gümüş paraların vezin ve ayarlarında indirmeler yapılmıştır. Şöyle ki; Fatih zamanında basılan bir altın lira 40 akçe değerinde iken, Bayezid zamanında basılan bir altın 60 akçeye eşit sayılmıştır. Gümüş akçelerin ayarında yapılan değişiklikler ise şu sırayı takip etmiştir :

---

29) Bkz. *Abdurrahman Vefik,* adı geçen eser, sahife 142 ve daha sonrakiler.

Orhan Gazi Döneminde : 90 ayarında 100 dirhem gümüşten 300 akçe basılmıştır.

Fatih Döneminde : 85 ayarında 100 dirhem gümüşten 400 akçe basılmıştır.

İkinci Bayezid Döneminde : 85 ayarında 100 dirhem gümüşten 500 akçe basılmıştır.

d) *Tahttan uzaklaştırma :* İkinci Bayezid, yaradılış itibariyle sakin, yumuşak, iyiliksever bir kişiliğe sahipti. Askerlik, siyaset, idare ve maliyede de etkisini gösteren bu tutum ve davranış yüzünden büyük ve sürekli seferler ve işler yapılamamış, hazine malî buhranlarla karşılaşmış, paranın satın alma değeri azaltılmış ve bu yüzden de halk ve özellikle yeniçeriler huzursuzlaşmışlardır. Bu duruma şehzadelerin geçimsizliği ve saltanatı elde etme istekleri katılınca, vaziyet büsbütün kötüleşmiştir. Nitekim şehzade Süleyman on bin kişilik ordusu ile Tuna'yı geçip Edirne'ye gelmiş, İkinci Bayezid, bir baba oğul çatışmasına meydan vermemek için, kendisine büyük hediyeler vererek niyetinden vazgeçirmiştir. Fakat Şehzade Korkut ile Şehzade Ahmed'in de başkaldırmaları üzerine durumdan haberdar olan Şehzade Selim ordusu ile Edirne'ye gelip padişahlığını ilan etmişse de, üzerine gönderilen kuvvetlere yenilerek geri çekilmiştir. Öte yandan Şehzade Ahmed ordusu ile Kartal'a kadar gelerek başkenti tehdit edince, Şehzade Selim'i tutan yeniçeriler kazan kaldırmışlar, şehri yağma edip, Şehzade Ahmed'i önlemesi için Selim'i İstanbul'a davet etmişlerdir. İkinci Bayezid'in, cömertçe vaadlerini kabul etmeyen yeniçerilere büyük güveni olan Şehzade Selim, 1502 yılında saraya hücum eden yeniçeriler tarafından ısrarla des-

teklenmiştir. Bu baskı sonucunda İkinci Bayezid : «Padişahlığı oğlum Selim Han'a verdim, Allah mübarek etsin, tuttuğu yol kolay olsun.» diyerek tahttan ayrılmıştır. Selim tahta çıktıktan sonra, İkinci Bayezid bir süre sarayda ikamet eylemiş, sonra doğduğu yer olan Dimetoka'ya giderken yolda vefat eylemiştir.

§ 9. — BİRİNCİ SELİM (YAVUZ) 1512-1520

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Selim siyaset, askerlik, idare ve maliyede çok üstün yeteneklere sahipti. Bilim adamlarına büyük saygı ve sevgisi olan, Arap ve Fars dillerini iyi bilen, ince ruhlu bir şair olmakla beraber, savaşta ve idarede hiddet ve şiddeti ile ün yapmış yaman bir padişah idi. Bu yüzdendir ki kendisine «*Yavuz*» ünvanı verilmiştir. Büyük kardeşleri Şehzade Korkut ve Ahmed'in saltanatı ele geçirmeye kalkıştıklarını haber alınca, valilik yapmakta olduğu Trabzon'dan hareket ederek, Kırım yolu ile İstanbul üstüne yürüdü. Çorlu'da babasının kuvvetleriyle yaptığı ilk savaşta başarılı olamadı. Buna rağmen, yeniçerilerin ısrarlı istekleri üzerine padişahlığı babasından devraldı. Tahta çıktığında, devlet işleri çok karışık bir hale gelmiş, idare çöküntüye doğru sürüklenmekte idi. Babasının zaafı, kardeşlerinin taht kavgası, yeniçerilerin zorbalığı, malî durumun bozukluğu, Şiiliğin Anadolu'ya yayılmış olması gerçekten İmparatorluğu sarsmakta idi. Yavuz'un birçok yetenekleri şahsında toplamış, zeki ve cesur bir hükümdar oluşu bütün bu zorlukları yenmeye yeterli ol-

du. İlk iş olarak; kudurmuş yeniçerileri disiplin altına almak teşebbüsünde bulundu. Cülus bahşişini 50'şer akçe yükseltmek suretiyle askerleri memnun etti. Fakat, zorbalık edenleri cezalandırmaktan da geri kalmadı. Cülus bahşişinin verildiği sırada, yeniçeri çorbacılarından birinin, kumandanlara da bahşiş verilmesi küstahlığında bulunması üzerine, Yavuz o anda hançerini çekerek çorbacıyı öldürdü. Padişahın bu hareketi gerçi yabancı yazarlar tarafından vahşet ve hunharlıkla itham olunursa da, padişahın o anda içinde bulunduğu korkunç şartlar altında, asi yeniçeriler üzerinde hakimiyet sağlamak maksadıyla bu derece şiddetli bir harekette bulunması kendisini mazur gösterir ve bu, idare ve askerlikteki başarısının bir sırrı olarak kabul edilir. Nitekim saltanat yılları içersinde Yavuz Selim asi yeniçerileri zapt ve rapt altına almış, zaman zaman başkaldırma hareketlerini sert ve şiddetli sözleriyle bertaraf etmiş, isyan hareketine elebaşılık edenleri idam ettirmiş, Sekbanbaşılığı lâğvederek yerine yeniçeri ağalığını ihdas eylemiş, yeniçeri ağası ile kul kethüdasını bizzat kendisi tayin etmek suretiyle, askerî teşkilâtı emir ve kumandası altında bulundurmuştur.

a) *İran'ın Fethi:* İran hükümdarı Şah İsmail güçlü bir orduya sahipti. Şiî mezhebini Aandolu'da yaymaya çalışıyor, Mısır Sultanı ile de Osmanlılara karşı birleşmiş bulunuyordu. Büyük hükümdar Yavuz, bu tehlikeyi önlemek için güçlü bir ordu ile İran üzerine yürüdü. 1514'te Çaldıran Meydan Muharebesi adıyla anılan büyük savaşta düşmanı perişan eyledi ve Tebriz'i zapt etti. Şah İsmail tahtını ve eşini bırakarak kaçmak suretiyle hayatını kurtarabildi. Bu muzafferiyet sonunda da Doğu Anadolu vilâyetleri tamamen Osmanlı topraklarına katıldı.

b) *Mısır'ın Fethi :* Yavuz Selim, atalarının Avrupa kıtasındaki başarılı savaşlarına karşı, Asya ve Afrika'da savaş vermek, bu suretle İslâm âlemini ve hilâfeti Osmanlı Devletin'de merkezleştirme gayesini gütmekte idi. Bu nedenle İran'dan sonra 1517 yılında Mısır ve Hicaz'ı fethetmek suretiyle gayesine ulaştı. İran ve Mısır gibi iki mühim devleti idaresi altına alan ve Osmanlı padişahlarının cihangiri olarak anılan Yavuz'un, dünya haritasına bakarak : «*Dünya, bir padişaha kifayet edecek kadar geniş değilmiş!*» sözü meşhurdur.

c) *Halifeliğin Devri :* Mısır'la beraber Hicaz'ın da fethinden sonra, Mekke'den «*Haremeyn-i Muhteremeyn*»; anahtarları ile «*Hırka-i Şerif*», *Sancak-ı Şerif*» ve 34 adet «*Emanat-ı Mübareke*» İstanbul'a getirildi. Bu emanetleri muhafaza için Topkapı Sarayında «*Hırka-i Saadet*» dairesi yaptırıldı. İlk Cuma hutbesinde, hatip : «*Sahib-ül haremeyn*» diye okurken, Sultan Selim : «*Hadim-ül haremeyn*» diye tashih eylemiştir.

Mısır'dan İstanbul'a gelen İslâm Halifesi «*El Mütevekkil*» Ayasofya'da minbere çıkarak; Sultan Selim'in İslâm Halifeliğine lâyık eşsiz bir hükümdar olduğunu beyan etmesinden sonra, üzerindeki resmî feraceyi çıkarıp Yavuz'a giydirmiş ve kendi isteğiyle Halifeliği Sultan Selim'e devreylemiştir.

Mısır seferinden İstanbul'a dönen padişah, yakalanmış olduğu «*şir-i pençe*» hastalığından kurtulamamış, çok başarılı ve hareketli geçen 8 yıllık hükümdarlığı 1520'de Çorlu'da vefat etmesiyle sona ermiştir.

Askerlik, idare ve maliyede çok sert ve acımasız olan Yavuz Sultan Selim, kısa süren hükümdarlığı zamanında İmparatorluk sınırlarını bir kat daha genişletmiştir. Öldüğünde Osmanlı İmparatorluğu, Tuna

boylarından Nil kıyılarına, Adriyatik'ten Hind Okyanusu'na kadar, iki kıtaya yayılan geniş topraklara sahip bulunuyordu. Selim zamanında yapılan genel nüfus sayımında; İmparatorluk nüfusunun yüz milyonu aştığı, ordu ve donanmanın ise bir milyona ulaştığı görülmüştür.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *İlk İç Borçlanma :* İkinci Bayezid'in yumuşak idaresi, sosyal işlere ve saray ihtişamına bol para sarfetmesi hazineyi dar bir çıkmaza sokmuştu. Nitekim Yavuz Selim cülus bahşişi vermek için hazinede para bulamamıştı. Bu yüzden, varlıklı bir tacirden cülus bahşişini ödemek üzere ilk borçlanma yapılmıştır. Müslüman olmayan tacirin ölümü üzerine, zamanın defterdarı padişaha bir arîza vererek «ölenin terekesinin pek çok olduğunu, çocuklarının muhtaç olmadıklarını, bu yüzden terekenin hazineye maledilmesini» istemiştir. Bu isteğin bir çeşit «*mal müsaderesi*» olduğunu gören büyük padişah, takririn üstüne kendi el yazısı ile şu cümleyi yazmıştır : «*Müteveffaya rahmet, malına bereket, evlâdına afiyet, gammaza lânet!*». Hazinenin en sıkıntılı zamanında bile, hak ve adalete aykırı hareketi şanına yakıştırmayan Yavuz padişah, bu olumsuz teklifte bulunan defterdarını bu suretle doğru yola davet etmiştir. Bu güzel örnek, zamanımızda bile daima hazine menfaati güderek haksızlıklara göz yuman fiskalist maliyecilere ibret dersi olacak asil bir hareketin unutulmaz bir hatırası olarak malî tarihimizde yer alacaktır.

b) *Harp Ganimetleri :* İran'ın fethinden sonra, Şah İsmail'in hazinesi, kıymetli malları ve tahtı İstanbul'a nakledilmiştir. Bu çok kıymetli ganimetlerden, fetihte yağmaya uğrayan mallar arasında, bir sipahi tarafından ele geçirilen Şah'a ait bir sandık muhteviyatının 2,5 milyon akçeye satıldığı genel tarih yazarlarınca nakledilmiştir.

İran'dan sonra Mısır'ın fethedilmesi üzerine, Mısır hükümdarının idaresi altında bulunan Halep'teki hazinesinden elde edilen altınların sayısının da bir milyona ulaştığı yazılmıştır.

c) *Surre-i Hümayun :* Padişah, İstanbul'dan Haremeyn ahalisine altın, hububat, yiyecek, giyecek göndermekle beraber, her yıl Mısır'dan gönderilmekte olan Surre'nin devamına da emir verdi. Hediye olarak gönderilen paralar meşin keselere konulur, padişahın mührü ile mühürlenir, surre defterlerine yazılarak, defterdar tarafından imzalanır, nişancı tarafından tuğra çekilir ve reisül küttap tarafından Mekke şerifine hitaben yazılan «*Name-i hümayun*» ile, hediyeler gümüş ve ipek yularlı develere yüklenir, surre eminine teslim olunurdu. Her yıl dürüstlüğü ile tanınan bir kişi surre eminliğine seçilir, saraydan teslim aldığı hediyeler kervanını donanmaya ait bir gemi ile Üsküdar'a geçirerek karayolu ile Mekke'ye götürürdü.

d) *Zafer Hediyeleri :* Yavuz Selim, 94 gün süren Çaldıran yolculuğunda, Konya'da 5 günlük bir mola verip, Hazreti Mevlâna'yı ziyaret eyledi ve 100000 akçe hediye eyledi. Yolculuğun devamı süresince de, askeri memnun etmek için ulufelerle birlikte hediyeler de dağıttı. Aynı tutumu Mısır seferinde de tekrarladı. İskenderiye'ye varışında, asker ve komutanlara hediye-

ler, atiyeler ihsan eyledi. Gerek İran, gerekse Mısır zaferlerinden sonra Osmanlı ordusu asker ve komutanları savaştan önceki hediye ve atiyelerle ve savaş sonu ganimetleriyle bol miktarda mükâfatlandırıldılar.

e) *Saydiye Resmi Muaflığı :* Nil nehri kıyılarında sandalla gezinti yapan padişah, karaya çıkarken ayağı kayarak suya düştü. Sandalcı Şeyh Abdülkadir kendi canını tehlikeye koyarak padişahı nehir akıntısından kurtardı. Abdülkadir'in bu fedakârlığına mükâfat olarak padişah, kendisinin, evlâd ve ahfadının Nil nehrinde ömür boyu serbestçe avlanmalarını ve «*Saydiye resmi*» nden muaf tutulmalarını ferman eyledi.

f) *Para Basımı :* İran'ın fethinden sonra basılan paralara «*Şah*», «*Şehinşah*» tabirleri eklendi. Bu nedenle, Selim zamanında basılan paralara «*Şahî*» denilmiştir. Mısır'ın fethinden sonra basılan altınlara «*Eşrefî*», Mekke'nin himayesinden sonra basılan paralara da «*Şerifî*» denilmiştir. Yavuz devrinde de 100 dirhem gümüşten 450 akçe bastırılmış, ayrıca bakırdan da mangır paralar kesilmiştir.

g) *Devlet Muhasebesi ve Murakabe Kurulu :* Fatih devrinde kurulmuş olan devlet muhasebesi teşkilâtı, Yavuz devrinde daha da geliştirilmiştir. Hazinelere giren, çıkan para ve malların hesapları muntazam bir şekilde tutulmuş, Cuma merasimlerinde hazineden çıkartılan padişahın tahtının her çıkışında bir senet tanzim edilip üzerine «*manzur-u hümayunum olmuştur.*» ibaresi yazılarak padişahın tasdikine arzedilmiştir. Bu devirde malî teşkilâtta çok önemli bir organ olarak «*bakı kulları*» adıyla bir murakabe kurulu ihdas olunmuştur. Malî idarenin bütün işlem ve hesaplarını kontrol etmekle görevli olan bakı kulları «*baş bakı kulu*»

ünvanlı bir başkanın idaresinde çok ciddî bir malî kontrol sağlamışlardır. Devlet mal ve parasını çalan ve ihtilâs edenler hakkında bu kurulun verdiği kararlar, hiç bir gecikmeye uğramaksızın, icra edilir, devlet malına hiyanet edenlere, kanunlar gereğince, idam cezasına kadar varan ağır cezalar verilir.

İdare ve maliyede çok sert ve acımasız olan Yavuz Selim : «*Siyaset ve hükümette adaleti merhamete, istikameti şefkate takdim etmek benimle beraber memurların cümlesine farzdır.*» demek suretiyle, bu sert ve ciddî tutumunu devlet teşkilâtında uygulama alanına koymuş ve bu sayede israfı önleyip, tasarrufa riayeti sağlamıştır.

h) *Tasarruf Terbiyesi :* Yavuz Sultan Selim, savaşta ve barışta, başarılı kişileri cömertçe ödüllendiren, eli açık bir padişah olmakla beraber, israfa şiddetle karşı çıkmıştır. Onun zamanında vergiler adalet kaidelerine uygun bir şekilde tarh ve tahsil edilmiştir. Müftüler, kadılar dürüst ve bilgin kişilerden seçilmiş, bir yandan hazinenin, öte yandan halkın para ve mallarının korunması sağlanmıştır. Yavuz Selim, süs ve ihtişamdan hiç hoşlanmayan bir kişiliğe sahip idi. Maiyetindeki vezir ve kumandanların da kendisi gibi çok sade [30] giyinmelerini isterdi. Yakınları tarafından süslü giysilerden niçin hoşlanmadığı sorulduğunda Yavuz şu cevabı vermiştir : «*Nazırlar, komutanlar ve elçiler padişaha tâzim için süslenirler, biz kime tâzime mecburuz ki, bu külfeti ihtiyar eyleyelim!*» [31] Bu

30) Topkapı Sarayındaki Yavuzun sade siyah kaftanı öbür padişahlarınkinden kolayca ayırd edilmektedir.

31) Süslenmeye ötedenberi düşkün olan saray mensupları bir gün küçük şehzade Süleyman'ı altın düğmeli, mücevherle süslü bir

derece tutumlu bir yaradılışa sahip olan Yavuz Selim idaresinde hesap ve murakabeye verilen önem sayesinde İkinci Bayezid zamanında yaygın hale gelen israf tamamen önlenmiş, vergiler ve harp ganimetlerinden zenginleşen devlet hazinesi tamamen dolduktan başka padişaha ait «*Hazine-i hümayun*» ve bunlara yeniden eklenenler de tamamen dolmuştur. *Harem-i Hümayun*'daki iç hazine de dolunca, Yedikule'deki büyük mahzenler hazinenin şubeleri olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hiç bir padişah döneminde bu kadar büyük para ve servet birikimine rastlanmadığını beyan eden defterdara Yavuz Selim şu emri vermiştir: «*Altınla imlâ eylediğim bu hazineleri ahlâfımdan her kim akçe ile imlâ edebilirse varsın kendi mühürü ile temhir eylesun, illâ ve lâkin hazineler benim mührümle temhir olunsun...*» Selim'den sonra, hiç bir padişah bu kadar serveti bir araya getiremediğinden, Yavuz'un bu emri bir vasiyet telâkki edilmiş ve son zamanlara kadar hazineler Yavuz Sultan Selim'in mührü ile mühürlenmiştir.

§ 10. — BİRİNCİ SÜLEYMAN (KANUNÎ) 1520-1566

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR:

On altıncı yüzyıl insanlık âleminin en parlak dönemlerinden biridir. Bu dönem, uygarlık tarihinde Doğu ve Batı ülkeleri için bir dönüm noktası olmuştur.

---

elbise ile huzura çıkardıklarında, padişah etrafındakilere süslenmenin, kadınlara mahsus olduğunu imâ ederek: «*Süleyman anan ne geysun?*» demekten kendini alamamıştır.

Ortaçağın feodal kurumları, yerlerini Rönesans'ın doğurduğu yeni kuruluşlar devretmeye başlamışlar. Avrupa'nın belli başlı ülkeleri *Birinci François, Beşinci Charles (Charles Quint)* ve *Yedinci Henry* gibi güçlü hükümdarların idaresine geçmiştir. Bunlar arasında etkili bir denge unsuru olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batı uygarlığının gelişmesinde yardımcı olduğu, Batılı yazarlar tarafından da kabul olunmuştur. Bu nedendir ki, güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümdarı olan Kanunî Sultan Süleyman'ı Batılı yazarlar : «*Büyük Süleyman*» «*Muhteşem Süleyman=Soliman le magnifique*» ünvanlarıyla bezendirmişlerdir. Gerçekten, Kanunî devri Osmanlı İmparatorluğu'nun en parlak ve en güçlü zamanıdır. Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılmış toprakları ve 120 milyon nüfusu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun haşmeti karşısında, Batının 16 devleti 100 küsür milyonluk nüfusu ile Şarlken'in başkanlığında birleşmek gereğini duymuşlardır.

Kefe valiliğinde iken babasının ölümü üzerine genç yaşında tahta çıkan Sultan Süleyman yönetimde hiç bir acemilik göstermemiştir. Babasının gittiği yolu izleyerek siyaset ve askerlikte, idare ve maliyede üstün yeteneğini göstermiştir. Piri Paşa'yı başvezirlikte bırakmış, kendisine hocalık etmiş kişileri yüksek makamlara getirmiştir. Kendisini kutlamaya gelen yabancı elçileri büyük hükümdarlara yakışan bir asaletle kabul etmiş, barışsever beyanlarda bulunmuştur. Kanunî Süleyman'ın Batı'daki prestijine karşı, Doğu'da da kutsallık seviyesine ulaşan büyük itibar sahibi olduğunu, çeşitli vesilelerle Doğulu ve Batılı yazarlar dile getirmişlerdir (32).

32) Hicrî takvimin 10 uncu yüzyılı başında, 10 uncu padişah olarak tahta çıkmış olması, kuranı kerimin 10 bölümden oluşmuş

Öte yandan Kutsal Roma İmparatoru olarak ilan olunan *Beşinci Charles* bütün Hıristiyan âlemini kendi idaresi altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Büyük rakibi ve hatta düşmanı Fransa Kralı *Birinci François* idi. Nitekim Birinci François diplomatik yollara başvurup Kanunî Süleyman'a gönderdiği hediyeler ve elçiler vasıtasıyla padişahın dostluğunu ve himayesini kazanmış, Beşinci Charles'in idaresindeki Roma-Germen İmparatorluğu'na karşı cephe almak için padişahtan bol miktarda nakdî yardım da sağlamıştır. Bu suretle Fransızlarla Osmanlılar arasında yüzyıllar boyu devam edecek olan dostluğun temelleri bu devirde atılmıştır.

Osmanlı Devleti gerçekten Avrupa ülkeleri arasında güçlü bir denge unsuru haline gelmiştir. Avrupa ülkeleri arasında cereyan etmekte olan olaylardan günü gününe haberdar olmak için, *Lord Kinross*'un deyimi ile Venediklilerden güçlü bir «*haber alma servisi*» kurulmuştur. Venedikliler bu görevlerine karşılık Sultan'dan İmparatorluk limanları arasında deniz ticareti yapma iznini sağlamışlardır. Venedik elçisi *Bartholomone Contarini* bu haber alma servisi hakkında bilgi verirken, Kanunî Sultan Süleyman'ın yaşantısı ve fiziksel yapısını ([33]) da dile getirmeyi ihmâl etmemiştir.

---

bulunması, beş kitapta 10 emir (evamiri aşere) nin yer almış olması, İslâm inanışlarına göre gök'ün 10 kat, koruyucu meleklerin de 10 tane olması... gibi. 10 sayısının mükemmel ve kutsal oluşu ile Kanunî Sultan Süleyman'ın kişiliği ve başarılı yönetimi arasında bir bağlantı kurulmuş ve kendisi 16 ıncı yüzyılın kutsal varlığı olarak gösterilmiştir.

33) «Sultan, 25 yaşlarında, uzun boylu, narin yapılı, fakat sağlam vücutlu, ince yüzlü, kartal burunlu, henüz terlemiş ince bıyıklı, kısa sakallı, hoş görünüşlü» fiziksel bir yapıya sahiptir. **Bkz.** Lord Kinross, adı geçen eser, sahife 173 ve daha sonrakiler.

a) *Belgrad'ın ve Rodos'un Fethi :* 1520'de tahta çıkan Kanunî, 1521'de ilk seferini yaparak o tarihe kadar direnen ve Avrupa yolu için büyük önem taşıyan Belgrad şehrini zaptetti. Hemen bir yıl sonra da Rodos kalesini ve adasını, 145 günlük bir kuşatmadan ve ünlü Rodos şövalyeleri ile yaptığı çetin bir savaştan sonra fethetti. Şövalyelerin terkettikleri adaya Anadolu'dan getirilen ahali yerleştirildi.

b) *Budin'in Fethi ve Viyana Kuşatması :* Macar Kralı İkinci Layoş, Şarlken'in kardeşi Ferdinand'la akrabalık tesis ederek Kanunî'ye karşı vaziyet almıştı. Bunun üzerine Kanunî Süleyman 1526'da Macaristan Seferini yaparak ünlü Mohaç Meydan Muharebesini kazandı. Başkent Budin'i zaptetti. Avusturya Arşüdükü Ferdinand, bir süre sonra Budin'i geri aldığından, Macaristan'a ikinci bir sefer daha yapılarak Budin kenti yeniden alındı. Daha sonra da Avusturya üzerine yürünerek 1529'da Viyana Kuşatması yapıldı. Fakat kış mevsiminin yaklaşması üzerine, şehir zaptedilemeden kuşatmadan vazgeçildi. İkinci Viyana Kuşatmasında da yapılan sürekli hücumlardan sonuç alınamadı. Yine kış mevsiminin gelmesi, yağmur ve sellerin açılan lâğımları tıkayıp, siperleri bataklık haline getirmesi yüzünden ikinci kuşatma da kaldırıldı.

Ferdinad'ın İstanbul'a gönderdiği elçiler iyi karşılanmadı ve istekleri reddedildi. Ferdinand'ın Macar Kralı olarak değil, ancak Şarlken'in Viyana valisi olarak kabul edilebileceği; Şarlken'in ise Germen İmparatoru olarak değil, sadece İspanya Kralı sıfatı ile elçi gönderebileceği sadrazam İbrahim Paşa tarafından dile getirilerek Habsburglular'a küçültücü beyanlarda bulunuldu. Ayrıca sadrazam : «Bu kuşatmalar, Viyana'-

nın zaptından ziyade, Habsburg hanedanına ve imparatorluk iddiasında bulunanlara bir ders vermekten ibaretti.» denildi.

Macar Kralı Zapolya'nın 1540'da varissiz ölmesi üzerine, anlaşma gereğince, Macaristan tamamen Ferdinand'a kalacaktı. Ancak padişah, Stefan adlı Macar vârisin dünyaya geldiğini haber alınca, çocuğu Kral ilan etti. Kendisine atalarının adı olan «*Sigizmund*» *un*vanını verdi. Büyüyünceye kadar Macar topraklarını bir paşanın nezaretinde Türklerden kurulu bir idareye bıraktı. Bir kısım Macaristan'ın bir Osmanlı eyaleti haline gelmesi Avusturyalıları huzursuz kıldığından, Şarlken ve Ferdinand tarafından padişaha hediyeler, elçiler gönderildi. Barış istendi. Hediyeler arasında günleri, ayları, güneşi ve gezegenleri gösteren ünlü saat de vardı. 1547'de yapılan bir andlaşma ile, maktu vergiye bağlanmak şartıyla Ferdinand'ın Macaristan'daki toprakları kendisine bırakılacak, geri kalanlar Osmanlı idaresinde kalacaktı. Bu andlaşma hem Habsburglular, hem Fransızlar, Venedikliler, hem de Papa tarafından imzalanmıştır.

c) *İran Seferleri :* Kanunî Sultan Süleyman'ın Avrupa kıtasındaki savaşları sırasında İranlıların Osmanlı topraklarına tecavüz etmeleri üzerine, 1533, 1543, 1553 yıllarında düzenlenen İran seferlerinden sonra Kars, Van, Musul, Bağdat, Basra şehirleri zaptolundu. Bu sürekli harplerden sonra İranlıların barış istemeleri üzerine, 1555'de bir sulh andlaşması yapıldı. Bu fetihlerden sonra İmparatorluk toprakları Hind Okyanusu'na kadar genişletilmişti.

d) *Deniz Seferleri :* Bir yandan Hadım Süleyman Paşa, Süveyş'ten geçerek Yemen ve Aden'i zaptederken, öte yandan Barbaros Hayrettin Paşa, Tunus'u, Batı Cezayir'i almış, 1538'de ünlü Venedik Amirali *Andrea Dorya'ya* karşı Preveze Deniz Zaferini kazanmıştır. Ve bu suretle de Akdeniz'in bir Türk gölü haline gelmesini sağlamıştır.

Barbaros, 1543'te Napoli ve Sicilya kıyılarını tahrip ettikten sonra, müttefik Fransızların daveti üzerine *Riviera*'ya geldi. *Toulon* limanı kendisine üs olarak verildi. Fransa Kralı Fransuva politikasını değiştirerek Türklerden kurtulmak için Şarlken'le anlaşma teşebbüsünde bulundu. Bunun üzerine Barbaros Nis kalesini de zaptettikten sonra 1544'te İstanbul'a döndü. İki yıl sonra da hastalanarak öldü.

Turgut Reis ise, Napoli Körfezi'ndeki «*Castela*» yı işgal etmiş, Malta şövalyelerinin gemilerini ve yetmiş bin altınlarını almıştı. Andrea Dorya tarafından Cerbe adasında iki yandan kuşatılınca, Fatih gibi, gemilerini bir gecede boğazın öbür yanına karadan geçirerek düşmanı hayret ve dehşet içinde bırakmıştır. Nihayet Piyale Paşa ile birlikte Trablusgarb'ı da fethettikten sonra, Beğlerbeyliğe ve paşalığa yükselmiştir.

Piri Reis, Murad Reis, Seydî Ali Reis gibi Hadım Süleyman Paşa'nın ünlü halefleri de Portekizlilerle yaptıkları savaşları kazanarak Türk sancağını Basra Körfezi'nde ve Hind Okyanusu'nda dalgalandırmışlardır.

e) *Zigetvar Seferi :* Kanunî Sultan Süleyman son seferini Zigetvar kalesine yaptı. Kuşatma sırasında has-

talanarak 1566'da hayanın sona ermesinden hemen sonra kale zaptedildi.

f) *Siyasî İhtişam:* Batılıların «*muhteşem*» diye andıkları büyük hükümdar, gerçekten devrinin en güçlü kişisi idi. Askerlik, siyaset, idare ve maliyede, şiir ve edebiyatta üstün yeteneklere sahipti. Osmanlı İmparatorluğu, onun zamanında en parlak, en kudretli devrini yaşamıştır. Orhan Gazi zamanında başlanıp Fatih devrinde geliştirilen kanun ve nizamlar Süleyman devrinde tekrar ele alınarak zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmiş olduğundan kendisine «*Kanunî*» ünvanı verilmiştir. Batılı yazarların da tasdik eyledikleri gibi, Kanunî devrinde Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkeleri ve Batı uygarlığı üzerinde büyük etkiler yapmış, milletlerarası politikada güçlü bir denge unsuru olmuştur.

Kanunî devrinde bilim, sanat, mimarlık, mühendislik, harp sanayii fevkalâde gelişmiştir. Kanunî'nin dış politikada gösterdiği üstün başarı en az askerlik alanında gösterdiği kadar büyüktür. Avrupalı hükümdarlar, «*Le Grand Turc = Büyük Türk*» dedikleri Kanunî ile dostluk kurmak için yarış halinde idiler. Başta Fransa Kralı Birinci Fransuva olmak üzere, Macarlar, İtalyanlar, Hırvatlar ve nihayet Habsburglu Şarlken ve Ferdinandlar, başkente heyetler, elçiler gönderiyorlar, her yönü ile muhteşem olan hükümdar ile andlaşmalar yapmak istiyorlardı. Esasen Birinci Fransuva ile Macar Kralı Zapolya Sultan'ın dostluğunu kazanmışlar, himayesine alınmışlardı. Viyana kuşatmalarından sonra yapılan andlaşmalar sonucunda, Macaristan ikiye taksim edilmiş, bir kısmı padişahın himayesinde olan eski Macar Kralı Zapolya'ya, öbür kısmı da Fer-

dinand'a verilmişti. Padişahla iyi ilişkiler kuran hükümdarlar asrın uygarlığına yeni bir ihtişam kazandıran Süleyman'ı daha yakından tanımak ve ilişkilerini güçlendirmek istiyorlardı. 1555'lerde Şarlken'in elçiliğini yapan Hollanda asîllerinden, bilim adamı «*Busbecq*» saraydaki gözlemlerini gayet açık ve objektif bir biçimde kaleme almıştır (34).

g) *Siyasî ve İktisadî Andlaşma:* Kanunî Süleyman devrinde Şarlken'le savaş ve düşmanlık devam ederken, Birinci Fransuva ile kurulan dostluk gittikçe kuvvetleniyordu. Sadrazam İbrahim Paşa'nın Fransızlarla 1535'de yapmış olduğu andlaşma bunun en kuvvetli bir delildir. Bu andlaşmanın amacı, Avrupa'daki Habsburglular hegemonyasına karşı Fransızları güçlendirme politikası idi. Bu andlaşmaya göre Fransızlar, Türklerin ödedikleri vergilere tâbi tutulmak şartı ile, İmparatorluğun her yerinde serbestçe ticaret yapabilecekler, elçileri ve hâkimleri kendi teb'asının mal ve miras davalarına bakabilecekler, cinayet davalarında müşahit bulundurabilecekler, Akdeniz'de yabancı devletlerin gemileri, ancak Fransız sancağını çekmek suretiyle, İmparatorluk limanlarına girip çıkabileceklerdi. Bu son şarttan Osmanlıların dostu olan Venedik gemileri istisna edilmiştir. Yabancı bir devlete, dost da ol-

34) «Mutlak bir egemenlik içinde son derece yüksek bir demokratik eşitliğin hüküm sürdüğü Osmanlı İmparatorluğunda sorumluluk taşıyan mevkiler kişilere, meziyetlerine göre bizzat sultan tarafından dağıtılıyor, herkese yüklendiği görevin önemi ile ölçülü şeref ve itibar tanınıyordu. Hiyerarşide ve mükâfatlandırmada esas babadan gelen asalet ünvanları olmayıp, kişisel gayret, yetenek ve başarılar oluyordu. Bkz. *Lord Kinross*, adı geçen eser, sahife 173 ve daha sonrakiler.

sa, bu derece geniş hak ve imtiyazlar tanımak, ileride İmparatorluğun başına belâ olacak kapitülasyonların başlangıcı gibi gösterilmiş ise de, Türklerin en güçlü oldukları bir dönemde, himaye altına alınmış olan dost bir devlete tanınan bu haklar tek taraflı değildi. Aynı hakları Fransızlar da Osmanlı teb'asına tanıyorlardı. Kaldı ki, bu andlaşma her iki hükümdarın da görevde bulundukları sürece geçerli olacak, devamlılık arzetmiyecekti. Bununla beraber, İmparatorluğun Duraklama ve Gerileme dönemlerinde, bu andlaşma, kötü bir örnek olarak tek taraflı uygulanmış ve kapitülasyonların doğmasına neden olmuştur (35). Aynı dönemde Venediklilerle yapılan ticaret andlaşması da iktisadî hayatta Türklerin aleyhine sonuç vermiştir. İmparatorluğa haraç veren bir devlete verilen ticaret serbestliği o devirde hâkim olan bir hoşgörü örneğidir. Gerçekten bütün ülkelere mal, hüner, marifet dağıtan Osmanlı Devleti, yardıma muhtaç ülkelere yaşamak imkânları bahşeden, sosyal yardımları esirgemeyen koruyucu bir devlet niteliğinde idi.

h) *Bilim ve Eğitim Kuruluşları:* Kanunî Sultan Süleyman bilime, sanata ve eğitime büyük bir önem vermiştir. Zamanında meydana getirilen eğitim kurumları, Avrupa ülkelerindekilerden daha ileri bir düzeyde idi. Orta öğretimi bitirenler «*ilmin sekiz cenneti*» diye anılan medreselerde yüksek öğrenimlerine devam edebiliyorlardı. Buralarda Batı'nın temel bilimler anlayışına uyan dil, gramer, mantık, metafizik, felsefe, astro-

35) Bu andlaşmanın aslının nerede bulunduğu bilinmemektedir. Ancak Kanunî Devrinden sonraki andlaşmalar «muahedat mecmuası» adıyla yayınlanmış 5 ciltlik bir dergide bulunmaktadır.

nomi, geometri, yazı ve çizgi sanatı gibi dersler okutuluyordu. Genellikle büyük camilerin avlularında bulunan medreselerin yanında kütüphaneler, aşhaneler, imarethaneler, hastahaneler, hamamlar, çeşmeler, vakıf idareleri gibi sosyal tesisler yer almakta idi. İstanbul kenti, 16. yüzyıl medeniyetinin büyük şehirlerine yakışan şekilde çeşitli sanat dallarının, özellikle mimarlık sanatının eşsiz eserleriyle bezendiriliyordu.

Kanunî Süleyman, Doğulu ve Batılı ülkeler tarafından hem İslâm âleminin büyük halifesi olarak Doğu'nun kutsal kişisi, hem de Avrupa Rönesans döneminin ihtişamlı varlığı (36) olarak kabullenilmiştir.

Zigetvar Seferinde hastalanarak 1566'da ölen Muhteşem Süleyman'ın na'şı İstanbul'a getirilerek Süleymaniye Camiindeki türbesine defnedilmiştir.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Kavanin-i Süleymaniye (=Süleyman'ın Kanunları) :* Kanunî döneminde, Sultan'ın iradesi ile konulmuş bulunan kanunlar, 19 uncu yüzyılın hukuk reformlarına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kanunların en önemlileri teşkilâta, teşrifata, eğitime ve maliyeye ait olanları idi. Teşkilât kanunlarına göre Osmanlı Devleti Anadolu'da 40'tan fazla eyalete ayrılmıştır. Her eyalet de sancaklara, zeamet ve timarlara bölünmüştür. Eyalet beğlerbeyleri ile amirler, vezirler, defterdarlar

36) Amerika Birleşik Devletlerinde, geçmiş yüzyıllardan bu yana, dünya çapında ün yapmış 10 büyük şahsiyetten biri olarak kabul edilen Kanunî Sultan Süleyman'ın büyük bir heykeli bulunmaktadır.

ve kethüdaların sahip oldukları timar, zeamet ve hasların miktarı, çeşitli defter ve kayıtlardan özetlenen cetvel (37) de Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden Bağdat, Basra, Mısır ve Yemen'e kadar ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu cetvele göre timarların tutarı 58443 akçe, zeametlerin tutarı 6600 akçe, eyalet beğlerinin has tutarı 33 milyon 451998 akçe, Sancak beğlerinin ve diğer ümeranın has tutarı da 69 milyon 758307 akçe olarak gösterilmiştir.

Devlet maliyesi ile ilgili kanunlar aşağıdaki şekilde sıralanmıştır :

1. — Hangi eyalet evvel fetholunmuş ise, onun beğlerbeyi diğerlerine tekaddüm eder.

2. — Beğlerbeylik kime tevcih olunmuş ise, o kimse eyalet defterindeki has miktarına tasarruf eyler.

3. — Sefer vukuunda ne miktar has var ise, beher 5000 akçe için bir cebelu ile harbe katılınır.

4. — Salyane ile olan beğlerbeylerin cümle mahsulâtı hazineye alınıp beğlerbeyi tarafından taifesine hasılattan salyane ve ulufe verilir.

5. — Her eyalette bir hazine defterdarı, bir timar defterdarı, bir defter kethüdası bulunur. Bunlar defterlerde mukayyet hasları alırlar.

6. — Her sancakta bir sancak beği bulunur. Hası ziyade olan diğerlerine tekaddüm eder. Defterlerde mukayyet hasları bunlar alırlar.

---

37) Bu cetvel, *Abdurrahman Vefik* bey tarafından adı geçen eserde, ayrıntılı olarak yayımlanmıştır. Bkz. sahife 202 ve daha sonrakiler.

7. — Livâlarda müteaddit müslim beği veya yaya beği bulunur. Bunlar da defterlerde mukayyet zeametleri alırlar.

8. — Cezayir, Akdeniz ve Kıbrıs eyaletleri kaptan-ı deryaya aittir. Sancaklarda mir-i livâ'lar vardır. Her bir mir-i livâ en az bir gemi ve bir yedek ile veya defterde yazılı gemilerle deniz seferine çıkarlar.

9. — Yurtluk, ocaklık olmak üzere iki türlü sancak beğliği vardır. Bunlar imtiyazlı olup, azil ve nasb olunmazlar. Valinin arzı ile beğlikleri oğullarına tevcih olunur. Zaim ve timarları bulunur. Bunların da beğler gibi dirlikleri vardır.

10. — Mümtaz hanlıklar ve beğlikler içinde timar ve zeameti olmayan, hasılatı tamamen kendilerine ait bulunanları vardır (Kırım Hanlığı gibi).

11. — Aşiret beğleri zaimler gibidir (Van, Diyarbakır ve Musul Beğleri gibi). Bunların zeametleri oğullarına geçer. Oğulları yoksa akrabasına ve ehline tevcih olunur.

12. — Sancak beğlerinin hasları 200 bin akçeden başlar. Hizmetleri büyüdükçe binde 100 akçe hesabı ile terakki verilir.

13. — Ağalıktan sancak beğliğine yükselenlerin hasları derecelidir. Şöyle ki :

Ulufeci, sekban başı, defter kethüdası, timar defterdarı ve yaya beğlerinden sancak beğliğine yükseltilenlere 200000

Silâhtar başılıktan sancak beğliğine yükseltilenlere 280000

Sipahi ağalığından sancak beğliğine yükseltilenlere 300.000

İmrahorluktan sancak beğliğine yükseltilenlere 330.000

Müteferrika başılıktan sancak beğliğine yükseltilenlere 350.000

Kapıcı başılıktan sancak beğliğine yükseltilenlere 400.000

Nişancılıktan sancak beğliğine yükseltilenlere 450.000

Yeniçeri ağalığından sancak beğliğine yükseltilenlere 550.000

akçe has verilir.

b) *Arazi Kanunları :* Bu kanunlara göre topraklar 1 — *Arazi-i öşriye* 2 — *Arazi-i haraciye* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Arazi-i öşrüye fethedilen araziden Müslümanların elinde bulunanlardır. Arazi-i haraciye ise fethedilen araziden Hıristiyanların elinde bulunanlardır. Arazi-i öşriyeden sadece «öşür» alınır. Arazi-i haraciyeden ise iki türlü «hara» ve ayrıca «cizye» alınır :

1. — *Harac-ı Muvazzaf :* Mülkiyeti sahibine ait olan topraklardan dönüm başına ödenen arazi vergisidir.

2. — *Harac-ı Mukasem :* Toprakların mahsulünden alınan 1/10'dan 1/2'ye kadar değişik nispetlerde alınan bir hasılat vergisidir.

c) *Tekâlif-i Örfiye (=Örfî Vergiler) :* Çok çeşitli mevzuu, matrah ve nispetler üzerinden alınan ve İm-

paratorluk devrinde sayıları 100'e yaklaşan vergiler grubudur. İkinci Bayezid zamanında başlayıp, sayıları gittikçe çoğalan bu vergi nevilerinden evvelce bahsedilmiştir (38).

d) *Uygulamada Adalet ve Eşitlik :* Fatih devrinde, daha ziyade feodal devlet sistemine uyan kanunlar, Süleyman devrinde islâh ediliyordu. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında fark gözetmeden kanunların uygulanması için eyalet valilerine Sultan talimat veriyordu. Bu durum karşısında, Avrupa kıtasındaki reaya, bu arada Ferdinand idaresindeki Macarlarla Venedikliler idaresindeki Mora Yunan köylüleri, Türklerin idaresindeki topraklara göç ediyorlardı.

Hırsızlık, sahtekârlık, kalpazanlık gibi suç işleyenlerin ellerinin kesilmesi gibi ilkel cezalandırma şekli yerine, hapis ve para cezası uygulanıyordu.

Borçlanmalarda, tefeciliğe karşı tedbirler alınıyor, azamî faiz haddi % 11 olarak sınırlandırılıyordu.

Süleyman devrinde yalnız insanları değil, hayvanları bile koruyucu kanunlar konulmuş ve uygulanmıştır.

Başkalarının malına, canına kıyanlara ve orduda disiplini bozanlara karşı çok şiddetli cezalar verilir, padişah emri dinlemeyen askerler ölüm cezasına çarptırılırdı.

e) *Malî İhtişam :* Kanunî devri, Osmanlı Devleti'nin millî servetinin en yüksek kademesine ulaştığı bir dönemdir. Batılı yazarlardan «Nevagero» Osmanlı İmpa-

38) Bkz. İkinci Beyezid Devri, sahife - 68 ve daha sonrakiler.

ratorluğu'nun 1553'teki yıllık gelirlerini ([39]) şöyle hesaplamıştır :

Kaynaklar			*Düka altını*
Mısır ve Arabistan'dan			1.800.000
Gümrük ve ticaretten			1.200.000
Suriye'den			600.000
Mezopotamya'dan			200.000
Madenler ve tuzlalardan			1.500.000
Haraçlardan			1.000.000
Veraset vergisinden			300.000
Argüs sancağından			200.000
Aşardan			30.000
»	Buğdan	160.000	
»	Eflâk	12.000	
»	Transilvanya	10.000	
»	Raguze	10.000	
»	Sakız	10.000	
»	Kıbrıs	8.000	
»	Adalar	+ 6.000	216.000
			+
			7.046.000

Kanunî döneminde bir yandan hazinelerin, öte yandan da ticaret erbabı ve devlet ileri gelenlerinin şahsî varlıkları dikkat çekici büyük rakamlara ulaşmıştır. Servet ve refahın vardığı doruk noktası için tarihlerimizde şu örnekler gösterilir :

39) Bkz. *Ziya Karamursal,* adı geçen eser, sahife 3 - 5 ve daha sonrakiler.

Sadrazam İbrahim Paşa'ya padişah tarafından ihsan olunan at haşşası (eğer örtüsü) nın değeri ..... 150.000 Altın

Sadrazamın Mısır'dan dönüşünde ihsan olunan at haşşasının değeri ..... 200.000 »

Sadramazın yıllık tahsisatı ..... 600.000 »

2) Süleymaniye Camiinin inşa masrafı tutarı ..... 1.036.000 »

3) Sadrazam Rüstem Paşa'nın ölümündeki nakid mevcudu ..... 1.078.000 »

Terekesindeki insan, hayvan, taşınır, taşınmaz mal ve eşyanın değeri ve sayısı :

Çiftlik	815	Adet	Elmaslı kılıç	760	Adet
Değirmen	476	»	Mushaf-ı Şerif	800	»
Köle	1700	»	Gümüş kaplı		
Deve	1160	»	tolga	1500	»
At	2900	»	Çeşitli kitap	5000	»
Gümüş mızrak	1000	»	Külçe gümüş	1000	Yük
Gümüşlü eğer	100	»	Altınlı özengi	130	Çift
Altınlı eğer	500	»			

Ayrıca altın, gümüş, mücevher, kıymetli taşlar, halılar, vazolar ve sofra takımları gibi ev eşyası...

Esasen Yavuz devrinden hazineleri altınla dolu olarak devralan Kanunî Sultan Süleyman, harp ganimetleri, şer'î, örfî ve maktu vergilerle devlet gelirlerini daha da çoğaltmış, muhasebe ve murakabeye büyük önem vermiştir. Bu yüzdendir ki, hükümdarlık zamanında göz kamaştırıcı bir malî ihtişam yaratmıştır. Nitekim,

Şarlken ve Ferdinand'ın elçileri, barış isteği ile İstanbul'a geldiklerinde, sadrazamı yumuşatmak için büyük miktarda para teklifinde bulundukları zaman, sadrazamın eliyle Yedikule'deki hazine şubelerine göstererek: «Buraları lebâlep altunla doludur, fazlasını koyacak yerimiz yoktur!..» şeklindeki sözleri tarihe geçmiştir.

Yavuz Selim zamanında hazine şubeleri haline getirilen Yedikule'deki mahzenlerin birinci kulesinde altınlar, ikinci kulesinde gümüşler, üçüncü kulesinde altın ve gümüş mamûlleri ve mücevherler, dördüncü kulesinde eski devirlerden kalma kıymetli eşya, beşinci kulesinde Mısır'dan ve İran'dan getirilen eski eserler, altıncı kulesinde cephane, yedinci kulesinde de devlet arşivleri saklanmakta idi.

f) *Macaristan ve Sömürgeler Maliyesi :* Macaristan'ın Türk idaresine geçen kısmında defterdar Halil Efendi yönetiminde ayrı bir teşkilât kurularak tahir defterleri tanzim edilmiştir. Öbür eyaletlere nispetle, Macaristan'da tarholunan vergiler daha hafif olup, idare ve maliye, kanunlara uygun şekilde yürütülmekte idi. Macaristan Beğlerbeyi Mehmed Paşa'nın kardeşi Balî zade Ahmed Beyin, krallara ait bazı eşyayı kanuna aykırı olarak gaspettiği haber alınınca, hakkında soruşturma açılmış, suçu sabit görüldüğünden görevine son verilerek gasbettiği kıymetli eşya hazineye maledilmiştir.

Tunus, Cezayir, Trablusgarp da sömürge olarak yönetilmekte idi. Buralarda «*yerli kul*» adı ile bir miktar asker bulunduruluyordu. Muhafızlıkla görevlendirilen ve kendilerine «*dayı*» ünvanı verilen bu askerler usta gemicilerden seçilmişti. Sömürgelerde elde edilen gelir-

lerden belli bir miktar hazineye gönderilmekte, geri kalan kısmı ile mahallî masraflar yapılmakta idi.

g) *Mal Müsaderesi İçin Cinayet :* Kanunî Sultan Süleyman, şehzadeliği zamanında tanıdığı, zekâsı, bilgisi ve çeşitli yeteneklerini takdir eylediği Rum asıllı, balıkçı çocuğu İbrahim'i yanına almış ve yetiştirmişti. Tahta çıktıktan sonra da, kendisine verdiği görevleri başarı ile yürüttüğünden sadrazamlığa kadar yükseltmiştir. İbrahim Paşa, gerçekten üstün yeteneklere sahip olmakla beraber, fevkalâde haris, kıskanç bir yaradılışta idi. Nitekim ilmi, fazileti, asaleti, serveti ve devlet adamı yetiştirmekteki mahareti ile ün yapmış devrin başdefterdarı İskender Çelebi'yi hiç çekemezdi. İran seferinde, orduya kumanda eden Sadrazam İbrahim Paşa, Halep'te bir emrini münâdi (=Tellâl) lerle «*Serasker sultan emridir.*» diye halka duyurtmuştu. Defterdar İskender Çelebi bunu haber alınca : «*Sultan birdir. Serasker paşa emridir, diye duyursunlar.*» şeklinde münâdileri tashih ettirmiştir. Bu durum adamları tarafından başvezire iletilince, İskender Çelebi'ye karşı olan kini ve düşmanlığı büsbütün artmıştır. Bağdat yolunda, Kürdistan dağlarında, yolların ve havanın kötülüğünden pek çok asker ve malzeme yolda kalmıştır. Bunu fırsat bilen İbrahim Paşa, seferde öncülük yaparak yolları, köprüleri, suları, yiyecek ve barınakları sağlamakla görevli olan defterdar İskender Çelebi'ye bütün sorumluluğu yüklemişti. Halbuki, asıl sorumluluk, padişahın tavsiyesini tutmayıp Diyarbakır'da kışlayarak askeri dinlendirmeden İran sınırına giren İbrahim'de idi. Asker ve malzeme kaybına kış mevsiminin sürekli yağış ve soğukları sebep olmuştu Buna rağmen İbrahim Paşa, İskender Çelebi'yi en ağır şekilde cezalandırmış, hem kendisini, hem de kardeşini

idam ettirmişti. Mallarını müsadere ederek bir kısmını hazineye vermiş, bir kısmını da kendisi ve adamları arasında paylaşmıştır. Her ne kadar o zamanın maliyecileri, sadrazamın bu hareketini bir malî tedbir! gibi göstermek istemişlerse de, adalet ve refahın hüküm sürdüğü bir ihtişam devrinde mal için böyle bir cinayetin işlenmesi Osmanlı tarihini lekeleyici bir niteliktedir. İskender Çelebi gibi, aralarında Sokollu Mehmed Paşa'nın da bulunduğu, birçok devlet adamını yetiştirmiş ünlü bir şahsiyetin kin ve nefrete kurban edilmesi padişah tarafından da affedilmemiş, 1536'da İran Seferinden dönüşünde İbrahim Paşa boğdurularak cezalandırılmıştır.

Hazinenin sıkışık olduğu zamanlarda, mallarına el koymak için varlıklı kişilerin hayatına kıyma hareketleri, İmparatorluğun gerileme döneminde de kendini göstermiştir. Amma, Kanunî dönemi gibi her yönden yükselmiş ve parlamış bir idarede böyle bir cinayetin işlenmiş olması büyük bir talihsizlik sayılır. Mal ve can emniyeti ve insan haklarının korunması ancak Tanzimat Devrinden sonra, mümkün olabilmiş, bu gibi cinayetlere meydan verilmemeye gayret edilmiştir.

h) *Devlet muhasebesi - Gelir ve Gider Hesapları :* Devlet gelirlerinin en yüksek bir düzeye ulaştığı ve devlet giderlerinin bir düzen içinde yapıldığı bu dönemde, Fatih devrinde esasları kurulmuş olan Devlet Muhasebesi ve Yavuz devrinde temeli atılan Murakabe Teşkilâtı, Kanunî devrinde daha da geliştirilmiştir. Devlet gelir ve giderleri kontrol ediliyor, muhasebe defter ve cetvellerine ayrıntılarıyla kaydediliyordu. Çeşitli gelir kaynaklarından toplanarak hazineye giren ve masraf olarak hazineden çıkan paraların yıllık miktarını gösteren

cetveller için bazı tarih yazarları, bu arada *Ömer Lütfi Barkan* (40) *bütçe* deyimini kullanmışsa da, önceden tahmin ve yetkili kurul ve kişiler tarafından tasdik edilmeyen bu cetveller aslında «bütçe» olmayıp, «kesin hesap cetvelleri» dir. Kaldı ki bütçe deyimi 16. yüzyılda, ne Osmanlı İmparatorluğu'nda, ne de Batı ülkelerinde henüz kullanılmamakta idi. Bu bakımdan tarih yazarlarının «şeriat bütçesi» ya da «İmparatorluk bütçeleri» gibi tabirleri kesin hesap cetvellerine yakıştırmış olmaları maliye bilimi kavram ve terimlerine aykırı düşmektedir. Gerçi Ömer Lütfi Barkan : «Osmanlı İmparatorluğu gibi mutlakiyetçi bir idare rejiminde, millî hâkimiyet ve murakabe esası üzerine kurulmuş modern devletlerdeki ruh ve şekliyle *hakiki bir bütçe*nin bahis mevzuu edilemiyeceği aşikârdır.» dedikten sonra : «Burada tetkik etmek istediğimiz *Osmanlı İmparatorluğu bütçeleri* ise, bütçenin klâsik telâkkisinden *tamamen farklı* olarak gelecek malî sene içinde devlet dairelerinin masraf yapmak selâhiyetlerini evvelden rakamlarla tayin ve tahdit eden bir kanun, istikbale ait bir çalışma projesi ve malî *muvazene taslağı mahiyetini taşımazlar.* Onlar devlet masrafları yapılırken uyulması lâzım gelen miktar ve tertipleri değil, sonradan hesapları kapatılmak istenilen bir malî yılın gelir ve masraf muhasebesinin bir *bilânçosu*nu ihtiva etmektedir.» şeklindeki açıklaması ile bütçe adını verdiği bu cetvellerin, gerçekte bütçe olmadığını söyleyerek çelişkiye düşmüştür. Aynı metinde kullanıldığı «bilânço» deyimi de yerinde olmayıp bunun doğrusu «kesin hesap» tır.

---

40) Bkz. *Ord. Prof. Dr. Ömer Lutfi Barkan, Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar,* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Ekim 1953, Temmuz 1954, No. 1-4, sahife 259-329 ve Ekim 1957, Temmuz 1958, No. 1-4, sahife 219-332.

Malî literatürdeki plân, program, bütçe, kesin hesap ve bilânçolar; kamu gider ve gelirleri, borç ve alacaklarıyla ilgili rakamların yer aldığı belgelerdir. Bunlar, yapılış zaman ve amaçları, şekilleri ve hukukî nitelikleri bakımından birbirinden farklı olduklarından ayrı ayrı adlandırılmışlardır. Bu itibarla, kesin hesap yerine bütçe, ya da bilânço gibi temelden farklı terimler kullanılması bilimsel yönden doğru sayılmamaktadır.

§ 11. — İKİNCİ SELİM (SARI) 1566-1574

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

«*Rokselane (=Hürrem)* (41)'den dünyaya gelen İkinci Selim avcılık ve okçulukta oldukça yetenekli, edebî kültür sahibi olmakla beraber, içkiye, eğlenceye, zevke ve safahate fazlaca düşkündü. Anası gibi mavi gözlü ve sarışın olduğundan kendisine «*Sarı Selim*», içkiye düşkünlüğünden ötürü de «Ayyaş» veya «Sarhoş» Selim denilmiştir.Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, son seferini yapan Süleyman'ın ölümünü, veliaht Kütahya'dan İstanbul'a gelinceye kadar, askerden saklamış ve Selim'in tahta çıkmasını sağlamıştır.

---

41) Batılıların «*Rokselana*» ya da «*Rose=Rossi*», Türklerin ise Hürrem (=Gülen) Sultan dedikleri Slav asıllı cariye güzelliği, zekâsı ve neşesi ile Süleyman'ın gönlünü fetheylemişti. En güçlü düşmanlarına yenilmeyen büyük hükümdar Hürremin fendine yenilmiş, ilk eşi Gülbahar Sultan'dan olan üstün yetenekli büyük oğlu Şehzade Mustafa'yı Hürrem'in entrikalarına feda eylemişti. Bu yüzden tahtını yeteneksiz, sarhoş Selim'e bırakmakla imparatorluğun gelecekteki gerileme döneminin tohumlarını kendi eliyle ekmişti.

İkinci Selim, seferlerde ordusunun başına geçme geleneğini kaldıran ilk padişah olmuştur. Pek uzun sürmeyen saltanatı, Sokollu Mehmed Paşa gibi üstün yetenekli bir sadrazamın yönetiminde geçmiştir.

a) *Yemen, Kıbrıs ve Tunus Seferleri:* Sokollu Mehmed Paşa, Kılıç Ali Paşa'yı 1567'de başlayan Yemen İsyanını bastırmakla görevlendirmişti. İsyan bastırılarak Yemen toprakları zaptedilmiştir.

1570'de de, Selim'in emriyle, Lâla Mustafa Paşa Kıbrıs'ı almak için Lefkoşa ve Magosa'yı kuşatmıştır. Venedikliler, eziyet ettikleri Kıbrıslı Rumların ayaklanmasından endişe ederek 400 Rumu kılıçtan geçirmişlerdir. Lâla Mustafa Paşa kumandasındaki 50.000 kişilik Türk ordusu 1570'de Lefkoşa'yı, 1571'de de Magosa'yı zaptetmiş, Latinlerin gaspettiği hakları Ortodoks Rumlara iade eylemiş ve bir süre Rumlar vergiden affedilmiştir.

1571'de Papa, Venedikliler ve İspanyollar ile üçlü bir andlaşma yapmış ve 13. Haçlı Seferini düzenlemekte önderlik etmiştir. Haçlılar, güçlü komutanlar, sağlam gemiler ve iyi eğitilmiş askerlerle hücuma geçmişlerdir. Buna karşılık 230 gemiden kurulu Osmanlı donanmasının komutanları arasında çıkan görüş ayrılığı yüzünden savaş kaybedilmiş, kaptan-ı derya Müezzin zade Ali Paşa şehit düşmüştür. Ancak sol kanat komutanı Uluç Ali Paşa «*Don Juan*» ve «*Andrea Doria*» yı ve Malta Şövalyelerini zor durumlara düşürdükten sonra 40 kadırgasını kurtararak Haçlıların zaferini gölgelemiştir. Yenilmezliğine inanılan Türk donanmasının *İnebahtı (=Leponto)* yenilgisi bütün Avrupa'da ve hatta müttefik Fransa'da bile sevinçle karşılanmıştı. Başkumandan «*Don Juan*», Papa tarafından «Allah'ın

gönderdiği adam» olarak ilân edilmişti. 17 ekim günü Avrupa'da dinî ve millî bayram olarak kutlanmıştır. Uluç Ali Paşa kendisine ait 40 kadırgası ve diğer limanlardan topladığı gemilerle birlikte İstanbul'a dönüşünde, bu kez Kılıç Ali Paşa ünvanı ile Kaptan Paşalığa yükseltilmiştir. İnebahtı yenilgisinden sonra, çok kısa bir süre içinde gemilerini yenileyen Kılıç Ali Paşa'nın 1571'de güçlü donanması ile tekrar Akdeniz'de gözükmesi ve Tunus'u zaptetmesi düşmanları dehşet içinde bırakmış, bu kadar kısa bir süre içersinde savaşa hazırlanan Osmanlı donanması kendileri için çok şaşırtıcı ve korkutucu olmuştur. Nitekim bu durum karşısında Venedikliler elçilerini göndererek barış isteğinde bulunmuşlar ve Kıbrıs'tan tamamen vazgeçtiklerini bildirmiştir. Sokollu Mehmed Paşa'nın elçilere söylediği şu sözler tarihlerde de yer almıştır : «İnebahtı'da siz bizim sakalımızı kestiniz. Kıbrıs'ı almakla biz sizin kolunuzu kestik. Kesilen sakal daha gür olarak yenilenir amma kol yerine konmaz.»

b) *Büyük Kanal Projeleri :* Sokollu Mehmed Paşa, Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açmayı plânlamıştı. Bu suretle Karadeniz'le Hazer Denizi birbirine bağlanacak ve bu bağlantı hem stratejik, hem de ticarî yönden Türklere büyük yarar sağlayacaktı. Bu projenin tahakkuku için Sokollu, önce «*Astrakhan*» ı zaptetmeye girişti ise de bunda başarılı olamadı. Buna rağmen Tatarların da yardımı ile kanalın yapımına başladı. Üçte bir kadarını büyük güçlüklerle kazdırdı. Fakat teknik imkânların yetersizliği yüzünden kazının yarıda bırakılması zorunluğu ile karşılaştı. Esasen Kırım Hanı da kendi topraklarında bu işin yapılmasına taraftar değildi. Sokollu Mehmed Paşa, bu kez Süveyş berzahında bir kanal açarak Akdeniz'le Hind Okyanu-

su'nu birleştirme girişiminde bulundu ise de, bu teşebbüsü de büyük Yemen İsyanı dolayısıyla engellendi.

B) **MALÎ OLAYLAR :**

Kanunî Sultan Süleyman dönemindeki hazinelerin durumunda İkinci Selim zamanında önemli bir değişiklik olmamıştır. Dinî, örfî vergilerle eski maktu vergilerin alınmasına, devlet muhasebesi ve masraf murakabesi usullerinin uygulanmasına bu dönemde de devam olunmuştur.

a) *Yeni Maktu Vergiler :* Alınmakta olan eski maktu vergilere ilâve olarak 1573 yılında imzalanan bir andlaşma ile Venedik Cumhuriyeti, Kıbrıs Seferinin tazminatı olarak hazineye her yıl 300.000 düka altını vermeyi taahhüt eylemiştir. Ayrıca Venediklilerin «*Zanta*» Adası için vermekte oldukları 500 düka altını tutarındaki maktu vergi de 1500 düka altınına çıkarılmıştır. Bu andlaşma gereğince, Dalmaçya ve Arnavutluk sınırları eski haline bırakılmış; Bar, Ölgün ve Sobato kaleleri Türklerde kalmıştır. Harp sırasında zaptedilmiş olan sefinelerin de, karşılık olarak, iadesi kararlaştırılmıştır. Kıbrıs'ın Türklere geçmesinden dolayı eskiden Venediklilerin bu ada için ödemekte oldukları haraç da kaldırılmıştır.

§ 12. — ÜÇÜNCÜ MURAD (1574 - 1595)

A) **SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :**

İkinci Selim'in hamamda ölümü üzerine, Sokollu Mehmed Paşa tarafından Manisa'dan çağrılarak tahta

çıkarılan Üçüncü Murad, midesine, zevk ve sefasına (42) çok düşkün idi. Saltanatının ilk yılları Sokollu'nun dirayetli idaresinde geçti. Üçüncü Murad, babasının tersine içki aleyhtarı idi. Nitekim ilk fermanı içki yasağına ait olmuş ise de, yeniçerilerin başkaldırmaları üzerine, yasak şarta bağlı olarak kaldırılmıştır.

1575 yılında Sokollu Mehmed Paşa, Lehistan Krallığını himaye altına almış, Portekizlilerin de Fas'taki hegamonyasına son vermiştir. Ancak 1577 yılında Sokollu'nun karşı çıkmasına rağmen, İran'a savaş açan Üçüncü Murad, 13 yıl gibi uzun süren ve bu yüzden memleket yönetimine zararlı olan bir teşebbüste bulunmuştur.

1579 yılında. Sokollu Paşa'nın makamında, Bosnalı bir suikastçi tarafından şehid edilmesi üzerindedir ki idarede büyük karışıklıklar başgöstermiş, valide sultan ile Üçüncü Murad'ın eşi Safiye Sultan'ın devlet işlerine karışmalarıyla idare büsbütün bozulmuştur.

Bu durumdan yararlanan Fransızlar, Kanunî Sultan Süleyman tarafından kendilerine bahşedilen «*imtiyaz-ı atika*» (43) yı yenilemek istemişlerdir. Öte yan-

---

42) Osmanlı hükümdarları arasında kadınlara en düşkün padişah olarak tanınan Üçüncü Murad'ın hayatı boyunca 112 evlâdı dünyaya gelmiş, ölümünde de 19 evlâdını ana karnında bırakmıştır.

43) Fransızların «*Capitulations*» dedikleri bu eski imtiyazlar Osmanlı Devletinin en güçlü zamanında, Avrupa'da dış politika dengesini sağlamak için Fransızlarla yapılan dostluk andlaşmaları gereğince, kendilerine tanınmış olan hak ve imtiyazlardır. İmparatorluğun gerileme ve çökme dönemlerinde devletin itibarını sarsacak ve hükümranlık hakkını yokedecek kadar kötüye kullanılan bu imtiyazlar Lozan Andlaşma'sıyla tamamen ortadan kaldırılmıştır.

dan İngilizler de, Fransızların karşı çıkmasına rağmen, Türkiye'de serbest ticaret yapma vaadini kopartmışlardır. Kraliçe Elizabeth ile Üçüncü Murad arasındaki yazışmalar bu andlaşmanın tarihî belgeleridir. Kraliçe, bu vesile ile Üçüncü Murad'a çeşitli hediyelerle birlikte çok kıymetli bir çalar saat de hediye etmiştir.

1590 yılında, Ferhad Paşa'nın gayretiyle, sonuçlandırılan İran Seferi bir barış andlaşmasına bağlanmış ise de, hemen sonra sefih padişah ve dirayetsiz vezirlerin kararıyla Avusturyalılara karşı yeni bir harp açılmıştır. Bir önceki gibi uzun süren bu harbin ilk yıllarında Eflâk, Buğdan, Erbil beğlikleri Avusturyalılara geçmiştir. 15 yıl süren Avusturya Harbi'nin ilk yıllarında Üçüncü Murad'ın hayatı son bulmuştur. Yorucu harpler ve kötü idare İmparatorluğu adamakıllı sarsmış olduğundan, Sokollu Mehmed Paşa'nın ölüm yılı olan 1579'dan itibaren İmparatorluğun Yükseliş dönemi sona ermiş ve Duraklama dönemi başlamıştır.

Kanunî Süleyman, İkinci Selim ve Üçüncü Murad dönemlerinin güçlü sadrazamı Sokollu Mehmed Paşa için bir Venedik elçisi şu sözleri sarfetmiştir : «Türklerin fazileti Sokollu ile birlikte mezara gömülmüştür.»

B) MALİ OLAYLAR :

a) *Madenî Para Değerinin Düşürülmesi :* 12-13 yıl süren İran Harbi, 15 yıl süren Avusturya Harbi sonunda, bir yandan dayanılmaz harp masrafları, öte yandan kötü idare, sefahat, saray ve düğün masraflarının çokluğu, muhasebe ve murakabenin gereği gibi yapılmaması, maktu vergilerin azalması, diğer vergiler tahsilâtının sekteye uğraması, adelet mekanizmasının bo-

zulması, rüşvet (44) ve irtişanın alıp yürümesi, malî durumun bozulmasına, hazinelerin boşalmasına sebep olmuştur. Görülüyor ki; siyasî, askerî ve idarî bozukluklara mutlak irade sahibi olan hükümdarın zaafı sebebiyet verdiği gibi, adalet, siyaset ve idarenin bozulması da, devlet maliyesinin iflâsına sebep olmaktadır. Nitekim Üçüncü Murad devrinde bu durum kendini göstermiş, hazinenin dara düşmesi yüzünden 1584'de para ayarlaması yapmak için piyasadan gümüş akçelerin toplanılarak nominal değeri değiştirilmeden madenî azaltılmış, daha ince ve hafif akçeler basmak zorunda kalınmıştır. Bu yüzden fiyatlar yükselmiş, başta yeniçeriler olmak üzere, halk pahalılıktan, idareden ve padişahtan şikâyetçi olmuştur. Yeniçeriler başkaldırarak ilk defa sarayı basmak cüretinde bulunmuşlardır.

b) *Timarların Saray Mensuplarına Verilmesi :* Orhan Gazi zamanında kurulup Murad Hüdavendigâr, Fatih Mehmed zamanında geliştirilen ve Kanunî Süleyman devrinde sağlam esaslara bağlanan timarlılar, orduların büyük bir gücü idi. Vaktâki kötü yönetim tarafından timarlar rüşvet karşılığı olarak ehil olmayan kişilere ve saray mensuplarına dağıtılmaya başlandı, askerî güç azaldığından harplerde başarı elde edilemedi ve ganimetlerden yoksun kalındı. Masrafların hesapsız bir şekilde yapılmasına karşılık gelir kaynaklarının kurutulması malî durumun bozulmasının başlıca sebebi oldu.

---

44) Üçüncü Murad rüşvet alan bir Osmanlı padişahıdır. İsfendiyar oğullarından Şemsi Paşa; padişaha 40.000 düka altını rüşvet verdiğini, padişahın bunu kabul etmiş olmasının imparatorluğun çökeceğine ve Osman oğullarının sonunun geleceğine bir delil sayıldığını söylemiştir. Bkz. *İsmail Hami Danişmend,* Osmanlı Kronolojisi, Cilt 3, sahife 3 ve daha sonrakiler.

c) *İngilizlere Ticarî İmtiyazlar Tanınması :* İngilizlerle 1581'de onaylanan andlaşma uyarınca, İran Harbi dolayısıyla ihtiyaç duyulan demir, çelik gibi ham maddelere karşılık Levant Şirketi (=Şark Tüccarları Ortaklığı) meydana getirilmiş ve İngiliz ticaret gemilerine, kendi sancakları altında, imparatorluk limanlarına mal getirip götürme serbestliği tanınmıştır. Fransızlar, İngilizlerle yapılan bu andlaşmayı protesto ederek Bab-ı âliyi baskı altında bulundurmuşlar, Türklerle Fransızlar arasındaki geleneksel dostluğun bozulacağı tehdidinde bulunmuşlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DURAKLAMA DÖNEMİ (1579 - 1683)

SOKULLU MEHMED PAŞA'NIN ÖLÜMÜNDEN İKİNCI VİYANA BOZGUNUNA KADAR

§ 13. — ÜÇÜNCÜ MEHMED (1595 - 1603)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Babasının ölümü üzerine, Manisa'dan gelerek 1595 de tahta çıkan Üçüncü Mehmed, cülus bahşişi yüzünden yeniçerilerin ayaklanmasıyla karşılaştı. Fakat Ferhad Paşa'nın gayretiyle isyan bastırıldı. Üçüncü Mehmed, anası İtalyan asıllı Safiye ([45]) Sultan'dan dünyaya gelmiştir. Tahta çıkar çıkmaz 19 kardeşini boğduran ve 16 yaşındaki oğlunun hayatına kıyan evhamlı ve kötü yaradılışlı bir padişah idi. Babası zamanında başlayan Avusturya Harbi hâlâ devam etmekte idi. Sadrazamlığa getirilen Koca Sinan Paşa, Eflâk üzerine yürüyerek Bükreş'i aldı ise de, hemen sonra büyük bir bozguna uğradı. Bunun üzerine hocası Sadettin Efendi, padişahı zorlayarak ordusunun başına geçme-

45) Safiye (=Bafo) Sultan Üçüncü Murad'ın Venedikli gözdesi ve eşi olup, oğlu Üçüncü Mehmed üzerinde etkili bir kişiliğe sahipti. Avusturyalılarla yapılan harp kazanıldıktan sonra haremine çekilen oğlunun yerine devlet işlerini şahsen yürütmeye başlamıştır.

sini sağladı. Üçüncü Mehmed'in yeniçerilerin başına geçmesiyle manevî güç arttı ve Egri Kalesi kuşatılarak zaptedildi.

1596'da başlayan Haçova Meydan Savaşı'nın başlangıcında bozgun tehlikesiyle karşılaşıldı ise de, savaş gücünü kaybeden ordu, hizmetkârlar ve seyislerin yardımıyla, muharebeyi güçlükle kazandı. Öte yandan Avusturya Harbi devam ederken düşmanlar büyük bir kuvvetle Kanije Kalesine hücum ettiler. Tiryaki Hasan Paşa, kaledeki kuvvetlerin çok az olmasına rağmen, kahramanca savaştı ve karşı hücuma geçerek kaleyi kuşatmadan kurtardı. İmparatorluğun içinde bulunduğu güç durumdan yararlanmak isteyen İranlılar 1603 yılında andlaşmayı bozarak savaş ilân ettiler. Bu duruma çok üzülen Üçüncü Mehmed'in hayatı aynı yıl sona erdi.

B) **MALİ OLAYLAR :**

Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra bozulan devlet işleri, siyaset ve adelette, idare ve maliyede gittikçe kötüleşiyordu. On altıncı yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus iki katına yükselmişti. Ekonomik düzen tamamen bozulduğundan halkın çalışma ve kazanma imkânları daralmıştı. Emniyet ve asayiş kalmadığından kargaşalıklar çıkıyor, ordudan atılan isyancılar, gittikleri yerlerde eşkiyalığa başvuruyorlardı. Bu yüzden Anadolu köylüsü toprağını terkederek kalelere ve kentlere sığınıyordu.

Paranın satın alma gücündeki düşüklük nedeniyle asker, memur sınıfı sıkıntı içinde olduklarından, yolsuzluklar, hırsızlıklar, rüşvet ve tefeciliğin önüne geçmem mümkün olmuyordu. Sürekli fetihler sona ermiş,

harp ganimetlerinden hazineye para gelmez olmuştu. Hazinenin zarurî ihtiyaçları için alınmakta olan şer'î ve örfî vergilerin nispetleri ve sayılarını çoğaltmak zorunda kalınmıştı. Sonuç olarak devlet maliyesi yoksullaşmış bulunuyordu. Maliyenin bu duruma düşmesinin bir nedeni de devlet gelir ve giderleri arasında denge sağlayacak, kaynak arayıp masrafları karşılama çaresini bulacak bir bütçeden ve bütçe fikrinden yoksun olunuşu idi.

§ 14. — BİRİNCİ AHMED (1603 - 1617)

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

Birinci Ahmed; zeki, çalışkan, şair ruhlu, iyi karakterli ve azimli bir padişahtı. Osmanoğullarında kötü bir gelenek haline gelmiş olan hükümdarların kardeş ve oğullarını öldürmelerini önlemek için saltanatın sülâleden en büyük olana aidiyeti prensibini koydu ve kardeşi Mustafa'nın hayatını bağışladı. 14 yaşında tahta çıktığı zaman, bir yandan devlet işlerindeki kargaşalık devam ederken öte yandan da büyükbabası zamanında başlatılmış olan Avusturya ve İran harpleri devam etmekte idi. Evvelce Avusturyalılar tarafına geçen Eflâk, Buğdan ve Erdel beğleri, Kırım Hanlığı süvarilerinin baskısı altında tekrar Türklere dönünce, Avusturyalılar barış istemek zorunda kaldılar.

1606 yılında «*Szitvatorok*» Andlaşması gereğince, 15 yıldan beri sürmekte olan harbe son verildi. Öte yandan hiç de iyi sonuçlar alınamamış olan İran seferleri 1612'de yapılan bir andlaşma ile durdurulmuş ise de, 1615'de tekrar savaşa başlanmıştır. 1596'da Üçüncü

Mehmed zamanında başlamış olan işsiz, güçsüzlerle ordudan kovulanların yaptıkları eşkiyalık almış yürümüştü. Bunlara «*celalî*» denilmekte idi. Celalîleri temizlemekle görevlendirilmiş olan Vezir Murad Paşa, bu görevini başarı ile yaptığından ve yakaladığı eşkiyayı kuyuya attığından kendisine «Kuyucu Murad Paşa» lâkabı takılmıştır. Bu dönemde Halil Paşa ve Murad Reis gibi komutan ve amirallerin de başarılı hizmetleri görülmüştür.

Birinci Ahmed, müzminleşmiş olan Avusturya ve İran harplerine son vererek bir barış dönemi sağlamış ise de, çok genç olarak 28 yaşında vefat etmiş ve yaptırdığı ünlü Sultanahmed Camiinin yanındaki türbeye gömülmüştür.

B) MALİ OLAYLAR:

Birinci Ahmed, hükümdarlığı sırasında malî işlerde de başarılı olmuştur. 1609 yılında valilere gönderdiği tamimlerle yöneticileri göreve davet etmiş, her birinin bizzat vilâyet ve kazaları gezmelerini, yapılmakta olan düzensiz ve haksız işleri düzeltmelerini, köylüleri baskı altında bulunduran yönetici ve tefecilerin cezalandırılmalarını, kadıların halka adalet dağıtımında çok dikkatli olmalarını, vergilerin kanunlara uygun şekilde tarh ve tahsil edilmelerini emir ve ferman eylemiştir.

Birinci Ahmed döneminde barış andlaşmaları yapıldığından sefere çıkılmıyor, harp ganimetlerinden yoksun kalınıyordu. Bu yüzden yeniçerilere de yeteri kadar para verilemiyordu. Bu nedenledir ki, kışlalarında yaşayan yeniçerilere el sanatları ile uğraşıp kendilerine ek gelir sağlamalarına izin verilmişti. Ancak, para

kazanmak isteğiyle yeniçerilerin kışladan uzaklaşmaları, askerlikten soğumalarına, öteden beri aralarındaki geleneksel dayanışmanın azalmasına ve savaş güçlerinin kaybolmasına sebep olmakta idi.

a) *Giderlerin Kesin Hesap Cetvelleri:* 1609'da *Aynî Ali Efendi* tarafından hükümet merkezinin masraf cetvelleri hazırlanmıştır. Bu cetvellere göre İstanbul'un yıllık gider yekûnu 310.833.432 akçe (başka kaynaklara göre de 310.827.412 akçe) olarak hesaplanmıştır. Bazı yazarlar (64) bunu «*Bütçe niteliğinde cetveller*» olarak kabul ederlerse de, önceden tahmin esasına dayanmayan, sadece hazineden çıkmış bulunan paraların nerelere ve ne kadar sarfedilmiş olduğunu gösteren bu hesap cetvellerine bütçe niteliğini tanımak doğru sayılmaz. Bunlar, devlet muhasebesinden elde edilen rakamların, sarftan önce değil, harcandıktan sonraki miktarlarının cetveller halindeki özetini göstermektedir. Zamanımızdaki malî literatüre ve mevzuata göre bunlara bütçe değil, «*Kesin hesap cetvelleri*» demek doğru olur.

b) *Maktu Verginin Kaldırılması:* 1613 yılında «*Szitvatorok*» Andlaşması sonunda, Avusturyalılar bir defaya mahsus olmak üzere 200.000 florin ödediler ve bu suretle «*şeref armağanı*» adı altında her yıl ödemekte oldukları maktu vergiden kurtulmuş oldular.

---

46) Bkz. *Ziya Karamursal,* adı geçen eser, sahife 116 ve daha sonrakiler, *M. Belin,* Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler, *Kâtip Çelebi,* Düsturulamel El'islahülhalel risalesi, Aynî Ali Efendi (973) 1565 yılı gelirlerini 183.088.000, masraflarını 189.657.000 ve masraf fazlasını 6.569.000 akçe olarak hesaplamıştır.

§ 15. — BİRİNCİ MUSTAFA (1617-1618 ve 1622-1623)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Mustafa, Osmanoğullarından sülâlenin en büyüğüne hükümdarlığın geçmesi nizamını koyan, kardeşi Birinci Ahmed'in genç yaşta ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Ancak, esasen düzgün olmayan aklî dengesinin daha da bozulması üzerine, üç ay kadar sonra saray erkânı ve ulemanın kararıyla tahttan indirilmiş ve yerine Birinci Ahmed'in 14 yaşındaki oğlu Osman geçirilmiştir. Bu değişiklikte yeniçeriler de etkili olmuşlar, üç ay gibi kısa bir süre içinde iki kez cülus bahşişi almağa hak kazanmışlardır. Ancak, yeniçerilerin isteği üzerine, sarayda kapatıldığı yerden çıkartılarak 1622'de tekrar tahta çıkarılan Birinci Mustafa'nın aklî dengesinin büsbütün bozulması üzerine yeniçerilerin yeniden başkaldırmalarının önüne geçilememiştir. 1623 yılında tekrar tahttan indirilen Birinci Mustafa, sarayda kapatıldığı yerde 1639'da ölmüş ve Ayasofya'daki bir mahzene gömülmüştür.

B) MALİ OLAYLAR :

Birinci Mustafa, 3 ay 10 gün süren birinci ve 1 yıl kadar süren ikinci padişahlığı zamanında aklî dengesinin bozukluğu nedeniyle siyasî, askerî, idarî işler Valide Sultan, vezirler ve yeniçeri ağalarının kötü yönetiminde kalmıştır. Bu yüzden devlet maliyesi de perişan bir hale düşmüştür. Bir yandan Yeniçerilerin baskısı ile yüksek miktardaki cülus bahşişleri, öte yandan isyanları bastırmak için sarfolunan paralar, ileri gelenlere verilen hediyeler, atiyeler ve hesapsız harcamalarla

hazineler boşalmıştır. Yeteri kadar gelir sağlanamamasından ötürü kamu hizmetleri aksamış, maaşlar ve zarurî kamu giderlerinin ödenmesinde büyük zorluklarla karşılaşılmıştır.

§ 16. — İKİNCİ OSMAN (GENÇ) 1618-1622

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Mustafa'nın kısa süren ilk hükümdarlığından sonra Birinci Ahmed'in oğlu Osman, henüz 14 yaşında iken tahta çıkmıştır. Yaşının küçüklüğü dolayısıyla tarihte «*Genç Osman*» diye anılmaktadır. Zeki, çalışkan, binicilik ve atıcılıkta maharetli, fakat bahtsız bir padişahtı. Tahta çıkar çıkmaz tecrübesizliğine rağmen, bazı önemli kararlar aldı. Uzun yıllardanberi sürüncemeye girmiş olan İran Savaşına son vermek için 1618'de İranlılarla bir andlaşma yapılmasını istedi.

Lehliler, evvelce yapılan dostluk andlaşmasına saygı göstermediklerinden, Lehistan'a karşı savaş ilân ederek 1621'de Hotin Kalesi kuşatıldı ise de, alınması başarılamadı ve Lehlilerle yeniden bir barış andlaşması yapmak zorunda kalındı. Savaşta ve barışta disiplin ve düzenden yoksun kalan Yeniçeri Ocağını düzeltme ve hatta kaldırma girişiminde bulunan Genç Osman, tecrübesizliği, hırçınlığı ve güçlü vezirlerden mahrum oluşu yüzünden bu teşebbüsünde başarılı olamadı. Lehistan seferine giderken de babasının koymuş olduğu kardeş ve evlât katline son verme prensibine saygı göstermeyip kardeşi Şehzade Mahmud'u öldürtmüş olması da düşmanlarının sayısını çoğalttı. Anadolu'dan

disiplinli ve paralı asker getirme isteği anlaşılınca, yeniçeriler saraya hücum ederek birçok kişinin başlarını istediler. Genç Osman, bu istekleri yerine getirmeyince, sarayda kapalı bulunan deli Mustafa'yı tekrar tahta çıkarıp Genç Osman'ı yakaladılar, halka teşhir ve tahkir eylediler ve 1622'de Yedikule'de boğarak öldürdüler.

B) MALİ OLAYLAR :

Genç Osman, Duraklama Devrinde, ilk reformu yapmak isteyen bir padişah idi. Hazinelerin boşalmasına sebep olan dejenere olmuş Yeniçeri Ocağından işe başlayarak Anadolu'dan, Suriye ve Mısır'dan getirmeyi düşündüğü Türk asıllı askerlerden kurulu bir ordunun başına geçip Yeniçeri ve Sipahi ocaklarını söndürmeyi plânlamıştı. 1621'de kuşatmış olduğu *Hotin Kalesi*ni, yeniçerilerin disiplinsizliği yüzünden fethedememiştir. Lehistan Seferinde de ganimet elde edilememiş, yeni vergiler sağlanamamıştır. Bilim ve din adamları da yeniçeriler gibi siyaset ve maliye işleriyle uğraşıyor, esasen boşalmış bulunan hazinelerin dibini kazıyor ve sömürüyorlardı. Bu sebeple Genç Osman, ahlâken bozulmuş olan İmparatorluğun başkentini bile Anadolu'ya nakletmeyi tasarlamıştı. Fatih ve Kanunî devirlerinde yapılan idarî ve malî kanunları zamanın icaplarına göre modernleştirmeyi plânlamıştı. Ancak, bu kadar büyük ve esaslı bir plânın çok gizli tutulması ve uygulama zamanının çok iyi seçilmesi gerekiyordu. Genç yaşı ve tecrübesizliği buna yeterli olmayan ve hiyanetlere kurban giden genç ve bahtsız padişah, reformcu düşüncelerini uygulama imkânını bulamadan tahttan ayrılmış oldu.

§ 17. — DÖRDÜNCÜ MURAD (1623 - 1640)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Mustafa'nın tahttan indirilmesi üzerine, 11 yaşında iken tahta çıkarılan Dördüncü Murad'ın hükümdarlığı, ilk yıllarda annesi Mahpeyker (Kösem) Sultan'ın idaresinde geçmiştir. Yeniçerilerin işi azıttıkları bu yıllarda, Genç Osman'ın intikamını almak için, Erzurum Valisi Abaza Mahmed Paşa, isyan ederek rastladığı yeniçeri zorbalarını yoketmekte idi. Başkentte rüşvet ve irtişa Anadolu'da celalîlerin soygunları almış yürümüştü. Öte yandan Bağdat'da da isyan hareketleri başlamış ve şehir İranlıların eline geçmişti. Bunun üzerinedir ki, İran'a karşı savaş ilân edilmiş, fakat yapılan muharebelerde birbiri peşine yenilgiye uğranılmıştı. İmparatorluk hızla kötüye doğru gidiyordu.

a) *Göriceli Koçi Bey :* On yedinci yüzyılın yazarlarından olup asıl adı Mustafa olan, fakat Göriceli diye ün salan Koçi Bey 1625 (Hicrî 1041) yılında musahibi olduğu padişaha hazırladığı risale (47) de özetle memleketin kötü durumunu şöyle anlatıyordu :

«Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar, devlet işlerinin idaresi padişah ve vezirler tarafından yürütülürdü. Fazilet ve bilgi sahibi kimseler işba-

47) *Risale-i Koçi Bey,* Zilhicce 1041 tarihinde, 31 sahifelik bir kitap halinde İstanbul'da yayınlanmıştır. *Koçi Bey Risalesi* adı altında *Zuhurî Danışman* tarafından da, açıklamalı ve sözlüklü olarak yeniden basılmış ve yayınlanmıştır. (Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi) M.E.B. Basımevi, İstanbul, 1972.

şına getirilir, bunlar mevkilerini uzun süre muhafaza ederler, belli esaslara göre terfi ederler, keyfi olarak görevlerinden uzaklaştırılamazlardı. Kadılar, halkın menfaatini korur, zulme mani olurlar; defterdarlar vergileri hak ve adalete uygun şekilde tarh ve tahsil eylerlerdi. Devlet işleri, *Şer-î Şerif* ve *Kanun-u Kadim-i Osmanî*'ye göre yürütülürdü.

1587 (Hicrî 1003) yılından sora, padişahlara hulûl ve nüfuz eden saray mensuplarının devlet işlerine karışmaları, padişah ve vezirler arasına nifak sokmaları; padişahların ise devlet işleriyle bizzat meşgul olmamaları, ehliyetsiz ve kifayetsiz kimseleri sadaret makamına getirmeleri; timar ve zeametleri ehil olmayan kimselere vermeleridir ki, devlet nizamının bozulmasına sebep olmuş ve bunun sonucu olarak da birçok mevki ve mansıplar cahil ve iktidarsız kimselerin eline geçmiş, rüşvet, zulüm ve fesat her şeye hâkim olmuş, adalet cihazı bozulmuş, siyaset, askerlik, idare ve maliye işlerinde çöküntü başlamıştır.»

Hükümdara sunulan lâyihada Koçi Bey : «... Zeamet ve timar, erbabına verilmezse, derme çatma askerle din ve devlete lâyık bir hizmet görülemez...» demek suretiyle memleketin içinde bulunduğu hazin durumu açık ve kesin bir biçimde ifade etmiştir.

b) *Güçlü İcraat Örnekleri :* Dördüncü Murad 21 yaşına geldiğinde sert yaradılışlı, güçlü bir fizik yapıya sahip bir genç oldu. Özellikle binicilik ve okçulukta olağanüstü bir maharete sahip idi. Bu yetenekleriyle onyedinci yüzyılın en güçlü padişahı olarak nitelenmiştir.

1632'de, sipahiler saraya hücum ederek devlet ileri

gelenlerinden 17 kişinin başını istemişlerdi. Dördüncü Murad büyük bir cesaretle isyancıların önüne çıkarak bunları yatıştırmaya çalıştı. Fakat başı istenen başvezir ve kayınbiraderi Hafız Paşa, genç sultanı asilerin elinden kurtarmak için : «Benim gibi binlerce kişi tahtın güveni için feda edilmelidir.» diyerek yeniçerilere teslim oldu. Hafız Paşa'nın öldürülmesine çok üzülen padişah : «Kaatillerden Hafız Paşa'nın intikamını korkunç bir şekilde alacağım» diyerek yeniçerileri ve sipahileri tehdit eyledi. Padişah Sadrazam Hafız Paşa'nın yerine geçen Recep Paşa'nın, bu isyanı teşvik eylediğini sonradan öğrenince, Recep Paşa'yı öldürttü ve sarayın dışına cesedini attırdı. Padişahın bu cesaretini gören isyancılar durumdan ürktüler. Genç padişah, devlet işlerini annesinden ve vezirlerinden devralıp kendi icraatına başlamıştı. Nitekim topladığı ilk divanda yeniçeri ve sipahi kuruluşlarının başlarını, kadıları divana çağırdı ve kendilerine içinde bulunulan durumun düzeltilmesi için emirler verdi. Padişahın sert tutumu divan üyelerini etkilemişti. İsyancılar birer birer yakalanarak öldürülüyor ve orduda disiplin yeniden sağlanıyordu. Bütün meyhane ve kahvehaneler kapatılarak içki ve tütün kullanmak yasaklandı. Kamu hizmetlerini gereği gibi yapmayanlar ölüm cezasına çarptırıldı. Padişahın bu sert tutumundan din ve bilim adamları hoşlanmadılar. Fakat Dördüncü Murad bu hoşnutsuzluğa karşı daha da sert davranarak Osmanlı tarihinde ilk defa bir şeyhülislâmı idam ettirdi.

Öte yandan, Genç Osman'ın intikamını almak için isyan eden ve eline geçirdiği yeniçerileri öldüren Abaza Mehmed Paşa'yı padişah affederek kendisini önce Bosna valiliğine, sonra da Yeniçeri Ağalığına getirdi.

Bu görevleri başarı ile yapmış olmasına rağmen,

düşmanları tarafından gözden düşürülen Mehmed Paşa daha sonra idam edildi.

c) *Revan ve Bağdad'ın Fethi:* 1635 yılında Dördüncü Murad İran üzerine yürüyerek Revan (=Erivan)'ı aldı. Sonradan İranlıların buraları geri almaları üzerine padişah ikinci bir İran seferine çıkmak zorunda kaldı.

1638'de de Bağdad'ı, uzunca bir kuşatmadan sonra zaptetti. İranlılarla yapılan barış andlaşmasından sonra, Erivan İranlılarda, Bağdad ise Osmanlılarda kaldı. Kanunî'den sonra Bağdad'ı ikinci defa zapteden Dördüncü Murad'a «Bağdad Fatihi ünvanı» verildi. Bağdad zaferinden sonra, padişah Topkapı Sarayında ünlü Bağdad köşkünü, Revan zaferinden sonra da Revan Köşkünü yaptırdı.

1640 yılında siroz hastalığına yakalanan padişah genç yaşta öldü ve babası Birinci Ahmed'in türbesine gömüldü.

B) MALİ OLAYLAR:

Dördüncü Murad tahta çıktığı zaman devletin malî durumu o kadar bozulmuştu ki, cülus bahşişi verebilmek için, elçiler aracılığı ile maktu vergiye bağlanmış devletlerden borç para istemek zorunda kalınmıştı. Mîr-î hazineye borç para tedariki için yapılan teşebbüsler son vermeyince, padişahın altın eşyasından para basılıp hassa hazinesinden üçbin küsur altın ödenmek suretiyle yeniçerilere cülus bahşişi dağıtıldı. Malî durumun bozukluğu nedeniyle asker ve sivil idare organları hoşnudsuzluk içinde idiler. İçte ve dışta başkaldırmalar görülüyor, İran Bağdad ve Revan'ı alıyor,

Berberiler bağımsızlıklarını ilân ediyorlar, Kırım Tatarları ayaklanıyor, Kazaklar çapulculuklarını Karadeniz Boğazına kadar iletiyorlardı.

Öte yandan sipahiler, kendi aldıkları vergileri kendileri toplamak için halka eziyet ediyorlar, sipahilerin kanunsuz olarak halkı haraca bağlamalarına karşı çıkan kadılara saldırılıyor ve evleri yağma ediliyordu. Bütün bu olayların önlenmesi için Dördüncü Murad'ın büyümesi ve idareyi bizzat kudretli ellerine alması gerekiyordu. Nitekim, böyle de oldu. Annesi Kösem Sultan ve yeteneksiz vezirlerden idareyi kurtaran genç padişah sert, disiplinli ve acımasız yönetimi ile bu yolsuzlukları ve haksızlıkları önleyici tedbirler aldı. Emirlerine uymayanları ölüm cezasına çarptırmak suretiyle orduda, idarede, maliyede ve adalet organlarındaki gerilemeyi durdurma ve düzeltme çabasında başarılı oldu.

Rüşvet ve yolsuzluklarla servet yapmış kişilerin mallarına el konuldu. *Charles Morawitz'e* göre Sadrazam Kemankeş Paşa'nın terekesinde 600.000, Kızlar Ağasınınkinde de, seksen sandık içinde, 2.500.000 Venedik düka altını çıkmış ve bunlar hazineye maledilmiştir ([48]). Dördüncü Murad'ın, israf ve suistimalleri önlemek, gelirleri artırmak için sarfettiği büyük gayretler sonunda devlet gelir ve giderleri arasında denge sağlanmış ve hatta bir gelir fazlası bile elde edilmiştir. Ancak, genç yaşında hastalanarak ölmesi yüzünden, başlattığı reform hareketi yarıda kaldı.

48) Bkz. *Ziya Karamursal*, adı geçen eser, sahife 9 ve daha sonrakiler.

§ 18. — BİRİNCİ İBRAHİM (DELİ) 1640-1648

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Ahmed'in sağ kalan oğlu ve hanedanın tek vârisi olan İbrahim, uzun süre sarayda kapalı kaldığından ötürü aklî dengesi bozuk, şehvet düşkünü ve yeteneksiz bir padişah idi. Tahta çıkarılınca aklî dengesi büsbütün bozulan Birinci İbrahim, annesi Kösem Sultan ile saray mensuplarının ve özellikle tarihte «Cinci Hoca» diye bilinen sahtekâr bir softanın etkisi altında kalarak ehliyetli kişileri yönetimden uzaklaştırmış ve hatta öldürtmüştür. Bunlar arasında Hanya Fatihi Yusuf Paşa'yı bile, seferden dönüşünde hediye getirmedi diye boğdurtmuştur. Sülâlenin en kabiliyetsiz ve başarısız kişisi olan İbrahim zamanında Dördüncü Murad'ın başlattığı reform hareketleri durdurulmuş, İmparatorluk yeniden sarsılmaya başlamıştı.

Venediklilerin elinde bulunan ve Maltalı korsanların yatağı olarak kullanılan Girit Adası açıklarında, 1645 yılında Mısır'a gitmekte olan Kızlarağası Sümbül Ağa'ya ait gemiye hücum edilerek eşyaların yağma edilmesi, Ağa'nın öldürülmesi ve içindekilerin esir edilmesi üzerine, Venediklilere karşı savaş açıldı. Silâhtar Yusuf Paşa'nın kumandasındaki donanma, adanın batısındaki Hanya şehrini kuşatarak kısa bir süre sonra zapteylemiş ise de, 1648 yılında kuşatılan başkent Kandiye şehrini ve adayı almak mümkün olmamış ve kuşatma 20 yıl gibi uzun bir süre devam etmiştir.

B) MALİ OLAYLAR :

a) *Hesapsız Sarfiyat :* Dördüncü Murad zamanında düzeltilmiş olan malî durum, İbrahim döneminde tek-

rar bozulmuştur. Sefahat ve eğlence düşkünü olan Deli İbrahim zamanında, devlet gelirlerinde azalma olduğu gibi, hesapsız sarfiyat da almış yürümüştü. Saray masrafları önüne geçilmez bir hal almıştı. Avrupalı tacirler esir pazarlarında güzel kadınları saraya fahiş fiyatlarla satıyorlar, padişahın gözde cariyeleri, kuyumcu dükkânlarındaki mücevherleri adeta yağma ediyorlardı. İbrahim, gözdelerinin isteğine uyarak sakalını, arabasını ve kayıklarını çok kıymetli mücevherlerle süsletiyordu.

b) *Kürk ve Kehribar Vergisi:* Samur kürk ve kehribarlara çok meraklı olan ve sarayın duvar ve döşemelerini samur kürkle kaplatan padişah, yurt içindeki kürkleri ve kehribarları sarayda toplamak için, bu ad altında aynî ve nakdî bir vergi salmıştır. Kürk ve kehribarı olanlar bunun bir miktarını aynen, olmayanlar da bedelini hazineye nakden ödemek zorunda idiler. Esasen ağırlaşmış bulunan vergilere bir de bu verginin eklenmesini isteyen padişahın israfları ve taşkın davranışları hem Rus kazakları ile savaşmakta olan askerlerin, hem sivil idare yöneticilerinin, hem de halkın ve özellikle vergi mükelleflerinin hoşnutsuzluk ve şikâyetine sebep olmakta idi. Bu yüzdendir ki, yeniçeri ve sipahi ağaları şeyhülislâm, bilim adamları bir araya gelerek hazinenin iflâsına sebep olan ruh hastası İbrahim'in tahttan indirilmesine, önce hapsedilip sonra da idam edilmesine karar verdiler ve bu kararları 1648 yılında uyguladılar.

§ 19. — DÖRDÜNCÜ MEHMED (AVCI) 1648-1687

A SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR:

Babasının tahttan indirilmesi üzerine, henüz 7 yaşında iken padişahlığı ilân edilen Dördüncü Mehmed, biniciliğe ve aşırı derecede ava meraklı olduğundan, tarihte «Avcı Mehmed» diye anılır. Çocukluğu sırasında devlet işleri Valide Sultan ve saray ağaları elinde kalmış, sonraları da vezirler tarafından yürütülmüştür. Kendisi iyi karakterli, mutedil bir kişiliğe sahip olmakla beraber, şehzadeliği zamanında gelişme imkânlarından yoksun bırakılmış ve bu yüzden hayatı boyunca kayda değer bir başarı elde edememiştir. Çocukluğu zamanında, devletin idaresi büyükannesi Kösem Sultan'dan annesi Turhan Sultan'a geçince, kamu işleri de ocak ağalarından saray ağalarının eline geçmişti. Bir yandan saray içindeki iktidar kavgası devam ederken, öte yandan yeniçeri ve sipahi çatışmaları sürdürülüyor, Akdeniz'de gücünü kaybeden Türk donanması Venediklilerle yaptığı savaşlarda yenilgilere uğruyordu. Nitekim düşmanlar Limni ve Bozcaada'yı alarak Çanakkale Boğazı'na hâkim olmuşlar, Girit'e gönderilecek asker ve malzemeyi ve İstanbul'a eşya getiren ticaret gemilerini engellemeye başlamışlardı.

a) *Köprülüler Yönetimi:* Bu güç durum karşısında kendisine yapılan tavsiyeleri göz önünde tutan Turhan Sultan 1656 yılında, eyâlet valilerinden Köprülü Mehmed Paşa'yı Sadrazamlığa çağırdı. 71 yaşındaki Köprülü Mehmed Paşa, istediği şartlar ve yetkiler kabul edilince, bu önemli görevi üzerine aldı. Yaşlı fakat zeki ve tecrübeli olan Köprülü Mehmed Paşa, önce

Venediklileri yenerek Limni Adası ile Bozcaada'yı geriye aldı. Bu suretle Girit Kuşatmasına asker ve malzeme gönderme, İstanbul'a ihtiyaç mallarını getirme imkânlarını sağladı. İdarede, maliyede ve adalet organlarında köklü düzeltmeler yaptı. Emirlerini yerine getimeyenleri ölüm cezasına çarptırarak gerek başkentte, gerekse celalîlerin kasıp kavurduğu Anadolu illerinde nizam ve disiplini sağlamayı başardı. Ancak 5 yıllık başarılı bir icraattan sonra, 1661'de vefat eyledi. Çemberlitaş'taki türbesine defnedildi.

Köprülü Mehmed Paşa'nın vasiyetini tutan ve yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa'yı Sadrazamlık makamına getiren Sultan isabetli bir karar vermiştir. Fazıl Ahmed Paşa da babası gibi üstün yeteneklere sahip bir kişi idi. Üstelik kendisi tahsil görmemiş olan babası tarafından en ünlü medreselerde okutularak hukuk ve idare öğrenimi ile yetiştirilmişti. Bulunduğu birçok valiliklerde yönetimde başarılı olan yeni Sadrazam dürüst, vekârlı, insancıl bir kişiliğe sahipti. İlk iş olarak babasının başlattığı reformları yürütmüş, sonra andlaşmayı bozan Avusturyalılara karşı 1662'de savaş açarak 1664'de savaştan başarı kazanmıştır. Daha sonra Avusturyalıların alınmaz diye niteledikleri ünlü kaleleri «*Uyvar*»'ı kuşatarak zaptetmiştir. Bu olay Avusturya ve Macaristan'ın üzerinde büyük bir etki yaptığından «*Uyvar önünde bir Türk gibi*» sözü Avrupa'da yaygın bir ün salmıştır. Yirmi yıldan beri alınamayan Girit'in başkenti Kandiye'yi ve adanın tamamını, Papa ve hatta müttefik Fransız şövalyelerinin yardımlarına rağmen, üç yıl süren zorlu bir savaştan sonra, 1669'da fethetti. Giritli Hıristiyanlar, baskıcı katolik yöneticilerden kendilerini kurtaran lâik düşünceli Türk yöne-

ticilerine saygı gösterdiler ve bir kısım Hıristiyanlar kendi istekleriyle İslâmlığı kabul ettiler. Son olarak da Lehistan Seferini başarı ile bitirdi ve 1676 yılında Edirne'de genç yaşında vefat etti. İstanbul'da babasının yanına defnedildi.

Sadrazamlığa getirilen Kaptan-ı Derya Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kibir ve azametli, son derece para ve servet düşkünü bir kişi idi. Dürüst bir kişiliğe sahip olmadığından, yabancı elçilerden, yüksek kademedeki yöneticilerden aldığı para ve kıymetli hediyelerle büyük bir servete sahip olmuştur ([49]). Ancak kumandanlık yeteneklerinden yoksun olduğundan idaresinde geçen yedi yıl, imparatorluğun 13 yıl süren *Fetret (=kargaşalık) Dönemi*'ne sebep olmuştur. Köprülülerin kazandırdığı Ukrayna, Ruslara geçmiş, «Kanunî'nin yapamadığını ben yaparım!» iddiası ile, İkinci Viyana Kuşatmasına girişmiş ise de başarılı olamamıştır. İhtişamlı ordusuna rağmen, iyi kumanda edemediğinden, Bavyera, Saksonya prensleri ve Lehistan Kralı'nın yardımını sağlayan Avusturyalılara 1683'de yenilmiştir. Viyana bozgununda hem askerce büyük zayiat verilmiş, hem de çok sayıda silâh, malzeme, kıymetli eşya ve mücevherat düşmanın eline geçmiştir. Kara Mustafa Paşa, bu hırsının ve bilgisizce girişiminin kötü sonucunu Kırım Hanı Murad Giray ile Buda Beğlerbeyi İbrahim Paşa'ya yüklemiş, İbrahim Paşa ile birçok kumandanları idam ettirmiştir. 13 üncü Haçlı Ordusu karşısında uğranılan bu büyük felâket Türklerin Avrupa'dan ve hatta Balkanlardan çekilmesine sebep ol-

49) Hareminde binbeşyüz cariye, binden fazla esir köle, yüzlerce harem ağası olduğu, cins atları, tazı ve şahinleri ile aşırı derecede av meraklısı olan padişahın gözüne girdiği tarihlerde yazılıdır.

muştur. Türk tarihine kara bir leke süren Kara Mustafa Paşa bu başarısızlığını hayatı ile ödemiş, padişahın emriyle Belgrad'da boğdurularak öldürülmüştür.

B) MALİ OLAYLAR:

a) *Tarhoncu Ahmed Paşa:* 1652 yılında sadrazamlığa atanan Tarhoncu Ahmed Paşa, dürüst ve yetenekli bir kişi idi. Orduda ve özellikle maliyede başarılı işlere girişti. Sipahilerin zorbalıklarını önledikten sonra, sarayın israflarını engelleyici tedbirler aldı. Kızlarağasını görevden uzaklaştırdı. Devlet gelir ve giderlerini dengelemek maksadıyla «Tarhoncu Lâyihası» ([50]) diye anılan gelir-gider hesaplarını gösteren cetveller hazırlattı. Her ne kadar bazı tarih yazarları buna «Tarhoncu bütçesi» derlerse de, önceden tahmin ve tasdik edilmeden, gelecek yılın değil, geçmiş yılın gelir ve giderlerinin yekûnlarını gösteren bu cetveller bir «bütçe» olmayıp, «kesin hesaplar» niteliğini taşımakta idi. Ahmed Paşa'nın bu sıkı tutumu, masraflarını kıstığı kişilerin, bu arada Valide Sultan'ın düşmanlığına sebep olduğundan, padişahın emriyle, 1653 yılında Paşa'nın hayatına kıyılmıştır.

b) *Köprülüler Dönemi:* Köprülü Mehmed Paşa'nın sadrazamlığa atanma tarihi olan 1656 ile oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın öldüğü 1691 arasındaki 35 yıllık döneme tarihte «*Köprülüler Devri*» denilmiştir. Bu dönemde kötülükler ve yolsuzluklarla mücadele edilmiş, içte ve

50) *Hammer*'in onuncu cildinde Tarhoncu Ahmed Paşa layihasının yıllık gelirleri 500.711.492, yıllık giderleri 669.699.556 ve masraf fazlası 168.988.064 akçe olarak gösterilmiştir.

dıştaki düşmanlarla savaşılmış, Anadolu celalîlerden temizlenmiş, orduda ve maliyede reformlar yapılmış, Avusturya ve Polonyalılarla yapılan harplerle yeni yerler elde edilmiş, Girit Adası fethedilmiş, Kazaklara karşı Don ve Dinyeper nehirleri üzerinde kaleler yaptırılmış ve İmparatorluğun dünyadaki itibarı yeniden kazanılmıştır. Güçlü ve üstün yeteneklere sahip olan baba ve oğul yönetiminde siyasette, askerlikte ve idarede ıslâhat yapılırken, malî işler ihmal edilmemiş (51) boş olan hazinelere de güç kazandırılmıştır. Önce israf ve suistimallerle mücadele edilerek kamu masrafları sıkı bir düzen içine sokulmuş, sonra da kamu gelirlerini artıracak girişimlerde bulunulmuştur.

1660 yılında, devlet gelir ve giderleri arasında bir denge sağlamak için hazırlanan *Eyyubî Efendi Cetveli* (52) inde görüldüğü gibi, sekiz yıl önce hazırlanan *Tarhoncu Ahmed Paşa Lâyihası* (53) ındaki 169 milyon akçe tutarındaki gelir-gider açığı 12 milyon akçeye indirilmiştir.

Ödemeyi taahhüt eyledikleri yıllık vergilerini vermek istemeyen ve bu suretle andlaşmayı çiğneyen Avusturyalılar üzerine 120.000 kişilik ordusu ile yürüyen Fazıl Ahmed Paşa bunları, vergilerini tekrar ödemeye mecbur ettiği gibi, başkaldıran Erdel Beğini de yola getirerek maktu vergiye bağlamıştır.

---

51) Köprülü Mehmed Paşa'nın ölüm döşeğinde iken, yirmi yaşına gelen Avcı Mehmed'e verdiği önemli öğütler şunlardır: «Attan inme, kadın sözüne uyma, kimsenin lüzumundan fazla zenginleşmesine izin verme, Hazineyi her zaman dolu tut.»

52) *Eyyubî Efendi cetveli*'ndeki yıllık giderler 593 küsûr milyon akçe, yıllık gelirler ise 581 milyon akçe olup 12 milyon akçelik bir açık görülmektedir.

53) Bkz. sahife 131, dip notu 50

Güçlü ve üstün yetenekli sadrazamlar Dördüncü Mehmed'in gerek çocukluk, gerekse yetişkinlik döneminde, hizmetlerini o derece üstün bir başarı ile yürütmüşlerdir ki, hızla çöküntüye doğru giden Osmanlı İmparatorluğu, onyedinci yüzyılın ikinci yarısı başlarında eski ve parlak zamanını hatırlatan bir refah dönemine girmiştir. Ancak, Köprülüler Devri'nin sona ermesi ve İkinci Viyana bozgunu üzerine, Osmanlı tarihinde bir dönem değişikliği olmuş, Duraklama Dönemi kapanmış, Gerileme Dönemi başlamıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GERİLEME DÖNEMİ (1683 - 1792)

İKİNCİ VİYANA BOZGUNUNDAN, ÜÇÜNCÜ SELİM'İN REFORM GİRİŞİMLERİNE KADAR

§ 20. — İKİNCİ SÜLEYMAN (1687-1691)

A) **SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :**

Viyana zaferini kazanan Haçlı müttefiklerden Venedikliler 1684'de Dalmaçya, Bosna üzerinden ilerleyerek Mora'yı aldılar. Bir yıl sonra da Almanların yardımı ile güneye inerek Atina'yı zaptettiler ise de, Türk ordusunun karşı koyması üzerine, sonradan şehri terkettiler.

Öte yandan Avusturya İmparatoru *Leopold* 1684'de Hırvatistan'ı, 1685'de de Buda'yı işgal eyledi. 150 yıldan beri Türklerin idaresinde olan Budapeşte 1686'da Macarların eline geçti. Kanunî Süleyman devrinde büyük zaferin kazanıldığı Mohaç meydanında bu def'a muharebeyi kazanan Avusturya İmparatoru, Macaristan'ı tamamen almayı başarmıştır. Daha sonra da Belgrad, Niş ve Niğbolu kalesini zapteylemiştir.

Mohaç yenilgisinden sonra Dördüncü Mehmed tahttan indirilerek yerine İkinci Süleyman getirildi. Ye-

ni padişah, uzun süre kafes arkasında yaşamış olmasına rağmen, temkinli bir kişiliğe sahipti. Kısa süren saltanat yıllarında en önemli iş olarak başarılı bir yönetici olan Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa atamıştır. Yeni sadrazam işe başlar başlamaz devlet ileri gelenlerini bir araya toplayıp İmparatorluğun içinde bulunduğu durumun ciddiyetini anlatarak «böyle giderse düşman ordularını İstanbul kapılarında bulmak mümkündür» demiştir. Türklerin yurdseverlik ruhunu ve direnme gücünü artırmak için büyük gayret sarfeden sadrazam, adalet ve idare mekanizmasındaki bozuklukları, yeniçeri ocağındaki disiplinsizlikleri düzelttikten sonra, ordunun başına geçerek Balkanlara kadar ilerlemiş olan Avusturyalılara savaş açtı ve 1690' da Belgrad'ı ve Niş'i Sırplılardan geri aldı.

B) MALİ OLAYLAR :

1691'de ölen İkinci Süleyman'ın kısa süren hükümdarlığı zamanında, Köprülüzade Mustafa Paşa gibi güçlü bir sadrazamın adalet, siyaset, ordu ve idarede yaptığı reform çalışmaları, maliye ve hazine işlerinde de kendini göstermiş ise de bu kısa dönemde ayrıca kayda değer önemli bir malî olaya rastlanmamıştır.

§ 21. — İKİNCİ AHMED (1691-1695)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

İkinci Süleyman'ın ölümü üzerine tahta çıkartılan İkinci Ahmed de, uzun süre kafes içinde kaldığından,

fiziki yönden sağlıksız bir padişah idi. İyi niyetli olmasına ve Divan-ı Hümayunu dikkatle izleyip, yetenekli kişileri işbaşına getirmek istemesine rağmen, saltanatta başarılı olamadı. Kudretli sadrazam Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'yı makamında bıraktı ise de, ordunun başında Belgrad'dan Tuna'ya doğru ilerlerken yapılan savaşta şehit düşen sadrazamın ölümünden sonra, bu savaş da Türklerin aleyhine dönmüş, Girit, Belgrad ile Dalmaçya'daki kaleler ve Sakız Adası düşmanların eline geçmiştir. Her ne kadar 1695 yılında Sakız Adası Venediklilerden geri alınmış ise de, üzüntüsünden hastalanan padişah, beklediği haberi öğrenemeden Edirne'de vefat eylemiş, naaşı İstanbul'a getirilerek Kanunî Süleyman türbesine defnedilmiştir.

B) **MALİ OLAYLAR :**

Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın yapmak istediği malî reformları yapamadan ölmüş olması, İmparatorluğun Avrupa'daki en zengin eyâletlerinin kaybedilmiş olması, devlet hazinesinin de en verimli kaynaklardan yoksun kalmasına sebep olmuş ve malî buhranlar yeniden başlamıştır. Bu kötü durumun düzeltilmesi yine Köprülü ailesinin kişisi olan Hüseyin Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesinden sonra mümkün olabilmiştir.

§ 22. — İKİNCİ MUSTAFA (1695-1703)

A) **SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :**

İkinci Ahmed'in ölümü üzerine, yeğeni İkinci Mustafa acele İstanbul'a gelerek tahta çıktı. Genç hüküm-

dar, atalarının harp yeteneklerini kişiliğinde toplayan savaşçı bir ruha sahip olmakla beraber, akıllı, zeki ve edebiyata meraklı bir kişiliğe sahipti.

Avusturya, Polonya ve Venediklilerden sonra, Osmanlı Devleti yeni bir düşman ile karşılaşıyordu. Rus Çarı Büyük (Deli) Petro, 1695 yılında aşağı Dinyeper' deki Türk kalelerini alarak Azak'ı kuşattı ise de önce geri püskürtüldü. Fakat bir yıl sonra tekrar hücuma geçip Azak'ın tamamını aldı. Bu arada, Avrupalı uzmanlardan yararlanmak suretiyle, yeni bir donanma kurmak için tersaneler inşa ettirdi.

1696 yılında ordusunun başına geçen genç ve savaşçı padişah, Belgrad'dan hareket edip Tamişvar'ı kuşatan düşmanı geriye püskürttü ve yol üstündeki kaleleri ele geçirerek İstanbul'a döndü. Padişahın bu zaferi ordu ve halk tarafından sevinçle karşılandı. 1697 yılında tekrar harekete geçen İkinci Mustafa, bu kez karşısında Avusturya İmparatorunun yetenekli kumandanı *Prens Eugene*'i buldu. Türk ordusundaki kuvvet komutanları arasında meydana gelen görüş ayrılığı ve padişahın tecrübesizliğinden yararlanan düşman karşısında savaş kaybedildi ve 1699'da Karlofça Andlaşması ile Macaristan Avusturyalılara, Polonya Lehlilere, Mora'da Venediklilere bırakıldı. Bu suretle, Türkler topraklarının üçte birini kaybettiler. 16 yıl süren savaştan yorgun ve bezgin çıkan Osmanlı İmparatorluğunda iç kargaşalıklar başgösterdi. Nitekim 1703'de meydana gelen «Birinci Edirne Vakası» sonucunda İkinci Mustafa tahtından uzaklaştırıldı.

B) MALİ OLAYLAR :

Prens Eugene'e karşı uğranılan yenilgi sonunda çok miktarda insan, silâh, malzeme, deve, at, sığır gi-

bi kayıplarla birlikte, hazinenin de boşalmış olması genç padişahı umutsuzluğa düşürmüştü. Sadrazam Elmas Mehmed Paşa şehid düşmüş, bütün varlıkları ve hatta mülkü bile düşman eline geçmişti. İkinci Mustafa bu durum karşısında çok isabetli bir karar alarak yine Köprülüler ailesinden Fazıl Ahmed Paşa'nın yeğeni Köprülü Hüseyin Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Hüseyin Paşa Belgrad'da valilik yapmış, idarî ve malî işlerde yetenekli bir kişi idi. Viyana Kuşatmasından beri Habsburg İmparatorluğu ordularının modern silâhları ve gücü hakkında bilgi sahibi idi. Bu sebeple savaş yerine barışı tercih ediyor, memleket içinde bulunduğu güç durumdan kurtarmak için gayret sarfediyordu. Devlet hazinesinde para olmadığından kendi servetinden harcamalar yaparak yollar, köprüler, okullar, pazar yerleri yaptırıyor, halkı çalışmaya teşvik ediyordu. Maliyede yaptığı değişiklikler arasında, Hıristiyan halkı çalışmaya ve ürün sağlamaya teşvik için Sırbistan ve Tamişvar'ı bir yıllık vergiden affetmiş, Rumelide de reayanın vergi borçlarından önemli bir miktarını indirmiştir. Bu hareketleri ile aynı zamanda Rus Çarı Petro'nun Hıristiyan halkı üzerindeki iddialarına karşı tedbirler almış oluyordu. Buna rağmen Rus Çarı, özellikle Ortodoks Yunanlılarla gizli işbirliği yapmak ve ajanlık teşkilâtı kurmaktan geri kalmıyordu. Yurd içinde de tepkilerini artıran gerici ve tutucu güçlerle mücadele etmek zorunda kalan reformcu sadrazam, beş yıllık bir hizmetten sonra, hastalanarak görevinden ayrıldı. Kıymetli mücevherlerini ve atlarını padişaha ve hazineye hediye ederek çifliğine çekildi. Üç ay sonra da tutulduğu hastalıktan kurtulamayıp, hayatı sona erdi.

§ 23. — ÜÇÜNCÜ AHMED (1703-1730)

A) SİYASÎ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Birinci Edirne Vakasından sonra tahtından indirilen İkinci Mustafa'nın yerine geçen kardeşi Üçüncü Ahmed, açık fikirli, ince ruhlu ve barışsever bir padişah idi. Macaristan'daki Habsburglulara karşı kendisinden askerî yardım isteyen Fransa Kralı Ondördüncü *Louis*'nin isteklerini reddederek, Hıristiyanlar arasındaki savaşlara katılmayacağını söyleyen Üçüncü Ahmed zamanında Osmanlı imparatorluğu esasen Avrupa'daki gücünü kaybetmişti. 16 ve 17 nci yüzyıllarda düzenli ve disiplinli orduları ile Batı'ya hükmeden Türkler 18 inci yüzyıl başlarında bu güçlerini artık yitirmişlerdi. Rus Çarı Deli *Petro* ise İstanbul'u alarak Osmanlı İmparatorluğunun yerine geçmeyi hayâl ediyor, Avrupa ve Asya'da yayılmak için saldırgan bir politika izliyor ve hatta bir dünya imparatorluğu kurmayı bile tasarlıyordu. Ama karşısında güçlenmiş bir Avrupa devletleri topluluğu vardı. Rus Çarı bunlara karşı hâkimiyet sağlamak için birbiri peşine saldırılarda bulunuyor, kendisine karşı başkaldıran askerlerini vahşî bir şekilde öldürtüyor, bunların yerine, Batılı metodlarla yetiştirilmiş modern bir ordu ve donanma kurmaya çalışıyordu. Böylece Türkler, bir yanda güçlenme çabası içinde bulunan Rusya, öte yandan da esasen güçlenmiş bulunan Avrupa ülkeleri arasında kalmış bulunuyordu. Eskiden beri alışılagelmiş tutucu ve bağlayıcı yöntemlerden kendisini kurtaramayan İmparatorlukta askerî, iktisadî ve malî yönden her türlü yeniliğe karşı çıkan yeniçeri ağaları ve loncalar teşkilâtı bu gerilemeye sebep oluyordu. Hızla ilerleyen Batı

uygarlığı ve iktisadiyatı karşısında, eski üstünlüğü tartışılmaz İslâm Medeniyeti artık güçsüz bir duruma düşüyordu. Buna, sadece yeniçeriler ve loncaların değil, din ve bilim adamlarının tutuculukları da neden oluyordu.

Üçüncü Ahmed zamanında Rus Çarı Petro'ya yenilen İsveç Kralı *Charles* Osmanlılara sığınmış ve padişah tarafından misafirperlik görmüştür. Kralın kendisine teslimine isteyen Çar'ın bu isteğini reddeden Üçüncü Ahmed'e karşı Ruslar, andlaşmaları bozarak İmparatorluk sınırlarına tecavüz edince, savaşa girişildi ve Rus ordusu *Prut*'da kuşatılarak çok güç duruma düşürüldü.

Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa, Rus ordusunu bozguna uğratacak yerde, aldığı kıymetli hediyelere kanarak Çar'ın isteği üzerine 1711'de Prut Andlaşması'nı imzaladı. Bu tutumundan ötürü de padişah tarafından görevinden uzaklaştırıldı. 1713'de Ruslarla tekrar savaş tehlikesi başgösterdiyse de, yapılan Edirne Andlaşması ile barışa gidildi. Ancak 1715'de İmparatorluğa başkaldıran Karadağlı âsileri koruyan Venediklilere karşı savaş açıldı. Mora ile Girit'in bir kısmı alındı. Mora'da Yunanlılar, kendilerini Venedikli efendilerinin zulmünden kurtaran lâik Türkleri sevinç ile karşıladılar. Avusturyalıların, eski müttefikleri Venediklilere yardım için savaşa katılması üzerine, başarılı kumandan Damat Ali Paşa yönetimindeki ordu Avustuya'ya yöneltildi. 1716'da *Prens Eugene*'nin modern silâhlarla mücehhez ordusuna karşı savaşan Ali Paşa şehid düşünce savaş kaybedildi. Bir yıl sonra da Belgrad tekrar düşman eline geçti ve 1718'de Pasarofça Andlaşması yapıldı. 1720'de de Ruslarla yapılan barış andlaşmasından sonra, hiç arzu edilmemekle beraber,

1723 - 1726 yılları arasında İranlılarla savaşmak zorunda kalındı.

Yaradılış itibariyle savaştan hiç hoşlanmayan barış, sükûn, zevk ve sefa içinde yaşanmasını arzulayan Üçüncü Ahmed zamanının ilk yarısı savaşlarla geçtikten sonra, 1718 - 1730 yılları arasındaki saltanatı tarihte «*Lâle Devri*» diye anılmaktadır. Bu dönemde gerçekten zevk, eğlence ile birlikte sanat ve kültür hareketlerine önem verilmiş, camiler, saraylar, kütüphaneler yapılmış ve barış içinde yaşanmak ve gelişmek istenmiştir (54).

---

54) Fransız Sefiri *Louis Sauveur de Villeneuve'e* atfen *Lord Kinross*'un yazdıklarına göre; yazlık saray sadabat ve çevresindeki güzel köşkler, sihirli mimarlık eserleri olarak Fransa'da «Turquerie» denilen fantazi bir modanın doğmasına sebep olmuştur. Ayrıca ipek tenteli, süslü kayıklar; altın, gümüş ve mücevherlerle işlenmiş koşum takımlı atlarla yapılan muhteşem gösteriler, geçit resimleri göz kamaştırıcı bir nitelikte idi. Camilerin kubbe ve minareleri, bahçeler ve meydanlar ışık içinde idiler. Tertiplenen muhteşem düğünlere vilâyetlerden binlerce ahçı, güreşçi, akrobat ve müzisyenler getiriliyordu. Kış geceleri sarayda şiir ve edebiyat toplantıları, felsefe ve sanat tartışmaları tertipleniyordu. Padişah'ın şiir, edebiyat sevgisi yanında, çiçek ve özellikle lâle merakı yurd içinde yayıldıktan başka, lâlenin şöhreti memleket sınırları dışına da taşmıştı. Nitekim Avusturya elçisi *Busberg,* Hollanda'ya dönerken beraberinde götürdüğü soğanlarla lâle'nin Avrupada, özellikle Hollanda'da üretilmesini sağlamıştır. Zamanla çeşitleri ikiyüzü aşan lâlelerden nâdide olanları, büyük servetlerin el değiştirmesine sebep olacak kadar değer kazanmıştır. 17. yüzyılda bir «*Türk sembolü*» olan lâle «*Avrupanın altını*» olarak nitelenmiştir. Lâle devri, yeni bir dönemin simgesi olmuştur. Bu dönemde yeni bir dünya görüşü, akılcı bir araştırma, liberal bir ruh ve aydınlanmanın doğumu vardır. Batı uygarlığında yatan sosyal ve kültürel reformların Türk aydınları arasında bu dönemde yaygınlaşan bir ihtiyaç olduğu görülmüştür. Bkz. *Lord Kinross,* adı geçen eser, Üçüncü Ahmed Döneminde Lâle Devri, sahife 377-378.

B) **MALÎ OLAYLAR :**

Üçüncü Ahmed devrinin son 12 yılı süresince, lâle yetiştirme merakı yurd içinde ve hatta yurd dışında yayılmış, zevk, sefa ve eğlencelerle vakit geçirilmiş, lâle bayramları tertiplenmiş, çinicilik ve güzel sanatlarla ilgili çalışmalar yapılmış, bu arada matbaa ve kâğıt fabrikası kurulmuştur.

Üçüncü Ahmed tarafından 1720'de *XV. Louis*'nin sarayına gönderilen özel elçi Mehmed Çelebi, Fransız dilini, oğlu ile birlikte ilk öğrenen Türklerdendi. Mehmed Çelebi, Paris'te müzeleri, opera ve tiyatroları, sosyal ve kültürel tesisleri oğlu Said ile gezip inceledi. Sonra Said'in teşebbüsü ile ilk matbaa İstanbul'da İbrahim Müteferrika tarafından kuruldu. Yirmi beş kişilik mütercim heyeti tarafından Türkçeye çevrilen bilimsel kitapların yayınlanması bu devrin önemli bir aşama hareketidir. Fakat İbrahim Müteferrika'nın ölümü üzerine, duran yayın faaliyeti Lâle Devri'nde başlayan Türk Rönesansı'nın, 1783'lere kadar, gelişmesini engellemiştir.

Malî yönden lüzumsuz israf hareketlerinin de yapıldığı bu dönemde, para sıkıntısı kendini göstermiş, 1729'da İranlılarla yeniden savaşa girilmesi üzerine, devlet hazinesi büsbütün dara düşmüştür. Maaşlar zamanında ödenememiş, hoşnutsuzluk ve huzursuzluklar yürümüştür. Nitekim 1730 yılında, tarihte «*Patrona Halil*» diye anılan, Ağa Bölüğü yeniçerilerinden bir Arnavut'un elebaşılığı ile yapılan ayaklanmada isyancılar önce sadrazam ile padişahın yakınlarının başlarını isteyerek fecî şekilde öldürmüşler, sonra da padişahı taht-tan uzaklaştırmaya mecbur etmişlerdir.

§ 24. — BİRİNCİ MAHMUD (1730-1754)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

1730 yılında Patrona Halil Vakasından sonra taht-tan indirilen Üçüncü Ahmed'in yerine geçen Birinci Mahmud akıllı, zeki, yenilik taraftarı, barışsever bir hükümdar idi. Lâle, mehtap, müzik ve bestekârlığa merakı vardı. İsyancıları ortadan kaldırdıktan sonra devlet işlerini bizzat ele aldı. Divan çalışmalarını dikkatle izler, halkın şikâyetini dinler, görevini yapmıyanları cezalandırırdı.

Karlofça ve Pasarofça andlaşmaları Osmanlı İmparatorluğunun gerilemekte olduğunu onaylayan uluslararası belgelerdi. Osmanlı İmparatorluğunun dünya politikasındaki yerini almak isteyen Rus Çarlığının Avrupa'da bozulan denge üzerinde etkisi vardı. Kanunî Sultan Süleyman döneminden bu yana, Fransa Kralı *Birinci François* tarafından başlatılan geleneksel Türk dostluğunun ve sağlanmış bulunan imtiyazlar (=*capitulations)* ın kaybolmaması için, İmparatorluğun zayıflamış bulunan bu döneminde de, iyi ilişkiler kurmak ve yeni yeni çıkarlar sağlamak maksadıyla *Onbeşinci Louis* Türkiye'ye *(Marquis de Villeneuve)* adında bir elçi gönderdi. Bu yetenekli elçi her ne kadar Üçüncü Ahmed zamanında yeni imtiyazlar elde edemedi ise de, öldürülmüş olan sadrazamın yerine geçen Topal Osman Paşa'dan misyonerlerin vilâyetlerdeki Hıristiyan topluluklarda görevlerini yapma serbestliğini ve kutsal yerlerin dokunulmazlığını sağlamayı başardı.

Bu dönemde ilk savaş, İranlılarla yapıldı ise de, 1732'de barış sağlandı. Fakat 1736'da yeniden savaşa

başlandı. Öte yandan Ruslar, kuzeye doğru ilerleyip *Danzig*'i kuşattılar ve bu suretle Polonya'nın önemli bir bölümünü kontrolleri altına aldılar. Sonra da, Deli Petro'nun Prut'da uğradığı yenilginin öcünü almak maksadıyla tekrar güneye ilerleyip Türklerin uyruğu olan Tatar Hanlığı'na tecavüz ettiler ve Kırım Yarımadasının önemli bir bölümünü yakıp yıkarak kaleleri elde ettiler ise de, savaş sonunda güçlü Tatar ordusunun direnmesi karşısında Ruslar, güç ve dermansız duruma düşerek geri çekilmek zorunda kaldılar.

Ruslarla Avusturyalılar arasında gizli bir andlaşma yapılmış, bunun üzerine Rusların Karadeniz'e hâkim olup Boğaz'a inmeleri tehlikesi belirmişti. Nitekim Rusların Azak'ı ellerine geçirmeleri üzerine, Türk ordusu yeniden savaşa hazırlanmak zorunda kalmıştır.

Avusturyalılar da Sırbistan'ın tamamen kendilerine bırakılmasını isteyerek İmparatorluk topraklarına saldırıyorlardı. Bu şartlar altında Türkler iki cephede savaşmak zorunda idiler. Bir zamanlar Habsburglara karşı Fransa'yı koruyan Türkleri şimdi de Fransızlar Rusya ve Avusturya'ya karşı korumak zorunda idiler. Çünkü, eskisi gibi güçlü olmasalar da, Türkler Avrupa diplomasisinde gene de bir denge unsuru durumunda idiler. Sadrazamın *Onbeşinci Louis*'ye arabulucuk teklifi, kral tarafından kabul edilerek Türklerin harbe girmeleri için kendilerine moral verildi.

1737'de Avusturyalılar saldırıya geçtiler. Fakat geleneksel savaş gücünü henüz kaybetmeyen Türk ordusu karşısında yenilgiye uğradılar. İki cephede savaşan Türk ordusunun kazandığı zaferde Sultanın hizmetin-

de bulunan *Bonneval Kontu* Fransız kumandanın da hissesi vardı (55).

1739'da Ruslar ve Avusturyalıların isteği üzerine, Belgrad Andlaşması imzalanmıştır.

1743'de toprak anlaşmazlığı yüzünden İranlılarla başlayan savaşa 1746'da son verilmiştir.

1754'de Birinci Mahmud vefat eylediğinden yerine Üçüncü Osman tahta çıkarılmıştır.

B) MALİ OLAYLAR :

Avusturya ve Ruslara karşı kazanılmış olan zafer Avrupa'da şaşkınlık yaratmıştı. Pasarofça Andlaşması ile kaybedilmiş olan Sırbistan, Eflâk ve Bosna'daki topraklar geri alınmıştır. Rusların harp ve ticaret gemilerinin Karadeniz'e inmeleri engellenmiş ve Karadeniz kıyılarındaki tersaneleri kaldırılmıştır. Kırım ve havalisindeki topraklar da geri alınmıştır. Fransız elçisi *Villeneuve, Onbeşinci Louis* tarafından «sevgili ve merd dostum» hitabı ile Sultana yazılan mektupla birlikte, getirdiği çeşitli hediyeleri sarayda tertiplenen parlak bir törenle padişaha takdim eylemiştir (56). Fransızlarla olan dostluk ilişkileri yenilenmiş ve bu vesile ile de Fransızlar eski hukukî imtiyaz *(Capitulation)* larını

---

55) *Bourbon* hanedanından Kont *Bonneval,* XIV. *Louis*'in hakaretine uğradıhtan sonra Türkiye'ye gelip Sultanın hizmetine girmiş, Humbaracı Ahmed Paşa ünvanı ile orduda yenilikler ve değerli hizmetler yapmış, soylu bir aileden gelme Fransız asıllı bir komutandır.

56) *Bkz. Lord Kinross,* adı geçen eser, sahife 389 ve daha sonrakiler.

yenilemek fırsatını bulmuşlardı. Avrupa diplomasisinde Türklerin tarafını tutan ve Avusturyalılarla Rusların arasını bozan Fransızlar 1740 yılında Türklerle imzaladıkları dostluk ve ticaret andlaşmasıyla Akdeniz'deki ticaretlerini teminat altına almayı başarmışlardır. Gene, Fransızların aracılığı ile, her zaman Rusya'dan gelebilecek saldırılara karşı savunma gücünü kazanmak için İsveç'le de bir barış ve ticaret andlaşması yapılmıştır.

İstenmeyerek girişilmiş bulunan harplerden muzaffer çıkan Osmanlı İmparatorluğu 18 inci yüzyıl ortalarında izlediği barış politikası ile kendini toparlamaya çalışmıştır. Nitekim Avusturya ve Prusya'nın iç kavgalarında rol oynamak ve çıkar sağlamak için Türkleri harbe teşvik eden Fransızların bu politikasına Birinci Mahmud katılmamış, tersine olarak, birbirleri ile savaşmak isteyenlere arabuluculuk yapmak suretiyle barışseverliğini ispatlamıştır. Sultanın izlediği bu politika İmparatorlukta o derece yayılmıştır ki, savaşçı bir eğitim ve ruha sahip olan yeniçeriler bile barıştan yana olmaya, askerlik hizmetleri yanında ticaretle de uğraşmaya ve kendilerine özel bir gelir sağlamaya başalmışlardır. Yeniçeriler, Sultana etki yapmak suretiyle, ithal mallarından alınmakta olan gümrük resimlerinden kendilerini muaf tutturmuşlardır.

§ 25. — ÜÇÜNCÜ OSMAN (1754-1757)

Bütün hayatı kapalı ve rutubetli yerlerde geçtiğinden fiziksel ve moral yönden sağlıksız bir kişi olan Üçüncü Osman, kimseye güveni olmayan, kıyafet de-

ğiştirerek sokaklarda dolaşan, kuşkulu ve asabî mizaçlı bir padişah idi. Müzikten, sanattan, kadından hoşlanmadığından, kadınların süslenmeleri ve sokağa çıkmalarını yasaklayan garip emirler vermiştir. Kısa süren saltanat yıllarında İstanbul'da büyük yangınlar, veba salgını gibi felâketler olmuş, Birinci Mahmud zamanında başlatılan barış politikasına devam olunmuştur.

Üçüncü Osman zamanında siyasî, askerî, idarî ve malî alanlarda kayda değer olaylara rastlanmamıştır.

§ 26. — ÜÇÜNCÜ MUSTAFA (1757-1774)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Üçüncü Mustafa zeki, çalışkan, enerjik, açık fikirli, yenilik taraftarı, bilim ve sanat adamlarını koruyan bir hükümdar idi. Çeşitli bilim dalları içinde özellikle astronomiye merak salmıştı. Saltanat yıllarında dış politikada önemli olaylar olmamıştır. Yetenekli sadrazam Koca Ragıp Paşa, İmparatorluğun iç ve dış işlerini dirayetle yürütmüştür. Birinci Mahmud zamanında Humbaracı Ahmed Paşa *(Comte de Bonneval)* tarafından başlatılan reform çalışmaları, bu kere Fransa tarafından gönderilen askerî danışman *(Baron de Tott)* tarafından sürdürülmüş, topçuluk ve denizcilik okulları ile mühendishane-i hümayun bu dönemde açılmıştır.

Rus tehlikesini sezen sadrazam, yeniçeri ve sipahilerin düzenli bir şekilde eğitimini sağlamaya çalışmış, büyük toplar döken bir dökümhane kurdurmuştur. Bü-

tün gayretlere rağmen ordu henüz eski gücüne kavuşamamış ve yeteri kadar disiplin sağlanamamıştır.

Üçüncü Mustafa döneminde, subaylarının yardımı ve bir hükümet darbesiyle sefih ve başarısız kocası *Üçüncü Peter*'den yönetimi devralan *Büyük Catherine* zekâsı ve güçlü iradesi ile ün salmış bir hükümdar idi. En büyük emeli İstanbul'u almak, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine geçmek için önce Prusya ile anlaşıp birlikte Polonya'yı ele geçiren Catherine, bu memleketin başına eski âşıklarından birini kral olarak geçirmiştir. Sonra da gizli ajanları vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bulunan Arnavutluk, Karadağ, Eflâk, Buğdan, Gürcistan, Kırım ve Mora'da kargaşalıklar çıkartıp halkı ayaklandırmak ve etrafı yakıp yıkmak gibi geleneksel Rus usulü girişimlerde bulunmuştur. Halbuki barışçı bir politika güden Osmanlı İmparatorluğu 1861'de Rusya ile bir andlaşma imzalamıştı. Sadrazam Koca Ragıp Paşa yetenekli ve barışsever bir devlet adamı olduğundan, atalarından kalma savaşçı bir ruha sahip olan Üçüncü Mustafa'yı teskin etmek ve frenlemekte güçlük çekiyordu. Rusların saldırıları karşısında, padişahın başkanlığında toplanan divan, sadrazamın karşı çıkmasına rağmen savaş kararı aldı. Bu suretle öteden beri savaş isteğinde bulunan padişahın istekleri de gerçekleşmiş oldu ve 1768' de Ruslara karşı savaş açıldı. Ancak yeteri kadar hazırlıklı olmayan İmparatorluk ordusu Tuna yakınlarında yenilgiye uğradı. 1770'de Ruslar Eflâk ve Buğdan'ı ele geçirdiler. Ayrıca İngiliz amiral ve kaptanlarının yönetimindeki Rus donanmasını Baltık Denizinden hareket ettirerek Akdeniz kıyılarına kadar indirdiler. Mora'ya gelerek Yunanlıları isyana kaldırdılar. Fakat isyancıları bastıran ve işgalci donanmayı uzaklaştıran

Mora valisi, eski sadrazam Muhsinzade Paşa'ya «Mora Fatihi» ünvanı verildi ve yeniden sadrazamlığa getirildi. Ancak, Fransızların düşmanı olan İngilizler, Avrupa'daki dengeyi bozmak için Ruslara yardım ediyor ve Fransızların dostu olan Türkleri güç durumda bırakmak istiyorlardı. Nitekim Rus donanmasındaki İngiliz subayları iki ateş gemisi ile Türk kıyılarına yaklaşıp Çeşme'deki Türk donanmasını ve limanı yaktılar. Sonra da Limni Adasını kuşattılar ise de, Cezayirli Hasan Paşa İstanbul'da topladığı 4000 fedai ile imdada yetişti ve gizlice adaya çıkarak Rus ve İngiliz işgalcileri kendi kazdıkları hendeklere sürüp bozguna uğrattı. Bu başarısından sonra Cezayirli Hasan Paşa Kaptan-ı Deryalığa yükseltildi.

1771 yılında Kırım kaybedilmiş, Bulgaristan işgal edilmişti. 1773'de yeni sadrazam orduyu güçlendirerek ve Tuna üzerinden ilerleyerek Silistre ve Varna'da Rusları geri püskürttü ise de, yeniden Rusların saldırısına uğrandı.

B) MALİ OLAYLAR :

Atalarından kalma üstün yeteneklere sahip, ileri görüşlü ve reformcu bir hükümdar olan Üçüncü Mustafa, Osmanlı İmparatorluğu'na yeni bir hayat vermek isteğinde olmakla beraber, maddî kaynaklardan mahrum olunduğu için hükümdarlığı zamanında yapılan savaşlar, başlangıçta zaferlerle, fakat sonucunda yenilgilerle bitmişti. Koca Ragıp Paşa gibi kudretli ve ünlü bir sadrazamın düzene koyduğu devlet maliyesi, 1763 yılında Paşa'nın ölümünden sonra, zamansız girişilen ve kaybedilen savaşlar yüzünden, çok güç bir duruma

düşmüştür.. Hazineler boşalmış, malî krizler birbirini izlemiştir.

§ 27. — BİRİNCİ ABDÜLHAMİD (1774-1789)

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

Uzun yıllar demir kafes arkasında yaşamış olan yeni hükümdar yaradılış itibariyle nazik, kibar ve şefkatli bir kişiliğe sahipti. Tahta çıktıktan sonra canlı ve hareketli bir yönetim kurmayı istemiş ise de, savaşlardan yorgun çıkmış ordu ve kumandanlar ile buna muvaffak olamamıştır.

Rusların yeniden saldırıya geçerek Şumnu karargâhını kuşatmaları üzerine 1774 yılında Küçük Kaynarca Andlaşması yapılmıştır. Bu andlaşma ile Ruslar Prut'daki yenilgilerinin öcünü almışlardır. Gürcistan, Eflâk ve Moldavya Osmanlılara bırakılmış ise de, Karadeniz artık bir Türk gölü olmaktan çıkmıştır. Bu andlaşma bir bakıma İmparatorluğun içten parçalanmasının başlangıcı olmuştur. Nitekim, Avusturyalılarla 1775'de yapılan bir andlaşma ile de Buğdan'ın kuzeyindeki Bukovina Avusturya'ya bırakılıyordu.

1776 yılında da İran'la yapılan savaş sonunda Basra kaybedilmiştir. Öte yandan Rus Çariçesi Katerina boş durmuyor, hayalindeki emelleri gerçekleştirmek için plan ve projeler yapıyordu. Yeni doğan ikinci torununa maksatlı olarak *Constantine* adını vermiş ve Yunanlı bakıcılar tarafından özenle yetiştirilerek kendisine Yunan dili ve adetleri öğretilmiştir. Çariçe, torununu gelecekte yeniden kurulmasını hayâl ettiği Bizans İmparatorluğunun hükümdarı olarak yetiştirmek-

te idi. Nitekim, torunu ergenlik çağına yaklaştıkça, kışkırtılan Moralı kabileler başkaldırdılar. Çariçeye bir heyet göndererek küçük Prensi kendilerine hükümdar tayin etmesini istediler ve sadakat yemini ettiler. Entrikacı Çariçenin düzenlediği bu plan ve yaptığı yoğun propagandalar Avrupa'da yayılıyor, hatta İmparatorluğun müttefiki ve dostu olan Fransa yazarlarından *Voltaire* bile Türklere : «Boğazın barbarları» diye hakaret ederken, Çariçeye «Uygarlık için çok şey vadeden aydın bir despot» diye iltifat ediliyordu (57).

Rusların Kırım'ı işgal ve kendi topraklarına katmaları üzerine, Prusya ve İngiltere'nin de teşviki ile, sadrazam Koca Yusuf Paşa tarafından 1787'de Ruslara karşı savaş açıldı. Fakat müttefikleri olan Avusturyalıların da karşı tarafta yer almaları üzerine, iki cephede çarpışmak zorunda kalındı. Avusturya cephesinde her ne kadar başarılı olundu ise de, Rus cephesinde alınan yenilgi üzerine Hotin, Yaş ve Özin'in kaybedilmesi 1789'da padişahın ölümüne sebep oldu.

B) MALİ OLAYLAR :

Abdülhamid tahta çıkışında; bir önceki dönemden tamtakır olarak devralınan hazinelerde akçe bulunmadığından, yeniçerilere verilmesi adet haline gelen cülus bahşişinin ödenmesi mümkün olmadı. Malî krizler yüzünden gerek orduda, gerekse sivil idarede huzursuzluklar başgösterdi. Devletin gelirleri masraflarını karşılamak için yeterli değildi. Hem Rusya ve hem

57) Bkz. *Lord Kinross,* adı geçen eser, sahife 407 ve daha sonrakiler.

de Avusturya'ya karşı savaşmak zorunda kalan ordunun ihtiyaçları da gereği gibi karşılanamamıştı. Malî güçlükler yüzündendir ki, karada ve denizde Ruslara karşı başarılı olunamadı. Bir kısım vilâyetlerin kaybedilmesi üzerine, bunların gelirlerinden de hazine yoksun kalınca malî durum büsbütün bozuldu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇÖKME DÖNEMİ (1792 - 1922)

III. SELİM'İN REFORM HAREKETLERİNDEN (Yaş Andlaşması VI. MEHMED'İN İSTANBUL'DAN KAÇMASINA KADAR

§ 28. — ÜÇÜNCÜ SELİM (1789 - 1807)

A) **SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :**

Üçüncü Selim zeki, çalışkan, açık fikirli, reformcu bir hükümdar idi. Müzik, tarih ve edebiyata merakı vardı. Çok beğenilen besteler yapmış, bir de divan yazmıştır. Selim'in tahta çıkışı Fransız Büyük İhtilâlinin yapıldığı yıla rastlar. Türk-Rus Savaşının bitimine doğru, padişah içtenlikle inanmış olduğu reformların tahakkuku için çalışıyordu.

a) *Siyasî Olaylar :* 1970 yılında Avusturya imparatoru *Jozeph* ölünce yerine *Kral Leopold* geçti. Yeni hükümdar Türklere karşı Ruslarla birleşmeye taraftar olmadığından *Sistova*'da parişahla bir barış andlaşması yaptı. Fakat, Ruslar buna rağmen Türkleri Besebarya ve Bulgaristan'dan çıkarmak için savaşa devam ettiler ve bunda da başarılı oldular. Ancak 1790'da İngiliz diplomatları Rus yanlısı politikalarında değişiklik

yaparak, büyüyen ve güçlenen Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğunun varlığını kendileri için daha yararlı buldular. Bu politikayı güden İngiliz başbakanı *Pitt* parlementoda yetki isterken «Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'daki güç dengesinde büyük rolü olduğunu, Rusya'nın gereğinden fazla güçlenmesini Avrupa için büyük tehlike olacağını» söylüyordu.

Türk ordusunun yenilgileri birbirini izledikçe padişah artık savaştan vazgeçme zamanının geldiğine inandı. Çariçe de artık barıştan yana idi. 1791 yılında Yaş kasabasında bir toprak paylaşması ve andlaşması yapıldı. Bu andlaşma, Rus donanmasına Karadeniz'de hâkimiyet sağlıyor. Rusların Polonya üzerinden Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yürümelerini kolaylaştırıyordu. Ancak, Çariçe bu plânını uygulayamadan 1796'da öldü.

b) *Askerî Olaylar :* Üçüncü Selim'in saltanat yıllarında. Osmanlı İmparatorluğu Macaristan, Transilvanya, Kırım ve Azak'ı kaybetmiş bulunuyordu. İç kargaşalıklar almış yürümüştü. Araplar, Kölemenler, Yunanlılar başkaldırmaya kışkırtılıyordu. Halk, yönetimden ve fakirlikten şikâyetçi idi. Bu bakımdan etkilenen padişah, Fransız devriminin yeni fikir akımlarından da yararlanarak, toplumun geleneklerini bozmadan Batılı bir düşünüşle yenilikler yapmak amacında idi. Ancak, bu modernleşme ve yenilenme fikri içerdeki tutucular tarafından engelleniyordu. Buna rağmen padişah *Nizâm-ı Cedid (=Yeni Nizam)* i sadece orduda değil, sivil idarede de iki yıl içinde uygulamak azminde idi. Bu maksatla Avrupa'ya ve özellikle Fransa ve Avusturya'ya elçiler gönderiyor, raporlar hazırlatıyordu. Türk ordusunun subay ve teknisyenlerini Fransız sistemine göre

eğitmek amacında idi. Fransız devriminin fikirlerini benimseyen ve yeni nizamın gerçekleşmesini isteyen aydın Türkler azınlıkta idi. Büyük çoğunluk Hıristiyan usulü yeniliklerin İslâm geleneklerine aykırı düştüğü inancında idiler. Bununla beraber, reformcu padişah bu yenilikleri gerçekleştirebilmek için barışçı bir politika izlemekte idi. Fakat, Fransa'da *Napoleon*'un güçlenmesi üzerine, 1792'de Avusturya ve Fransa arasında bir andlaşma yapılarak önce Venedik Cumhuriyeti ortadan kaldırıldı. Batı Yunan adaları ve Arnavutluk zaptedildi. Bu suretle Fransa Osmanlı İmparatorluğu ile sınır komşusu oluyordu. *Saint Jean* şövalyelerinden Malta Adasını da alan Napoleon, Kızıldeniz'deki üsleri ele geçirmek ve deniz ticaretini engellemek için 1798'de Mısır'a yöneldi. Önce İskenderiye'yi, sonra da Kahire'yi zaptetti. Ehram Savaşında da Kölemenleri yendi. Türk-Fransız Andlaşmasına saygılı görünmek için de Kahire'yi, zalimane idare eden ve padişahı dinlemeyen Kölemenleri cezalandırmak maksadıyla aldığını söyledi. Fakat aslında *Bonapart* yüzyıllar boyunca Fransa'ya yardım etmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet eylemişti. Bunun üzerinedir ki Osmanlı İmparatorluğu 1798'de Ruslarla, 1799'da İngilizlerle, Fransızlara karşı bir andlaşma imzaladı ve Fransa'ya karşı savaş açtı.

Boğazlardan geçerek Türk donanmasına katılan Ruslar, birlikte Akdeniz'e açıldılar. İngiliz donanması da 1798'de Fransızları Akdeniz'de kovalayarak Ebuhır Körfezinde kıstırıp yaktı. Napoleon, Fransa ile bağlantısı kesilen Mısır'daki ordusu güç durumda kalınca, Suriye'ye yöneldi. Fakat orada da Cezzar Ahmed Paşa'ya yenilerek 1799'da Mısır'a döndü. Bu yenilgiden sonra Napoleon hayâlinde yaşattığı Doğu İmparatorluğundan vazgeçerek Avusturyalılar tarafından yeni-

len ordusunun başına geçmek üzere, Fransa'ya döndü. Türk ve İngiliz kuvvetleri de Mısır'a çıktılar. 1803'de imzalanan Amiens ve Paris andlaşmaları gereğince, Fransızlar aldıkları Yunan adalarını ve Mısır'ı geri vermek zorunda kaldılar.

Napoleon Bonapart, 1804'de kendisinin Fransa imparatorluğunu ilan ettikten sonra, yeniden Türk-Fransız (58) dostluğunu sağlama politikasını güttü. Birbirlerine karşı daima saygılı kalan Padişahla Napoleon arasında karşılıklı dostluk mektupları yazıldı. Elçiler gönderildi. Bu yeni dostluk üzerine, Ruslar Bosna ve Hersek'e saldırarak savaşa giriştiler. İngiliz donanması da Çanakkale'ye dayanarak İstanbul'u tehdit eyledi. Buna karşı Fransa'dan topçu güçler getirilmesi üzerine, 1807'de İngiliz kuvvetleri Boğazdan geri çekildiler.

c) *Reform Çalışmaları :* Kanunî devrinden sonra, İmparatorluğun duraklama ve gerilemesini önlemek için, 17 nci yüzyılda, Genç Osman, Dördüncü Murad ile

58) Türk-Fransız dostluğunu yeniden kurmak için *Aubert de Bayet* adındaki Fransız elçisi ile padişaha gönderilen önergede, Fransızlar Türklerden gördükleri iyiliklere karşı anlayışsızlık gösterdiklerini dile getirerek bu dostluğun önemi belirtmek için: «Türkler bizim en tabiî, en eski, en bağlı ve en gerekli dostlarımızdır. Onlardan ancak dürüstlük ve yakınlık gördüğümüz halde ilgisizlik ve nankörlükle karşılık gösterdik. Onların ve bizim durumlarımız ölçülü ve açık bir dostluğu gerektiriyor. Türkler ticaretimiz için bize önemli imtiyazlar ve kapitülasyonlar verdiler. Alçakçasına bırakılan Türkler, şimdi bize aldırış etmiyorlar amma, gene de bizi seviyorlar eskiden olduğu gibi. Çünkü tabiatın anlaşmak için yarattığı bu iki milletteki karşılıklı dostluk duygularını silmek kolay değildir.» şeklinde veciz ifadeler kullanmışlardır. Bkz. *Ord. Prof. Enver Ziya Karal,* Osmanlı Tarihi, V. cilt, 3. baskı, sahife 24-25, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970.

Köprülüler ailesi büyük çaba sarfettiler. Ancak bu çalışmalar ya girişimde kaldı, ya da icraat safhasına zorla konuldu. Islâhatçılar öldükten sonra da kişisel güç ve gayretle yapılan düzeltmeler tekrar bozuldu. 18 inci yüzyılda «*Lâle Devri*» diye anılan dönem, bir eğlence ve israf devri olmaktan ziyade, Batı uygarlığından da esinlenerek bir barış, bir güzel sanatlar hamlesi, iyi ve ince düşünme, rahat yaşama, şiir ve edebiyat ile meşgul olma, bilgi ve görgü edinmek için Batı'dan yararlanma dönemi olarak nitelenmiştir. Nitekim basılan ve tercüme edilen eserlerle birlikte bilim ve sanat adamları, şair ve ediplerin Batı ülkelerinden İstanbul'a geldikleri, taassubun yumuşamaya başladığı bir dönemdir Lâle Devri. Bilindiği gibi gericilerin tertipledikleri Patrona Halil İsyanı ile son bulmuştur.

Birinci Mahmud zamanında, Müslüman olan ve Humbaracı Ahmed Paşa unvanını alan Fransız asılzadesi *De Bonneval* : «İyi bir kumandanın Türk askeri ile dünyayı bir kutuptan öbür kutba kadar aşması mümkündür.» demiş ve Batılı metodlarla, Türk ordusunun talim, terbiye ve silâh gücünün artırılmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bonneval'ın ölümünden sonra da bir Macar asılzadesi olan *Baron de Tott* da aynı eğitim reformunu sürdürmüştür.

Üçüncü Mustafa, İmparatorluğun gerileme sebeplerinin bozulan yeniçeri ocağı olduğunu, ortadan kaldırılmadıkça ıslâhının mümkün olmayacağını oğlu Selim'e söylemiştir.

Üçüncü Selim, küçük yaşında babasından aldığı reformcu fikirleri şehzadeliği süresince oluşturdu. Tahta çıkınca da babasının vasiyetini tutarak «Nizam-ı Cedid» ıslâhatı çalışmalarına başladı.

Nizam-ı Cedid, bir yandan Batı usulleriyle eğitilen askerî güçlerin yetiştirilmesi, öte yandan da bilim, sanat, ziraat, ticaret ve sanayi alanında gerekli yeniliklerin yapılması anlamını ifade ediyordu. Padişah devlet ileri gelenlerinden reform hakındaki düşüncelerini istedi. Paşalardan bir kısmı devrimci, bir kısmı da mutedil düşüncelerini yazı ile bildirdiler. Padişah, mutedil (=ılımlı) fikir sahibi olan ortayol taraftarlarının önerilerini esas tutarak reform girişimlerine başladı. Buna göre, bir yönden mevcut asker ocakları elè alınarak düzene sokulmaya başlandı. Öte yandan da Batı usulünde yeni bir ordu (Nizam-ı Cedid) kuruldu. Aynı zamanda savaş teknik kuruluşları meydana getirilerek tophane, tershane ve mühendishaneler ıslâh edildi ve yenileri kuruldu. Batılı uzmanlar getirildi. Bilimsel ve teknik kitaplar Türkçeye çevrildi. Arapça, Farsca ve Fransızcadan Türkçeye çevrilen Kâmus, lûgât ve kitaplarla Türk dili bir bilim ve eğitim dili niteliğini kazandı.

Üçüncü Selim'in, askerlerine yeni nizam üniformalarını giymeleri için emir vermesi üzerine, başta sedaret kaymakamı ve şeyhülislâm olmak üzere, tutucu ve gericilerin hainçe tertipledikleri Kabakçı Mustafa Ayaklanması sonucunda ve Şeyhülislâm'ın fetvası ile reformcu padişah tahtından indirildi ve zindana atıldı.

B) **MALİ OLAYLAR:**

a) *İktisadî ve Malî Girişimler:* Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı topraklarına saldırmasından kuşkulanan İsveç Kralı *Üçüncü Gustav* Türklerle bir andlaşma yaparak Ruslara karşı savaş açtı. İsveçlileri malî yönden

desteklemek amacıyla yapılan bir andlaşmaya uyarak mirî hazineden 20000 kese akçenin verilmesi kararlaştırıldı. Üçüncü Selim devrinde yapılan reformlar arasında; timar ve zeametlerin ıslahı, evvelce değerleri düşürülmüş bulunan madenî paraların eski değerleri üzerinden yeniden basılması, hububat ticaretinin devletçe kontrol altına alınması, dış ticareti ellerinde tutan Hıristiyan yabancı tüccarlara karşı Türk ve Müslüman tüccarların himaye altına alınması, bir ticaret filosunun kurulması... gibi iktisadî ve malî reformlar yer almıştır. Bütün bu yenilikleri gerçekleştirmek için de gerekli bulunan paranın borç olarak tedariki planlandı ise de, Hıristiyan ülkelerden borç para istemeyi Şeyhülislam ve din adamları haysiyet kırıcı olarak nitelediklerinden teşebbüse geçilemedi. Müslüman ülkeler içinde de bu parayı verebilecek bir ülke bulunamadı. Bütün bu malî sıkıntılara rağmen, endüstri işletmeleri ve fabrikalar kurma teşebbüslerinden bazıları gerçekleştirilebildi. Ancak modern bir ekonomik kalkınma hareketinde bulunulabilmesi için, bu alanda yetişmiş uzman elemanlara ihtiyaç vardı. Hıristiyan tacir ve sanayiciler de Müslüman Türklerin bu alanda Batılılarla işbirliği yapmalarını ve hatta temas kurmalarını sistematik bir şekilde engellemekte idiler.

Padişah, israftan kaçınma, tasarrufa saygı gösterme tedbirleri için paşaların, memurların, çeşitli vesilelerle büyük değerde hediye vermekten vazgeçmeleri, başkent ihtiyacı için zahire toplama, saklama ve dağıtma işlerinin bir nezaret tarafından devletçe yapılmasını, ithal malı kumaşlar yerine yerli malı kumaşların kullanılmasını emreden fermanlar yayınladı. Fa-

kat bütün çabalara rağmen iktisadiyatta gerçek bir düzen sağlamak mümkün olmadı.

b) *İrad-ı Cedid Hazinesi:* Alınan tasarruf tedbirlerine rağmen özellikle orduda ve donanmada yapılan yeniliklerin gerektirdiği gelirleri sağlamak için *İrad-ı Cedid (=Yeni Gelir) Hazinesi* adı altında özel bir hazine kuruldu. Mirî ve Enderun hazinelerinden ayrı olan bu yeni hazineye gelir kaynağı olarak tütünden, kahveden, rakıdan, şaraptan, üzümden, yünden, yenilenen berat ve fermanlardan alınan resimler karşılık gösterildi. Bir kanunname çıkarılarak yeni hazinenin, bir defterdarın yönetiminde, ne şekilde çalışacağı ve hesapların nasıl tutulacağı esasları tespit edildi.

§ 29. — DÖRDÜNCÜ MUSTAFA (1807-1808)

Üçüncü Selim'in zindana atılmasından sonra, isyancılar tarafından tahta çıkartılan Dördüncü Mustafa, her türlü yetenekten yoksun, zavallı, cahil bir padişah idi. Kendisini tahta çıkaranların emellerine alet olup yeni nizam hareketini durdurttu ve taraftarlarını birer birer yakalatarak idam ettirdi. Taşınır ve taşınmaz mallarını isyancılar aralarında paylaştılar.

Lâle Devri'nde başlatılan yeniliklere nispetle daha esaslı olan Selim'in reform çalışmalarına taraftar olanların sayısı aydın bir azınlıktan ibaretti. Bunların arasında reformların memleketin hayrına olduğu inancında bulunan Ruscuklu Alemdar Mustafa Paşa, Batı metodlarına göre yetiştirdiği ve «seymen» adını verdiği askerleri ile İstanbul'a geldi. Reform taraftarlarını bir araya toplayarak kurduğu divanda Üçüncü Selim'i tekrar tahta çıkarmak için karar aldı ve harekete geçti.

Ancak bunu haber alan Dördüncü Mustafa hem Selim'i ve hem de Şehzade Mahmud'u öldürme emrini verdi. Selim ibadet ederken şehid edildi ve fakat Şehzade Mahmud ele geçirilemedi. Alemdar Mustafa Paşa, önce Kabakçı Mustafa'yı sonra da öbür isyancıları yakalatarak öldürttü. Sonra saraya hücum ederek Dördüncü Mustafa'yı tahtından sürükleyerek aşağıya indirdi ve yerine Şehzade Mahmud'u hükümdar ilan ettirdi.

§ 30. -- İKİNCİ MAHMUD (1808-1839)

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARİ OLAYLAR :

İkinci Mahmud azim ve irade sahibi, üstün yetenekleri olan asabî mizaçlı bir padişah idi. Batılı yazarlar, İkinci Mahmud'u Fatih, Yavuz, Kanunî gibi büyük ve güçlü hükümdarlardan biri olarak sayarlar. Zira, bir kuşaklık saltanat döneminde, büyük ve önemli işler başarmış bir hükümdar idi. Saltanatı başlar başlamaz, kendisini tahta çıkartan Alemdar Mustafa Paşa'yı sadrazamlığa getirdikten sonra Üçüncü Selim'in başlatmış olduğu reform çalışmalarını sürdürmek için memleket ileri gelenlerini İstanbul'a çağırdı. *(Meşveret-î Âmme)* adı verilen bir mecliste İmparatorluğun içinde bulunduğu çok kötü durum incelendi. Birçok önemli karar içinde özellikle yeniçeri ocağının ıslâhı ve ayrıca *(nizam-ı cedid)* yerine *(sekban-ı cedid)* adı verilen yeni bir asker ocağının kurulması kararlaştırıldı.

Ancak, gerici ve tutucu kişiler bu ıslâhata karşı çıkarak yeniçerileri başkaldırmaya teşvik eylediler. Bununla beraber, Alemdar Mustafa Paşa isyancılarla mücadele edip, Üçüncü Selim'e ihanet edenleri temizledi ise de, sonunda isyancılara karşı tek başına kalıp kahramanca döğüştükten sonra şehid düştü. Sadrazamın

ölümünden sonra saraya hücum eden isyancılar Dördüncü Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmak istediler. Fakat İkinci Mahmud devlet adamlarının tavsiyesi üzerine Mustafa'yı öldürmek zorunda kaldı.

a) *Siyasî Olaylar :* 1809'da Ruslarla tekrar savaşa başlanmış ise de, yenilgiler birbirini izlediğinden 1812'de Bükreş Andlaşması yapılmıştır. 1814'de İngilizlerin Yunan adalarını işgal etmeleri, öte yandan Fransız devriminin etkisi, Müslümanlar arasındaki mezhep kavgaları iç huzuru bozmuştur. Vehhabiler, Sırplar, Yunan Klephtes (=haydutları) leri birbiri peşine baş kaldırmıştır. Fatih zamanından beri bir Osmanlı eyaleti olan Sırbistan'da, sipahilerin köylüleri baskı altında bulundurmaları ve keyfî idarelerini sürdürmeleri yüzünden çıkan isyan bastırılmış ise de, Rusların yardımıyla tekrar baş kaldıran Sırplara 1816'da siyasî ve malî imtiyazlar verilmek suretiyle isyan bastırılmıştır.

Rönesans hareketlerinin ve eski Yunan kültürünün etkisi altında bulunan Avrupalı aydınlardan *Voltaire, Lord Byron* gibi şair ve edipler eski Yunan edebiyat ve kültürünü yayıp yüceltiyor, Türkleri ise yeriyorlardı. Bu yüzden Avrupa ülkelerinde kamuoyu Yunanlılardan yana idi. Rusya ve Avusturya, Mora'da Yunan milliyetçiliğini tahrik ediyorlar, *Napoleon Bonapart* da Yunan milliyetçiliğini kışkırtıcı bir politika izliyordu. İstanbul'daki Rum patriği ve milliyetçileri *Etnik Eterya* adlı gizli kuruluşlarla işbirliği yapıyorlar, Yunan bağımsızlığını ve daha da ileri giderek Bizans'ın ihyası amacını güdüyorlardı (59).

59) Bkz. *Enver Ziya Karal,* Osmanlı Tarihi, V. cilt, 3. baskı, sahife 90 ve daha sonrakiler.

1820'de başlayan Eflâk ve Buğdan isyanı bastırıldıktan sonra, 1821'de de millî ve dinî nitelikteki Yunan isyanı başladı. Silâhlanan Rum ticaret gemileri isyanı adalara yaydılar ve Yunanlılar 1822'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu isyanlarda önemli rolü olduğu anlaşılan patrik *Gregoryos* ile birlikte birçok metropolit de asıldı.

Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan yardım istenmesi üzerine, Paşa oğlu İbrahim Paşa'yı ordu ve donanması ile birlikte yardıma gönderdi. 1824'de Osmanlı donanması ile İbrahim Paşa Rodos'ta buluştular. Sonra isyancıların üzerine yürüyerek Mora isyancılarını dize getirdiler ve hâkimiyeti sağladılar. Ancak, gene Rusların teşvikiyle, Avrupalı devletlerin işe karışmaları üzerine Yunanlılar tekrar başkaldırdılar.

1827'de yapılan Londra Konferansında Rusya, İngiltere ve Fransa Yunanlılara yıllık vergi ödemek şartıyla bağımsızlık verilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'na baskıda bulundular ise de, tekliflerinin padişah tarafından reddedilmesi üzerine, bir nevi Haçlı seferleri gibi, müşterek donanmalarını Osmanlı donanması ile Mısır donanmasına saldırdılar. 20 kasımda *(Navarin)*'de yapılan deniz savaşı kaybedildi. İbrahim Paşa da Mısır'a döndü.

1828'de Ruslar tekrar savaşa başladılar. Kaldırılan yeniçeri ocağının yerine henüz güçlü bir ordu kurulamadığından bu savaş da yenilgi ile sonuçlanınca, 1829'da Edirne'de bir barış andlaşması yapıldı. Buna göre; yapılan sınır ayarlamalarından başka, Eflâk ve Buğdan'daki Türk kalelerinin yıkılması, askerlerin geri çekilmesi, Ruslara *Tuna* ağzının bırakılması ve harp tazminatı verilmesi ve bağımsız Yunan devletinin kurulması kabul olunuyordu.

1830'da Fransızlar Cezayir'i işgal etti. 1832'de de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'yı ordusu ile Suriye'ye saldırttı. İbrahim Paşa Halep ve Şam'ı aldıktan sonra, Anadolu'ya geçip Konya'yı zaptetti ve Bursa'ya kadar ilerledi. Mehmed Ali Paşa'ya karşı Ruslarla anlaşarak yardım istendi. 1833'de Boğazı tutan Ruslar karşısında İbrahim Paşa durakladı. Rusların durumundan kuşkulanan İngiliz ve Fransızlar, Boğazdan çekilmeleri için Sultana diplomatik baskı yaptılar. Bunun üzerine, Hünkâr İskelesi Andlaşması ile Ruslar kendilerine tanınan hak ve imtiyazlar karşılığında Boğazdan çekildiler.

Mehmed Ali Paşa, kendisine verilen Suriye, Şam, Trablus, Halep, Adana valilikleriyle yetinmeyip artık vergi ödemeyeceğini söyleyerek bir nevi bağımsızlık ilan etti. 1838'de, İkinci Mahmud, kuvvetlerini Suriye'ye gönderdiyse de başarı elde edemedi. Donanma komutanı da padişaha ihanet ederek gemilerini Mehmed Ali Paşa'ya teslim etti. İngilizlerin arabuluculuğunu kabul etemeyen Mehmed Ali Paşa'nın üzerine İngiliz kara ve deniz kuvvetleri hücüm ederek savaşı kazandılar. Bu yenilgiden sonra Mehmed Ali Paşa, Sultanın donanmasını geri vermeyi ve eskisi gibi yıllık vergilerini ödemeyi kabul etti.

İkinci Mahmud, 31 yıllık saltanattan sonra, 1 temmuz 1839'da veremden öldü ve İstanbul'da kendi adını taşıyan türbeye gömüldü.

b) *Askerî Reformlar :* İkinci Mahmud, amcası Üçüncü Selim'den aldığı ilham ve bilgilerin etkisi altında, inanmış olduğu reform çalışmalarına başladı. Ordunun yenilgileri devam ediyor, toprak kayıpları birbirini izliyor, devletin gelirleri azalıyor, otoritesi sarsılıyordu.

Orduda, idarede, ekonomide, maliyede gereken değişiklikler yapılmalıydı. 18 inci yüzyılda, Lâle Devri'nde başlayan, 19 uncu yüzyıl başlarına kadar zaman zaman girişilen reform hareketleri, bunlara teşebbüs eden padişah ve sadrazamların hayatlarına malolmuştu. Bu başarısızlıkların başlıca sebepleri yeniçeri ocağı, gerici ve tutucu yöneticiler, din ve bilim adamları ve yeteri kadar aydınlatılmamış olan halk idi. İkinci Mahmud önce ordudan işe başlamak istedi. Alemdar Mustafa Paşa'ya «*sekban-ı cedid*» adında yeni bir asker ocağı kurduttu. Bir yandan da yeniçeri ocağının ıslâhı için harekete geçildi. Kanunî Sultan Süleyman zamanından kalma kanunnameler esas alınarak yapılan değişikliklerle, askerlik görevini yapmadığı halde yeniçeri belgesi ile başka işler tutanlardan bu belgelerin geri alınması ve yeniçerilerin askerî talim ve terbiyeye tâbi tutulması esası konuldu. Bu tedbirlerden kuşkulanan yeniçeriler yeniden başkaldırdılar. Alemdar Mustafa Paşa, isyancılarla kahramanca savaştı, fakat sonunda şehid oldu. Yeniçeriler, Paşa'nın ölümünden sonra işi büsbütün azıtarak sağa sola saldırmaya, tüccar ve esnaftan haraç kesmeye, reayaya zulmetmeye, kadınlara tecavüz etmeye, ağalarını öldürmeye başladılar. Padişah, idare adamları ve halk bu durumdan şikâyetçi idiler. Padişahın emriyle Şeyhülislâm'ın evinde bir toptantı yapılarak durum incelendi. Bu toplantıda, yeniçeri ocağının içinde «*eşkinci*» adıyla yeni bir ocak kurulup, askerin talim ve terbiyeye tâbi tutulması kararlaştırıldı ise de, yeniçeriler «kâfirleri taklid» eleştirisi ile buna da karşı çıktılar ve kazan kaldırıp isyan ettiler. Sadrazamın konağını yağma ederek yeni düzene fetva veren Şeyhülislâm ve bilim adamlarına hakaret ettiler. Yaptıkları cinayetler birbirini izlemeye başladı. Padişahın başkanlığında devlet ileri gelenleri sa-

rayda toplanarak bu asilerle din ve devletin korunmasına imkân olmadığına, bunlara karşı savaştan başka bir çare kalmadığına karar verildi. «Sancak-ı şerif» çıkarılarak bütün halkın bu sancak etrafında toplanması padişah tarafından duyuruldu. Rus ve Yunan savaşlarında görevlerini yapmadıklarından yenik düşen isyancı yeniçerilere karşı bütün millet birleşti, paşalar tarafından harekât planı hazırlandı ve Sultanahmed Camiinde toplanıldı.

Padişaha bağlı, talim görmüş askerler önde olmak üzere, silâhlanmış halktan oluşmuş büyük bir topluluk yürüyüşe geçerek kazan kaldıran yeniçerilerin toplandığı Et meydanına ilerlediler. Yolda karşılaştıkları mukavemet gruplarını etkisiz hale getirerek kışlaları kuşattılar. Teslim olma teklifini reddeden yeniçerilere karşı top ateşi ile hücuma geçildi. Birkaç saatlik savaştan sonra yeniçeriler etkisiz kale getirilip ocakları zaptedildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş döneminde büyük yararlıkları bulunan ve fakat zaman ile bozulup İmparatorluğun çöküş nedeni olan Yeniçeri Ocağı 1826'da padişahın fermanı ile kaldırıldı. Durum bütün vilâyetlere bildirilerek oralardaki yeniçerilerin de kazanlarını valilere teslim etmeleri emredildi. «*Vak' ay-ı Hayriye*» diye anılan bu büyük olaydan sonra, tarihin karanlıklarına gömülen yeniçerilerden sonra, her türlü yeniliğe karşı çıkan ve yeniçerileri her fırsatta koruyan Bektaşi tarikatı da yasak edildi ve tekkeleri kapatıldı. Yeniçeri ocağı yerine «*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*» adını taşıyan ve özünü talim görmüş askerlerin teşkil ettiği yeni ordu, Batı örneklerine uygun bir biçimde, teşkilâtlandırıldı. Yeni orduda ihtiyaç görülen eğitici subay kadrosu, uzman ve müşavirler Prusya'dan getirildi ise de, bunlar başarılı olamadılar.

Bunun üzerinedir ki eğitici subay yetiştirmek maksadıyla batı ülkelerine öğrenciler gönderilerek yüksek harp okulu ile yüksek tıp okulu kuruldu.

d) *Siyasî ve İdarî Reformlar :* Bu dönemde de, Üçünrü Selim zamanında kurulan dış siyaset prensiplerine uyularak Avrupa ülkelerine devamlı elçiler gönderildi ve batı ile iyi münasebetler kurulmasına çalışıldı. Siyasetle birlikte, yönetimde ve eğitimde de reformlar yapıldı. Eskiden bütün yetkiler ve sorumluluklar padişah, sadrazam ve şeyhülislâmda toplanmıştı. Devletin idaresi bundan böyle, Batı ülkelerinde olduğu gibi, Nazır (=Bakan) lar tarafından yüklenilecek ve paylaşılacaktı. Sadrazamın yerine, bakanların bağlı oldukları Başbakanlık makamı meydan getirildi. *Reis-ül Küttab* yerine Hariciye Nezareti (=Dışişleri Bakanlığı) kuruldu. Sonra da Dahiliye, Maliye, Evkaf, Ticaret ve Sanayi Nezaretleri (=Bakanlıkları) meydana getirildi. Gerek askerî, gerekse sivil idaredeki memurlara maaş bağlandı ve yaptıkları işlerin önemine göre dereceler tayin edildi. Eskiden Divan-ı Hümayunda görülen işlerin incelenmesi ve karara bağlanması için de «*Dar-ı Şurayı Askerî),* «*Meclis-i Valayı Ahkâmı Adliye*» ve «*Dar-ı Şurayı Bâbı Âli*» adı verilen meclisler vücuda getirildi.

Osmanlı Devleti'nin yapısında meydana getirilen bu yeni düzen batılılaşma yönünden çok önemli bir hareket oldu. Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerde bulunan valiler, imparatorluğun zayıflamasından yararlanarak kendi kendilerine bir nevî bağımsızlık tanıyarak merkezî idareye karşı zaman zaman başkaldırmaktan çekinmiyorlardı. Anadolu ve Rumeli Ayânı denilen bu valiler içinde Tepedelenli Ali Paşa, Mehmed Ali Paşa gibi çok

güçlü olanları da vardı. Nitekim Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Mısır valiliğiyle yetinmeyip Suriye'yi de ele geçirerek Anadolu içlerine kadar ilerleyip isyanlar çıkartıyor ve hükümeti müşkül duruma sokuyordu. Merkezî idarede olduğu gibi, eyaletler idaresinde de değişiklikler yapılarak bütün valiler merkeze ve maaşa bağlandı. Bunların güç kaynakları olan mahallî gelirler devlet hazinesine maledildi. Askerî, mülkî ve malî işleri yürütmekle görevli kılınan valiler «*redif*» adı verilen askerleri batılı usullerle yetiştirmeye memur edildiler. Ayrıca Sancaklar birleştirilerek müşirlikler ve bunlara bağlı feriklikler ve muhtarlıklar kurulmak suretiyle merkezî idare güçlendirildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda posta nakliyatı eskiden Tatarlar tarafından yapılıyordu. Batı anlamında düzenli bir posta teşkilâtı İkinci Mahmud zamanında kurulmuştur. Posta nakliyatının yapılabilmesi için yurt içinde yolların inşasına başlanmıştı. Posta arabalarının ihtiyacı için ilk yol İstanbul - İzmir arasında inşa edilmiş ve zaman ile yol ve köprülerin yapılmasına diğer vilâyetlerde de başlanmış, bu yollar sayesinde yurt içi ve yurt dışı seyahat imkânları sağlandığından, yurt dışına çıkmak isteyenlere de ilk defa olarak bu devirde pasaport verilme usulü uygulanmıştır.

d) *Sosyal ve Eğitimsel Reformlar :* Bu dönemde kıyafetlerde de değişiklik yapılarak Batı usulü giyime başlanmıştır. Önce padişah kavuk, sarık yerine fes, setre pantalon giymeye başlamış, sonra da yakınlarını kıyafet değiştirmeye davet etmiştir. Asker ve sivil memurlar için fes ile üniforma ve kostüm giyimi emredilmiştir. Halk, giyimde serbest bırakıldığından, herkes başına dilediği gibi bir serpuş geçirmeye başlamış, ka-

vuk, külâh, sarık, fes gibi karmakarışık biçimde başlar örtüldüğünden siviller için bugün bile kullanılan «başı bozuk» deyimi bu dönemden kalmıştır. Resmî dairelerde ve toplantılarda memurlar setre pantolon fes giyiyorlar padişahta toplantılara yeni kıyafetiyle katılıyor, kadın ve erkek davetlilerle, Batılı bir hükümdar gibi, ayakta görüşüyor, bu tutum Batılıları bile hayrete düşürecek biçimde uygar bir görünüş arzediyordu.

Eğitim alanında 1824'de yapılan ilk reform, ilk öğretim zorunluluğunun konulmasıyla başladı. Ancak, vasıta ve imkânların yetersizliği yüzünden, uygulama yaygın bir şekil alamadı ve başarı elde edilemedi. Daha sonra «*Tıphane*», «*Cerrahane*» adını taşıyan askerî okullar kuruldu. Gericilerin şiddetli tepkilerine rağmen, tekelci medreseler ihtiyaca cevap vermediğinden ve yeniliğe karşı olduklarından orta ve yüksek dereceli okulların sayısı çoğaltılmaya başlandı. Tıphane ve cerrahaneye «*Mekteb-i Tıbbiyeyi Şahane*» adı verildi. Batıdaki benzerleri gibi programları araç ve gereçleri sağlandı. Bu yüksek okullara, askerler için Prusya'dan, tabipler için Avusturya'dan uzman ve öğretmenler getirildi. Kitaplar Türkçeye çevrildi. Tıp öğretimi için Fransız dili ve terimleri esas olarak kabul edildi. İkinci Mahmud, eğitim reformlarına büyük önem veriyor, yeni açılan okulların açılışında bulunuyor, nutuklar söyleyerek gençleri okumaya ve yabancı dil öğrenmeye teşvik ediyordu.

Devletle halk arasında ilişkiler kurmak ve yapılan hizmetlerden halkı haberdar etmek için de 1831'de «*Takvim-i Vekayi*» adını taşıyan Türkçe, «*Moniteur Ottoman*» adıyla da Fransızca yayınlanan haftalık bir resmî gazete de çıkarılmaya başlanıldı. Avrupa'dan getirtilen öğretmen ve uzmanlar ihtiyacı karşılayamadı-

ğından, okullara öğretim üyesi ve yönetime uzman yetiştirmek üzere, çeşitli Avrupa ülkelerine, ilk defa olarak 150 öğrenci gönderildi. Bütün bu yenilikler ve hareketler gerici ve mutaassıp kişilerle, bilgi seviyesi yeteri kadar oluşmamış halk tarafından hoş görülmüyor, padişah ve hükümet Hıristiyan taklitçiliği ve İslâm dinine saygısızlıkla suçlanıyordu. Bu suçlamalar, İkinci Mahmud'a «gâvur padişah» diyecek kadar ileri gidiyordu. Halkı başkaldırmaya kışkırtan bu hareketlere karşı, güçlü padişah boyun eğmiyor, kara taassuba ve cehalete karşı mücadele etmekten usanmıyordu. Her ne kadar bazı tarih yazarları İkinci Mahmud'un reformlarının yetersiz, sistemsiz ve başarısız olduğunu söylerlerse de, kendisinden önceki reformcu padişah ve vezirlerin başlarını yiyen geri kalmış bir toplumda girişilmiş bulnunan ve cesaretle yürütülen bu reformlardan önemli sonuçlar elde edildiği hiç bir suretle inkâr edilemez. Bu yüzdendir ki, İkinci Mahmud, Osmanoğulları içinde adı unutulmayacak büyük padişahlar arasındaki yerin almış bulunmaktadır. Nitekim bu görüşü Batılı yazarlar da paylaşmaktadır (60).

İkinci Mahmud'un, şehzadelik zamanından beri amcası Üçüncü Selim'in reform çalışmalarını benimsemiş olması, tahta çıktıktan sonra, 17 yıl süre ile fikrî hazırlıklarını olgunlaştırması, İslâm kurallarına sıkı sıkıya bağlı bulunan Osmanlı toplumunu Batının lâik kurallarına göre Anayasal modern bir devlet haline getirme isteği ve bu isteğinde azimli ve kararlı olması, yapacağı reformları sistemli bir şekilde planlayıp uygulama zamanını sabırla beklemesi ve iyi seçmiş ol-

60) Bkz. *Lord Kinross*, adı geçen eser, sahife 453 ve daha sonrakiler.

ması, yoğun bir düşünce yeteneğine sahip reformcu bir hükümdar olduğunu ispatlamaktadır. Şöyle ki, uygulamada önce bu yeniliklere karşı çıkan düşmanları bertaraf etmek için toprak ağalarını, isyancı paşaları ortadan kaldırarak Anadolu ve Rumeli'deki serkeş valilerin bağımsız idareleri yerine köklü bir merkezî idare kurmak, sonra da başkaldırmalarda kaba kuvvet olarak kullanılan Yeniçeri ocağını kökünden yıkarak büyük engelleri ortadan kaldırma yolunu tutmuş ve nihayet, toprakları büyük ölçüde azalmış bulunan imparatorluktaki çöküntü belirtilerini durdurarak yönetime yeniden gelişme imkânlarını sağlamada başarılı olmuştur.

Üçüncü Ahmed ve Üçüncü Selim zamanında başlayan Batının bilim ve tekniğinden yararlanma isteği ancak İkinci Mahmud devrinde uygulama safhasına girmiştir. 31 yıl hükümdarlık eden İkinci Mahmud azmi, sebatı, iradesi ve cesareti sayesinde karşı fikir ve hareketlerle savaştıktan sonra orduda, siyasette ve idarede yaptığı önemli reformlarla İmparatorluk yönetimine yeni bir kuvvet ve canlılık getirmiştir.

e) *Malî Reformlar :* Osmanlı İmparatorluğu'nda, öteden beri toprakların dağıtımı, bunlar üzerinde yapılan değişikliklerin nizam defterlerine kaydedilmesi, nüfus sayımının yapılması uygulanmakta idi. Ancak, modern mânadaki ilk nüfus sayımı İkinci Mahmud devrinde yapılmıştır. Sadece erkeklerin sayımı ile yetinilen bu sayım sonucunda 2,5 milyon kadar İslâm 1,5 milyon kadar da Hıristiyan erkek tespit edilmiştir. Nüfus sayımı ile birlikte aynı zamanda mülk sayımı da yapılmıştır. Yeniçeri ocaklarının kaldırılmasından sonra, bunların timarları da feshedilmiş, topraklar devletin de-

netimi altına alınmış ve köylüye kiralanmıştır. Bu suretle de feodal toprak sisteminin son kalıntıları da ortadan kaldırılmıştır. Birbiri peşine yapılan savaşlarda büyük miktarda toprak kaybı olduğundan, hazine de bunların gelirlerinden yoksun kalmıştır.

Eski kanunnameler uygulanmadığından vergi adaleti diye bir şey kalmamış, vergiler gereği gibi tahsil edilemediği gibi, hiç vergi vermeyen kişilerin sayısı da artmıştı. İkinci Mahmud döneminde, yapılan reformların uygulanabilmesi için hazineye büyük miktarda gelir sağlamak ihtiyacı gelirdiğinden bu dönemde mükelleflerin iktidarlarıyla ölçülü olarak vergi alınması prensibi kabul olunmuştur. Arazi, emlâk, ticaret ve sanayi faaliyetlerinin tümü vergiye tabi tutulmuş, malî yıl başı da Mart ayı olarak kabul olunmuştur. Bu dönemde yapılan malî aşamalar arasında, mükelleflerin ödeyecekleri vergilerin, tahakkuku yapıldıktan sonra bu işlemler tasdikli belgelerle mükelleflere önceden bildirilmesi, sonra da uygun zamanlara rastlayan taksitlerle, yılda iki defa tahsil edilmesi prensibi konulmuştur. Bu suretle vergi nazariyatında *Kati'yet (=kesinlik)* ve *muvafakat (=uygunluk)* kaidelerinin uygulanmasına başlanmıştır. Bunun dışında, her ne şekilde olursa olsun, vergi, resim, harç ve sair adlarla mükelleflerden para alınmaması kararlaştırılmıştır.

Darphane, hazine amirlikleri ve defterdarlıklar Maliye Nezareti (=Bakanlığı) ne bağlanmıştır.

Eski devirlerden kalma, ölen memurların mallarının hazineye maledilmesi gibi kötü bir uygulama da yasaklanarak mülkiyet ve miras hakkına saygılı olma prensibi bu dönemde kabul edilmiştir. Bütün bu değişikliklere rağmen, askerlik, siyaset ve idarede yapılan

yenilikler ve aşamalar gibi iktisat ve maliye alanında başarı gösterildiği söylenemez. Bu dönemde, yabancı ülkelerden ithal edilen mallar piyasayı doldurmuştu. Ordunun ihtiyaçları, üniforma kumaşlarına varıncaya kadar, her türlü maddeler genellikle Fransa ve Avusturya'dan getirilmekte idi. Bu yüzden de her yıl yurt dışına 40, 50 bin kese altın ödeniyordu. Bu dönemde iktisadî ve malî işleri düzenlemek için köklü bir reform yapılmış değildir. Sadece bazı malların ithalini yasaklamak veya azaltmak gibi geçici tedbirler almakla yetinilmiştir. Ülkede iktisat ve ticaret bilgileri veren öğretim kuruluşları —askerlikte ve tıpta olduğu gibi— kurulmamıştı. Ticaret ve sanayi işleriyle, kapitülasyonlardan ve sair hukukî imtiyazlardan yararlanan yabancı ülkeler uyruğu tüccarlar meşgul oluyor, sayıları çok az olan İslâm tacirlerden ziyade Hıristiyan reaya da iç ticaret işlerini yürütüyorlardı. Reaya içinde yabancı dil bilen ve Avrupalı tüccar ve konsoloslarla ilişki kuranlar dış ticarette başarılı oluyorlar, iç ticarette de İslâm tacirleriyle rekabet ederek bunların iflâsına sebep oluyorlardı... Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî ve ticarî işlerinin tamamen yabancılar elinde kalmış olması, malî durumu üzerinde de çok fena etkiler yapılıyordu. Malî reformlar yapılmadığından, eski vergiler ıslâh edilmediğinden, devlet gelirleri masraflarını karşılayacak bir düzeye çıkamıyordu. Bütçe fikri de henüz ülkeye girmemişti. Askerî ve idarî reformların uygulanması için muhtaç olunan paranın dışardan tedariki için İngiltere'ye başvurulmuş ise de, bu girişimden de olumlu bir sonuç alınamamıştır.

1829 tarihinde yapılan Edirne Andlaşması ile, Sırbistan, Eflâk, Buğdan'dan sonra, Yunanistan'a da bağımsızlık tanındığından, Rusların buraları terketme-

lerine karşılık 10000 Felemenk altını tazminat ödemesi, ayrıca savaştan zarar gören Rus tücarları için de 1,5 milyon Felemenk altını tazminat ödenmesi kabul edilmişti ki, bunlar esasen güç durumda bulunan devlet hazinesi için büyük bir yük teşkil ediyordu.

§ 31. — ABDÜLMECİD (1839-1861)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Abdülmecid, babası tarafından batılı prensler gibi özenle yetiştirilmiş, Fransız dilini ve batı musîkisini iyi bilen, terbiye ve nezaketi ile tanınmış bir padişahtır. 18 yaşında iken tahta çıktığında imparatorluğun durumu hiç de iyi değildi. Nizip yenilgisinden sonra, Kaptan-ı Derya Ahmed Paşa gemilerini İskenderiye'de Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya teslim etmişti.

Devletin bütün uzuvlarında beliren çökme tehlikesini bir an önce önlemek için, siyasî, idarî, hukukî, malî yönden köklü değişiklikler yapılması gerekiyordu. Mutlakiyet sisteminin doğurduğu keyfî idare yerine, Batı demokrasilerinin serbestlik prensiplerine uyan ve fertlere bazı haklar tanıyan yeni bir nizam kurulmalıydı. Bu ihtiyacı duyan, İkinci Mahmud'un yetiştirdiği, büyük devlet adamı Mustafa Reşid Paşa'nın, padişahın vasiyetine uyarak hazırladığı *Hatt-ı Humayun* ([61]) Gülhane Kasrının bulunduğu yerde, 3 kasım 1839 Pazar günü ilan edildi ([62]). Bu suretle hem halkın, hem de Batılıların sempatisi kazanıldı.

---

61) Bkz. *Takvim-i Vakayı*, def'a 187, sene 1255 (1389).

62) Bkz. *Reşat Kaynar*, Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, Giriş Kısmı, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara, 1954.

Çökme tehlikesiyle karşılaşan Osmanlı İmparatorluğu'na yardım etmek ve bundan kendilerine yarar sağlamak amacıyla İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya Londra'da dörtlü bir andlaşma imzaladılar. Bu gizli andlaşmaya Fransa katılmamış, Mısır'ı tutmuştu. Mehmed Ali Paşa, uzlaşma tekliflerini reddederek müttefikleri, İstanbul üzerine yürümekle, tehdit etti.

1840'da Türk, İngiliz müşterek donanması Mısır gemilerini yaktı ve kara kuvvetleri Beyrut, Sayda, Sur şehirlerini aldı. Sonra da Akkâ alındı. Mısır ordusu Adana ve Suriye'den geri çekildi. İskenderiye'deki Osmanlı gemileri de iade edildi. Buna karşılık Mısır, babadan evlâda intikâl eden, imtiyazlı bir valilik haline getirildi ve bu suretle de yedi yıldan beri devam eden Mısır anlaşmazlığına son verildi.

1841'de, Fransa'nın da katılmasıyla, Londra'da beş devletle yapılan Boğazlar Andlaşması gereğince; Osmanlı Devleti, eskiden olduğu gibi, bundan böyle de, barış halinde bulunduğu yabancı devletlerin harp gemilerine Boğazları kapamak prensibini kesin olarak yürürlükte tutacağı hususunda teminat vermiştir.

Tanzimat hareketlerine karşı, Arnavutluk, Bulgaristan, Girit'teki başkaldırmalar Devletin kendi gücü ile bastırılmış ise de, Mısır'daki gibi, Lübnan'daki başkaldırmada yabancı devletler işe karışmışalrdır.

1846'da kurulan yeni idare şekli ile burada da barış sağlanmış oldu.

1848 yılında, Fransa'da başlayıp öteki ülkelere geçen Avrupa ihtilâli sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Macar ve Polonyalıların iadeleri konusunda Ruslarla çıkan anlaşmazlıklar üzerine, Ruslar Eflâk ve Buğdan'ı işgal eylediler. Ancak İngiliz ve Fransızların

Türkleri desteklemeleri üzerine 1849'da geri çekildiler. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra, Ruslar tekrar Eflâk ve Buğdan'ı işgal eylediler.

1853'de, Ruslara karşı savaş açıldı. Kara ordusu Tuna savaşında başarı kazandı ise de, deniz kuvvetleri Sinop'ta yenilgiye uğradılar. Bunun üzerine İngiliz ve Fransızlar Türklerle bir andlaşma yaparak 1854'de Ruslara karşı savaş açtılar. İngiliz elçisi, *Lord Stratford Redcliff* asalet unvanı ile görevine dönmüş ve davranışı Avrupa kamuoyunda takdir ve sempati yaratmıştı. Buna karşı Avusturyalılarla Rusların düşmanlığını artırmıştı.

Türk, İngiliz ve Fransız kuvvetleri müttefiklerin gemileriyle Kırım'a çıkarıldı ve şehir kuşatıldı.

1855 sonunda Sivastopol müttefikler tarafından zaptedildi. Paris Andlaşması ile de savaşa son verildi. Yenik düşen Rusya'nın bu savaştan tek kazancı Kars kentini almış olmasıdır. İngiliz ve Fransızlar ise, Rus donanma ve tersanesini yoketmekle hem siyasî, hem de iktisadî yönden kendilerine yarar sağlamışlar, Avrupa'daki kuvvet dengesini bozan Rusları durdurmuşlar, Osmanlı İmparatorluğu da savaştan önce Ruslara tanımış olduğu çıkarlar ve yükümlülüklerden kurtulmuştur.

a) *Tanzimat-ı Hayriye :* Mustafa Reşid Paşa, 18. yüzyıl başlarından beri sürdürülmekte olan reform çalışmalarını tamamlamak maksadıyla hazırlamış olduğu ıslâhat hattı hümayunu 3 Kasım 1839'da padişah, bakanlar, bilim ve din adamları, elçiler ve çeşitli kurumların temsilcilerinin hazır bulundukları bir törende bizzat okuyarak ilan etti. Hattı hümayunda son 150 yıldan beri devletin karşılaştığı zorlukların giderilmesi

için yeniden köklü değişiklikler yapılması gerektiğinden bahsediliyor, özellikle Müslüman ve Hıristiyan bütün tab'anın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin sağlanması, askerlik hizmetinin yeni esaslara göre düzenlenmesi, vergilerin iktidara dayanan biçimde tahsil edilmesi için yeni kanun ve nizamlar konulması öngörülüyordu. Gülhane Hattı Hümayununun ilanından sonra padişah, reform kanunlarına saygılı olacağına dair and içti ve uygulamalara başlanıldı. Yeni kanunların hazırlanması için İkinci Mahmud zamanında kurulmuş olan *Meclis-i Valâyı Ahkâm-ı Adliye* görevlendirildi. Üyeleri seçilmiş kişiler olmamasına rağmen, bu meclis meşrutî usullere göre çalışan bir tanzimat meclisi niteliğini taşıyordu. Görevi de hattı hümayunda yeralan ve tab'anın eşitliği esasına dayanan çeşitli haklarla, askerlik, idare, maarif ve maliye alanlarına yeni bir düzen getirecek kanunları çıkartmak idi.

1) — *İdarede Reform :* Osmanlı Devleti, bilindiği üzere. dinî esaslara göre kurulmuştu. Yani din ve devlet bir idi. Tanrı hakkı denilince; hak ve adaletin en kutsal merciinin Tanrı olduğu anlaşılırdı. Tanzimat reformlarında, Doğunun bu kutsal hakkı yanında, Batının lâik sistemine de yer veriliyordu.

Tanrı hakkı sistemi ile Batının lâik sisteminin bağdaştırılması gerçekten çok güçtü. Çünkü birincisi; yüzyıllar boyunca değişmez bir karakter taşımakta, ikincisi ise; ihtiyaçlara göre değişen ve olgunlaşan bir nitelikte idi. Bu yüzden Tanzimat yöneticileri bu alanda büyük çabalar harcadılar. En önce, kısa bir süre içinde hazırladıkları ceza kanunu ile tab'anın eşitliğini sağlayan yasayı getirdiler. Bundan sonra da devlet memurlarının düzenli bir biçimde çalışmalarını sağlayan idarî kanunları hazırladılar. Bütün eksiklerine rağ-

men, bu kanunlarla can emniyetini sağlamaya, mal müsaderesini ve rüşvet salgınını önlemeye çalıştılar. Kanun dışı hareket edenler arasında fark gözetilmeden, paşalara varıncaya kadar, suçlular takip ediliyor ve cezaya çarptırılıyordu.

1846'da kabul olunan Ticaret Kanunundan sonra da, kapitülasyonların bahşettiği imtiyazlardan yararlanılarak kurulmuş olan yabancı mahkemelerin yanında Karma Ticaret Mahkemeleri kuruldu. Bunlar yerli ve yabancı Hıristiyanlarla Türkler arasındaki ihtilâfları halletmekle görevlendirildi. Bu dönemde din değiştirmeyi yasaklayan kanun kaldırıldı ve esirlik yasak edildi. Bu suretle adalet cihazında yapılan yeniliklerle vicdan hürriyeti ve insan hakları bakımından önemli bir adım atılmış oldu.

2) — *Askerlikte Reform:* Bu dönemde yeni bir düzen verilmesi gereken askerlik hizmeti bir angarya olmaktan çıkarılıp kutsal bir vecibe sayıldı. Hayat boyu askerlik hizmeti yerine belli süreli askerlik usulü kabul olundu.

1843'de çıkartılan bir kanunla mecburî askerlik süresi 5 yıl olarak sınırlandı. Eşitlik prensibine göre de, kura usulü ile askere alınma sistemi konuldu. 20 yaşına gelen her erkek kura usulü ile askere alınıyor, ayrıca gönüllüler de hizmete kabul olunuyordu. Buna karşılık tek erkeği olan ailelerin çocukları askere alınmıyor ve her aileden sadece bir genç askerlik hizmeti ile mükellef tutuluyordu. Bilindiği gibi, eskiden Hıristiyanlar askere alınmaz, buna karşılık cizye adı altında bir vergi öderlerdi. Tanzimat devrinde Hıristiyanların da bu hizmeti yapmaları uygun görüldü.

1847'de çıkarılan bir kanunla Hıristiyan tab'anın

da askere alınması yasalaştırıldı. Ancak bu kanun hem Müslüman, hem de Hıristiyanlar arasında hoşnutsuzlukla karşılandı. Anadolu ve Rumeli'nin dağlık bölgelerinde ve Lübnan'da bu yüzden ayaklanmalar oldu. Hıristiyanlar, yüzyıllar boyunca askerlik yapmadıklarından bu hizmete ısınamıyorlar ve askerlik yerine cizye ödemeyi tercih ediyorlardı. Uygulamada karşılaşılan bu gibi zorluklar yüzünden Gülhane Hattındaki eşitlik prensibini sağlayan bir kısım kanunların uygulanmasının bir süre ertelenmesine zorunlu kalındı.

3) — *Eğitimde Reform:* Gülhane Hattında eğitimle ilgili maddelere rastlanmamakta idi. Fakat İkinci Mahmud döneminde başlatılmış bulunan eğitim reformlarının hareketsiz kaldığını gören Abdülmecid, yöneticilerine bilim, teknik ve sanat alanında yeniden okullar açılmasını emredince, bir eğitim komisyonu kuruldu. İlk, orta ve yüksek öğretim devlet denetiminin sağlanması ve bir darülfünun açılması için kanun hazırlandı. Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra da, eğitim işlerini yürütmek üzere daimî bir meclis ile ilk ziraat okulu kuruldu. Öte yandan her türlü yeniliğe karşı çıkan medreseler faaliyetlerine devam ediyorlardı. Devletin esası dine dayandığından tanzimatçılar medreseleri kapatmadılar. Bu yüzden ortaçağ düşüncesinin temsilcisi olan medreselerle batılı düşünce ve bilgiyi yayan okullar bu dönemde varlıklarını birlikte sürdürdüler. Eğitimdeki bu zıtlık ve ikilik cumhuriyet devrine kadar sürmüştür.

Tanzimat döneminde askerî ve sivil okullara yazılma, kamu hizmetlerinin herhangi bir dalında, ırk ve din farkı gözetmeksizin, kamu görevlisi olabilme hürriyeti ve güvenliği herkese bağışlanınca bu, Batı ülkelerinde büyük bir hayranlık yarattı. Çökme tehlikesiy-

le karşı karşıya olan Osmanlı İmparatorluğu liberal bir değiştirme mucizesinde bulunabilmişti. Bu hareket, insan hakları ve meşrutî rejim için atılmış ilk ve önemli bir adımdı. Gerek orduda, gerekse adalet, idare ve eğitim kuruluşlarındaki yenileştirme Tanzimat'ın başarılı hareketleri idi. Ancak bu başarılar İmparatorluğu tam olarak modernleştirmiş değildi. Başta Ruslar olmak üzere, İngiliz ve Fransızlar Hıristiyan teb'asının hak ve imtiyazlarını açıklığa kavuşturmak ve teminat almak için Viyana'da toplandılar. Uygulamada rastlanan askerlik, memurluk, vergi mükellefliği alanlarındaki eşitsizliği kaldırmak, teb'ayı birbirine kaynaştırmak amacıyla önerilerde bulundular 28 Şubat 1856 da yayınlanan *Islâhat Fermanı* ile bu hususların uygulamaya konulması Tanzimat'ın ikinci merhalesi olan 1856 - 1876 yılları arasında mümkün olabilmişti. Bu dönemde orta ve lise ile birlikte meslek ve teknik okulları da açılmış, halkın kültürünü artırmak için telif ve tercüme eserleri yaymak amacıyla da «*Encümen-i Daniş*» adında bir kurum meydana getirilmiştir.

b) *Tanzimat Hareketine Karşı Tepkiler :* Siyaset, askerlik, idare ve eğitimde yapılan bu reformlar bir yandan sempati ve takdir ile karşılanırken, öte yandan da antipati ve tenkit konusu olmakta idi. Dışarda, Batılılar arasında Tanzimat reformlarını bir mucize olarak gören düşünür ve yazarlar olduğu gibi, bunun bir vitrin gösterisi, ya da tiyatrovari bir hareket olduğunu ileri süren yabancı politikacılar da vardı. Demokratik rejime sahip olan İngiltere ve Fransa'nın Tanzimat hareketini desteklemelerine mukabil, otokratik rejime sahip olan Rusya ve Avusturya bu harekete karşı çıkmışlardır. Tanzimat'ı tutanların da, ona karşı çıkanların da bu tutumlarına hâkim olan faktör hiç kuşkusuz kendi

çıkarları idi. İçerdeki Hıristiyan reaya ise, kutsal askerlik görevi yerine cizye ödemeyi tercih ediyorlar, özellikle Fenerli Rumlar kendilerine sağlanan liberal haklarla dinî, siyasî, ticarî imtiyazlarını kaybetmekten korkuyorlardı. Müslüman tebaanın çoğunluğu ise, Hıristiyanlara tanınan hakları hazmedemiyorlar, İslâm dininin diğer dinlere nazaran büyüklük ve üstünlüğüne indirilmiş bir darbe olarak kabul ediyorlardı. Dıştan ve içten gelen bütün bu tepki ve eleştiriler 1841'de en yüksek seviyeye gelmesine rağmen, reform çalışmalarına devam olunmuş, bir kısım alanlarda başarılı sonuçlar elde edilmiş, bir kısım alanlarda ise beklenilen başarıya ulaşılmamış ve reform çalışmaları sekteye uğramıştır. Meselâ ticarî anlaşmazlıkların düzene sokulması için kurulan adalet şurâsı ve tedvin edilen ticarî kanunları Müslüman kadılar, şeriattan uzaklaşma olarak telâkki etmişler ve bunların kutsal hukuka aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu yüzden de sadrazam Mustafa Reşid Paşa 1841'de görevinden uzaklaştırılarak Paris elçiliğine gönderilmiştir. Fakat, bir süre sonra Reşid Paşa'nın görevine iade edilmesi üzerine, reform çalışmalarına yeniden başlanmıştır.

1847'de, ağır ceza karma mahkemeleri, 1850'de ticaret karma mahkemeleri kurulmuş, 1851'de de yeni ceza kanunu çıkarılmıştır. Sarfolunan bu büyük çabalara rağmen, Tanzimat reformlarının tüm olarak başarılı olduğu söylenemez. Ancak bu başarısızlıkta ne Abdülmecid'in, ne de Mustafa Reşid Paşa'nın yeteneksizlikleri bahis konusu olamaz. Bunun asıl nedeni, büyük çoğunluğu yeteri kadar eğitim görmemiş bir toplumda, Batılılaşmaya karşı beliren gerici zihniyetin cesaret kırıcı tepki ve etkileridir denilebilir.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Vergide Adalet :* Tanzimat Devrine gelinceye kadar, devletin muntazam bir vergi sistemi yoktu. Belli başlı gelir kaynakları; toprak ürünlerinden aynî olarak alınan aşar vergisi, taşınır ve taşınmaz mallarla ticarî faaliyetlerden alınan dolaylı ve dolaysız vergiler, askerlik yapmayan Hıristiyan reaya'dan alınan cizyeden ibaretti. Gülhane Hattı Hümayunu ile kamu maliyesinin vergi ve bütçe ile ilgili konularına ait önemli yenilikler getirildi. Malî ıslahatla ilgili öneriler, hattı hümayunun metni içine serpiştirilen birkaç cümlede toplanmıştı. Önce; verginin adalet prensiplerine uygun olarak, mükelleflerin ödeme gücü ile orantılı bir şekilde alınması esası kabul olunmuştu. Hattı hümayundaki «*Ahali-i memleketten her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergiyi münasib tayin olunarak kimseden ziyade bir şey alınmaması*» şeklindeki ifade ile vergide «*iktidar*» , «*itidal*» ve «*kesinlik*» prensipleri konulmuştur. Ayrıca pek çok şikâyete konu olan «*İltizam usulü*» kaldırılmış, malî teşkilât genişletilerek devlet memuru olmayan «*mültezim (=racı)*» ler yerine «*muhassıl*» adı verilen memurlar vasıtasıyla vergilerin tahsili esası konulmuştur. Bu usul mükellefleri mültezimlerin elinden kurtardığı için memnunlukla karşılanmıştır.

Meclis-i Valâyı Ahkâm-ı Adliye'nin hazırladığı *Talimat-ı Seniye* (63) adlı yönetmelikler ve eklerinde muhasılların görev ve yetkileri belirtilmiştir. Aynı zamanda Hıristiyan mükelleflerin vergilerini toplayan «*cizyedar*» lar da, haklarındaki şikâyetleri önlemek

63) Bkz. *Abdurrahman Vefik,* Tekâlif Kavaidi, 2. kısım, sahife 7, İstanbul, 1330 (1914).

üzere kaldırılarak yerlerine, Hıristiyanların bulundukları mahallelerde «*reaya kocabaşısı*» adı ile tahsil memurlukları ihdas edilmiş, reayanın cizyeleri bunlar tarafından tahsile başlanmıştır.

Bütün malî işlerin yürütülmesi defterdarlıkların sorumluluğuna bırakıldı, bir kısım mahallî vergilerin de belediye ve vilâyet meclislerince alınması esasi konulmuştur. Bütün bu yenilikleri Fransa'da uygulanan sistemden yararlanarak yapan Mustafa Reşid Paşa, sürekli çabalarına rağmen, uygulamada beklenilen başarıyı sağlaymamıştır. Bunu fırsat bilen tutucu ve gericilerin baskısıyla 1841'de görevinden uzaklaştırıldıktan sonra tekrar iltizam usulüne dönülmüştür.

b) *Para Basımı :* Mustafa Reşid Paşa, tedavüle kâğıt para çıkaracak bir bankanın kurulmasına teşebbüs etmiş ise de, karşılaştığı tepkiler yüzünden, bundan vazgeçmiştir. Fakat, gene de Türkiye'de ilk kâğıt para bu dönemde tedavüle çıkarılmıştır. Ancak, Abdülmecid'in 1841'de tedavüle çıkarttığı kâğıt paralar altın karşılığı olmadığından, banknot niteliğinde değildi. Bu kâğıt paralar bir süre sonra değerini kaybedince, bunların yerine Avrupa ülkeleri paralarının ayarına denk ve modern makinelerde basılan gümüş «mecidiye» ler tedavüle çıkarılmıştır.

c) *Bütçe Fikri :* Gülhane Hattı Hümayunu ile yapılmak istenen reform hareketleri yer yer, zaman zaman, bölüm bölüm, uygulamaya konulmakta idi. Ancak, devletin, gelir ve giderlerinin nasıl elde edilip sarfedileceğini ve bunlar arasındaki ahenk, irtibat ve denkliğin nasıl sağlanacağını gösteren bir bütçesi yok-

tu. Her ne kadar bazı yazarlar (64) «*Gülhane Hattı'nda bütçe hakkında en küçük bir imâ bile yoktur.*» ve «*Gülhane Hattı'nda bütçe bahis mevzuu olmamıştır.*» gibi kesin ifadeler kullanmışlarsa da, bu yazarların deyişleri gerçekle bağdaşmamaktadır. Çünkü, Gülhane Hattı Hümayunu'nda, bütçe tabiri kullanılmamasına rağmen, bütçe fikrini ortaya koyan ve bütçenin yapılması gereğini açık ve kesin olarak ifade eden şu metin vardır : «*Devletin berren ve bahren müdafaası için gereken mesarif-i askeriye ve sairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdid ve tebyin olunup ona göre icra olunması lâzimedendir.*»

Bu metne göre; Devletin karadan ve denizden savunması için gereken askerî giderler ile sair giderlerin icabeden kanunlarla önceden sınırlanıp beyan ve tasdik edilmesi ve ona göre uygulanması gerekmektedir. Görülüyor ki; devletin gider bütçesinin yapılmasına, askerî ve sivil masrafların, icabeden kanunlarla, yanî bütçe kanunu ve sair malî kanunlarla, miktarlarının önceden *tahdidi (=sınırlanması)* ve *tebyini (=beyanı ve onaylanması) lâzimeden (=gerekli)* dir. Bu bir imâ veya bahse konu olup olmamak şöyle dursun, düpedüz açık ve seçik deyimi ile bütçe fikrinin ve gereğinin bir ifadesidir.

Her ne kadar hattı hümayunda devlet masrafları ile birlikte devlet gelirlerinden söz edilmemiş ise de, gelirsiz masraf yapılamayacağına göre, gelirlere nazaran masraflara tanınan *takaddüm (=öncelik)* prensibine dayanılarak önce masrafların, sonra da bunları karşılayacak gelirlerin *Tahdid, Tahmin* ve *Tasdik* işlemleri-

64) *İbrahim Fazıl Pelin*, Bütçe, sahife 16, İstanbul, 1940 ve *Hazım Atıf Kuyucak*, Bütçe, sahife 23, İstanbul 1952.

nin kanun esaslarına bağlanarak yapılması öngörülmüştür.

Tanzimat döneminin malî reformları arasında en köklü ve en önemlisi olarak saydığımız bu fikir aşamasının uygulama alanına konulması kolay olmamıştır. Çünkü bütçenin hazırlık, inceleme, tasdik, uygulama ve denetleme safhalarının nasıl yapılacağını gösteren bir prosedür bulunmadığı gibi, devletin bunları yürütecek uzman kadrosu, araç ve gereçleri de yeterli değildi.

Devlet bütçesinin bulunmayışı yüzünden, hesapsız sarfiyatın yarattığı 1844 ve 1851 yıllarındaki malî buhranlar, devlet gider ve gelirleri arasındaki dengeyi alt üst etmiştir. Buna çare arayan devlet adamları toplanarak durumu incelemişlerdir. «1844 yılının sonunda, geçen yılın tekmil gelirleri ve giderleri hesaplanarak devletin malî muvazenesi hakkında bir cetvel tertip edilmiştir. Bu cetvele göre devletin genel geliri 647.000.000.— genel gideri 627.000.000.— kuruştur» ([65]). Sayın Karal, bu dengelemeye «bütçe» demekte ise de, kendilerinin de belirttikleri gibi, bu cetvel geçen yılın gider ve gelirlerinin toplamı olup malî ifadesiyle «bütçe» değil, «kesin hesap» cetveli niteliğindedir. Kamu maliyesindeki kurallar gereğince, geçmiş yılın değil, gelecek yılın giderlerini tahdit, gelirlerini tahmin eyleyen ve bunların icrasına yetkili meclis ve makamlarca önceden tasdik yolu ile, izin verilen bütçenin yapımı için 1861 yılını beklemek gerekecektir. Nitekim yabancı kaynaklarda ([66]) da 1850'ye doğru yapılan ve gider ve ge-

65) Bkz. *Enver Ziya Karal,* Osmanlı Tarihi VI. Citl, Islahat Fermanı Devri 1856 - 1861, sahife 207, Ankara, 1976.

66) Bkz. *Aubicini,* Lettre Sur la Turquie, sahife 191, 202, *Enver Ziya Karal,* adı geçen eser, sahife 208.

lir yekûnlarının birbirine eşit 731.000.000. —kuruş olarak hesaplandığı cetvele Avrupa örneğinde ilk bütçe demek istenmişse de, yukarda sıraladığımız hukukî ve malî kurallara göre hazırlandığı tarihî belgelerle ispatlanmadığı sürece, bunları da geçmiş yılın kesin hesap cetveli olarak kabul etmek gerekecektir.

1851 - 1852 yıllarındaki büyük malî buhran dolayısıyla devrin nazır (=bakan) ları tarafından hazırlanan bir lâyiha (67) da devlet masraflarının sürekli şekilde artışına karşılık gelirlerin tahsilinde çekilen büyük güçlükler ve tahakkuk ettirilen vergilerin mükeleflerden tahsil edilmemesi yüzünden her yıl biriken alacak bakiyelerinin çoğalmasından ve ödenemeye borç miktarının da yıllık varidatı aşmış bulunmasından söz edilmektedir. Bu tehlikeli durum karşısında, alınması gereken tedbirler olarak da devlet masraflarının kısılması, genel bir vergi salınması ve masraflarla gelirler arasında denklik sağlanması gereğine işaret edilmiştir.

Tanzimat yöneticileri Gülhane Hattı'nda yazılı bulunan devlet bütçesi ile ilgili direktifin tahakkukunu sağlamak üzere büyük çaba sarfetmişlerse de, bütçe fikrinin uygulama safhasına konulması için hayli zaman beklemek gerekmiştir. Nitekim, ilk bütçe nizamnamesinin hazırlanması Tanzimatın ilanından ancak 16 yıl geçtikten sonra mümkün olabilmiştir. Devlet bütçesinin yapılması ve uygulanması maksadıyla hazırlanan bütçe nizamnamesi (68) ne göre; bütün gider ve

67) Bu lâyiha'nın bir sureti, *Reşad Kaynar*'ın Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat I. adlı eserinin yayıma hazırlanmış 2. cildine ait belgeler arasında bulunmaktadır.

68) 1855 (1271) tarihinde yapılmış olan bu nizamnamede «bütçe» deyimi kullanılmamıştır. *Hazine-i Celile Muvazene Defteri*'nin sureti tanzimine dair, 13 maddelik, bu nizamname başvekâlet arşi-

gelirlerin «*Muvazene Defteri*» adındaki bir belge içinde toplanması esası kabul edilmiştir.

1855 (1271) tarihinde yapılan *Muvazene Defteri Nizamnamesi* ile devlet bütçesinin nasıl hazırlanacağını, nasıl incelenip tasdik edileceği, uygulamasının ve denetlemesinin ne şekilde yapılacağı hususları açık ve kesin olarak hükme bağlanmıştır. Bu tüzüğe göre; her yıl *Maliye Nezareti (=Bakanlığı)* tarafından yapılacak gider tespitleri ve gelir tahminleri ayrı ayrı defterlere yazılacak ve malî yıl başı olan Mart ayından en az 2 ay önce *Babıâli (=Hükümet)* ye takdim edilecekti. Bu suretle, ilk hazırlıklar hükümetçe yapıldıktan sonra, gider ve gelir defterleri ve *lâyiha (=tasarı)* incelenmek üzere *Meclis-i Tanzimat*'a verilecek, bir nevî bütçe komisyonu niteliğinde olan bu meclise *Meclis-i Valâyı Ahkâm-ı Adliye*'den de birkaç zat katılacaktır. Bu meclise ilgili bakanlar ve yetkili memurlar davet edilerek devlet dairelerine ait incelemeler bittikten sonra, bütçenin umumî müzakeresi yapılmak üzere, bütün bakanların da hazır bulunacağı bir *Meclis-i Umumî*'de *Muvazene Defteri (=Bütçe)* okunacak, her dairenin durumu ayrı ayrı görüşülerek gelir ve giderler hakkında çoğunlukla karara vardıktan sonra, bütçenin tamamı oylanmak suretiyle, tasdik işlemi tamamlanacaktır. Müzakere ve tasdik işlemi yeni malî yıl başından bir hafta önce sona erdirilerek bütçenin tümü bir tutanakla Padişaha arzolunup hattı hümayun ile tasdik olunduktan sonra yürürlüğe girecektir. Bütçenin bir nüshası padişahta alıkonulacak, diğer nüshalarından

---

vinde Meclis-i Tanzimat'a ait 2. defterde bulunmaktadır. Bir örneği Kamu Maliyesi Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı adlı kitabın sonundan yayınlanmıştır. Bkz. *Nihad S. Sayâr*'ın aynı adı taşıyan eseri, sahife 309, 5. Baskı; cilt II, İstanbul, 1974.

biri Meclisi Âliyi Tanzimatta muhafaza edilecek, öbür nüshaları da Meclisi Valây-ı Ahkâm-ı Adliye ile Maliye Nezaretine gönderilecektir.

Bakanlıkların her birine tahsis edilen *Muhassesat (=Ödenekler)* Maliye Bakanlığı tarafından kendilerine yazı ile bildirilecektir. Bütçenin hazırlık, müzakere ve tasdiki ile yürürlüğe konması, görüldüğü gibi, bu tüzükle bir nizam altına alınmış oluyordu. Bütçenin tatbik ve *murakabe (=denetleme)* si için de açık ve kesin hükümlere bu tüzükte yer verilmiştir. Bir bakanlıktan başka bir bakanlığa, ya da aynı bakanlık içinde bir hizmetten başka bir hizmete tahsisat *münakale (=aktarma)* si ancak Meclis-i Valâ'nın tasdiki ve Padişahın tasvip ve iradesi ile kabil olacak, bu müsaade alınmadıkça bir hizmetten başka bir hizmete ödenek aktarılmasına cevaz verilmeyecektir. Bundan başka her bakanlık bir yıl içinde yaptığı masrafların hesabını, gelecek yıl içinde, vermeye mecbur tutulmakta, bütçe hesaplarının kontrolüne de *Meclis-i Muhasebey-i Maliye* memur edilmekte idi.

Muhasebe işlerinin düzenlenmesi için ayrı bir nizamname yapılması *Muvazene Defteri Nizamnamesi*'nin sonuncu maddesinde yer alıyordu.

Tanzimat döneminde tahmin, tahdit, tevzin ve tasdik esaslarına dayanan, Batı anlayışına uygun bütçe fikrinin doğup yerleşmesine rağmen, bütçe hakkı'nın millet temsilcilerine verilmesi hususunda ileri bir hareket yapılmamıştır. Ne Tanzimat Meclisi, ne de Meclisi Umumî halk tarafından seçilmiş kişilerden kurulu değildi.

1855 nizamnamesi ile devlet bütçesinin ana hatlarını tespit, hazırlık, müzakere, tasdik ve murakabe iş-

lerini yürütme bakımından çok faydalı bir nizam tesis edilmiş ise de, bu esasların uygulama safhasına intikâl ettirilemediği görülmüştür. Çünkü, bir yandan müslim ve gayrimüslim tebaanın eşitliği prensiplerinin tahakkuk ettirilememiş olmasını bahane eden Rusların dıştan baskısı, öte yandan memleketin sosyal bünyesinde esaslı ıslahat yapılamamaktan doğan iç huzursuzluklar adı geçen tüzüğün uygulanmasını geciktirmiştir.

1856 yılında bu durumu gören Abdülmecid, *18 Şubat 1856 Islahat Hattı-Hümayunu* (69) ile ikinci bir ferman yayınlamak zorunda kalmıştır. Bu fermanda evvelce yapılması düşünülen ıslahatın gerçekleştirilmesi için gereken tedbirlerin alınması, bu arada vergilerin adilâne bir şekilde tarh edilmesi lüzumunu belirttikten sonra «... beher sene için varidat ve mesarifat defterinin tanzim ve idaresi hakkında muahhar bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun tamami-i icrayı ahkâmına itina olunması...» cümlesi ile Muvazene Defteri Nizamnamesi hükümleri dairesinde uygulamaya geçilmesi gereğini bir kere daha emir ve ferman eylemiştir.

Kırım Harbinin kamu giderlerini büyük ölçüde artırmış olması hazineyi çok güç bir duruma düşürmüştür. Bu yüzden de yabancı memleketlere borçlanmak zorunda kalınmıştır. Harp masraflarını karşılamak maksadıyla yapılan 1854 istikrazından sonra, dış memleketlere yapılan borçlanmalar birbirini izlemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan dış borçlanmaları aşağıdaki paragrafta ele alacağız.

---

69) 1856'da yayınlanan İslahat fermanının dağıtılan örneği, Bkz. Tazminat I. adı geçen eser safihe 56.

1859'da yeniden yapılan ıslahat teşebbüsü ile memleket maliyesini tetkik, vergilerin miktarını tespit, kamu giderlerini tahdit ile görevli bir komisyon kurulmuştur. Dördü Türk ve üçü yabancı olmak üzere, yedi üyeden kurulu olan *Islahat-ı Maliye Komisyonu* (70) çalışmalarında büyük zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklar, malî teşkilâtta teknik bilgiye sahip elemanlardan ve istatistik bilgilerinden yoksun bulunulmasından ileri gelmiştir.

d) *Dış Borçlanma (=İstikraz) lar:* İmparatorluk devrinde, Dördüncü Murad, Üçüncü Ahmed ve İkinci Mahmud'un saltanatında İngiltere, Fransa, Venedik ve Hollanda hükümetlerine borçlanma için girişimde bulunulmuş ise de, bunlardan olumlu bir sonuç elde edilememiştir. Dışa borçlanma ilk defa olarak Abdülmecid devrinde, 1854 yılında yapılmıştır.

1854 Borçlanması: Abdülmecid'in gereğinden fazla müsrif ve lükse düşkün olması, kamu giderlerini ve saray masraflarını hızla çoğaltmıştır. Bu dengesiz sarfiyata Kırım Savaşı giderleri de katılınca gider yekûnları artık gelirlerle karşılanamaz hale gelmiştir. Bu durum karşısında Londra ve Paris'teki Palmer ve Goldschmid adındaki iki banka grubuyla bir sözleşme yapılarak 5 milyon İngiliz Liralık bir borçlanma için, 100 liralık nominal değerin ihraç fiyatı 80 lira, yıllık faizi % 6, itfası da % 1 olarak kararlaştırılmıştır. Bu esaslara göre; satışlar ihraç fiyatı olan 80 lira üzerinden yapıldığından, faiz ise nominal değer üzerinden hesaplandığından, borçlanma faizi % 6'dan % 7,5'a çıkmış-

70) Islahat-ı Maliye Komisyonu'na sonradan Hazine Meclis-i Alisi adı verilmiştir.

tır. Borcun itfası ise % 1 olarak kabul olunduğundan, görünürde 100 yılda ödeneceği sanılırsa da, itfa işlemi progressif amortisman sistemine göre yapılacağından, ödeme süresi gerçekte 33 yıla inmekteydi.

Bu borçlanmaya, karşılık olarak Mısır vilâyetinin geliri gösterilmişti. Başlangıçta Mısır'ın gayrisafî yıllık gelirinin % 25'i vergi olarak tahsis edilirken, sonraları yılda 300 bin liralık bir maktu vergiye çevrilmişti. Daha sonra yapılan anlaşmalarla bu miktar 400 bin ve nihayet 765 bin liraya kadar çıkarılmıştır. Borçlanmanın ilk partisi olarak kullanılan 3 milyon Sterlinden nominal ve satış değerleri arasındaki fark olan % 20 ile faiz olarak ödenen % 7,5 ve ayrıca bankalara ödenen komisyonlar çıktıktan sonra hazineye giren miktar ancak 2 milyon Sterlinin biraz üstünde olmuştur ki, bütün bu masrafların yekûnu % 30 - 33'e kadar yükselmiştir. Hazineye giren para ile savaş masrafları karşılanamadığından ertesi yıl yeniden borçlanma zorunluğunda kalınmıştır.

1855 Borçlanması : İlk borçlanmanın 3 milyon Sterlinlik miktarı kullanıldıktan sonra, geri kalan 2 milyon Sterlinlik miktarından vazgeçilerek 1855'de Rothschild müessesesi ile yeni bir borçlanma sözleşmesi yapılmıştır. Bu borçlanmada da İngiliz ve Fransız hükümetlerinin kefaleti sağlanarak bankalarla yeniden 5 milyon Sterlinlik ikinci bir borçlanmanın sözleşmesi yapılmıştır. 1855 borçlanmasının faizi % 4, itfası % 1 olarak kararlaştırılmıştır. Karşılık olarak da Suriye ve İzmir gümrüklerinin gelirleri ile Mısır vergisinin arta kalan kısmı gösterilmiştir.

1855 borçlanmasından elde edilecek paranın sadece harp masraflarına karşılık olarak kullanılması şartını kontrol etmek üzere, İngiliz ve Fransız hükümetleri temsilcilerinden kurulu bir komisyonun teşkili sözleşmeye ilâve edilmiştir. Bu suretle İmparatorlukta ilk defa olarak yabancıların malî kontrolu başlamıştır.

1858 Borçlanması : Kırım Harbinden sonra bozulan iktisadî ve malî durumun düzeltilmesi maksadıyla, hazinece çıkartılan 1.238.000 kese×5=6.190.000 lira tutarındaki *Kaime* (=kâğıt para) ler, karşılıksız olduğundan devamlı olarak değer kaybetmiş ve bu kayıplar % 30'a kadar büyümüştür. Bu yüzden meydana gelen iktisadî ve malî krizi önlemek ve kaimeleri tedavülden kaldırmak amacıyla, yeniden borçlanma ihtiyacı ile karşılaşılmıştır. Gene Londra bankerlerinden Palmer ile 5 milyon Sterlinlik yeni bir borçlanma sözleşmesi yapılmıştır. Bu borçlanmanın faiz oranı % 6, itfa oranı % 1 ve itfa müddeti de 33 yıl olarak kabul olunmuştur. İlk 3 milyonluk kısmın ihraç fiyatı % 85, son iki milyonluk kısmın ihraç fiyatı ise % 62,5'dur ki, ortalama ihraç fiyatı % 76'dır. Bu borçlanmaya karşılık olarak da İstanbul gümrüğü varidatı ile, *Okturua* hasılatı gösterilmiş ve borcu verecek bankaların temsilcilerine de bu hasılatı kontrol etme yetkisi tanınmıştır.

Yukarıdaki şartlar altında elde edilen borç paralarla piyasadaki kaimelerin sadece 3,5 milyon liralık kısmı kaldırılabilmiş, geriye 70 milyon liralık kaime kalmıştır.

1860 Borçlanması : Malî tarihimizde bu borçlanmaya *Mirès istikrazı* denilmektedir. Tedavülden kaldırıl-

ması gereken kaimelerden başka, hükümetin önemli miktarda çeşitli borçları da vardı :

1859'da çıkarılan % 6 faizli *Esham-ı Cedide* (=konsolit), % 6 faizli *Hazine-i Hassa Tahvilâtı* (=sergi), Hazine Tahvilâtı, Esham-ı Mümtaze... gibi, henüz ödenmemiş bulunan dış borçlarla birlikte, bunların tutarı Fransız bankeri Mirès'e göre 774 milyon Franka varmakta idi. Bu borçlar arasında hükümeti en çok sıkan Galata bankerleri ile diğer alacaklılara olan kısa vadeli borçlardı. İngilizlerin ileri sürdürdükleri çok ağır şartlar karşısında hükümet Fransızlara başvurmak zorunda kaldı. Paris'in ünlü maliyecisi Mirès yalnız başına Türkiye vekilleri ile 400 milyon Franklık bir sözleşme imzaladı. Bu borçlanmanın ihraç (=satış) fiyatı % 53,75, faiz oranı % 6, komisyonu % 1,5, itfa süresi 36 yıl olacaktı. Ayrıca her yıl bir miktar da aidat ödenecekti. Çok ağır şartları olmasına rağmen, bu borçlanma başarılı olamadı. Londra, Amsterdam ve hatta Paris piyasalarında esham satışı sağlanamadı. Maliyeci Mirès de başarısızlığını kabul edince, ortakları tarafından mahkemeye verildi ve hapse atıldı. Bu yüzden bütün piyasalar alt üst olmuş ve çeşitli iflâs olayları ile karşılaşılmıştır (71).

e) *Ticaret ve Sanayide Gerileme :* 18 inci yüzyılın ilk yarısında buhar kuvvetinin sanayie uygulanması ve buharlı gemilerin hizmete girmesi, İmparatorluk topraklarından yapılan kara taşımacılığını engellemiş, Asya - Avrupa ticaret yolunun yerini denizyolları almıştır. Bu yüzden İmparatorluktaki ticaret merkezleri

71) Bkz. *Kirkor Kömürcan,* Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi) sahife 12 ve daha sonrakiler, İstanbul, 1948.

önemlerini ve gelirlerini kaybetmişlerdir. Öte yandan makine sanayiinin el tezgâhlarının yerine geçmesi, küçük sermayenin yerini büyük sermayenin alması ticarette ve sanayide büyük değişikliklere sebep olmuştur. İthal mallarından, yerli sanayii korumak için alınmakta olan gümrük resimleri, kapitülasyonlar dolayısıyla yükseltilemediğinden, hem ithalât artmış, hem de yerli sanayi gerilemiş ve kaybolmaya başlamıştır.

Türk unsuru, ticaret ve sanayi ile uğraşmayıp hayatlarını ziraat, askerlik ve memurlukla kazandıklarından, İmparatorluğun iktisadiyatına yabancı uyruklu tüccarlarla reaya hâkim olmuştur. Ticaret ve sanayi Türkler arasında hor görülen meslekler olarak kabullenilmiş, bu alanda öğretim kurumları bile meydana getirilmemiştir. Mustafa Reşid Paşa'nın, iktisat ve maliye öğrenimi yapmak amacıyla Fransa'ya gönderdiği Şinasi Efendi bile edebiyat öğrenimini seçip gazeteci ve yazar olarak kendini yetiştirmiştir. Bu yüzden Tanzimat döneminde iktisat ve maliye alanında yetişkin bir devlet adamına rastlanmaz.

İmparatorlukta ticaret ve sanayii engelleyen «*gedikler*» in kaldırılmasına Üçüncü Selim ve İkinci Mahmud zamanında teşebbüs edilmişse de başarı gösterilememişti. Gedik usulü; ticaret ve sanat dallarının, bu dallarda çalıştırılan makine ve tezgâhların, usta, kalfa ve çırak sayılarının sınırlanması demektir. İşyeri sahiplerinden biri ölünce yerine oğlu, yoksa en kıdemli kalfası geçerdi. Bu suretle çıraklıktan kalfalığa, kalfalıktan da ustalığa yükselinirdi. Bunun dışında işyeri açmak ağır ve sıkı koşullara bağlanmıştı ki, bu bir nevi ticaret ve sanat tekelciliği örgütü idi. Sömürme ve sömürülmeye elverişli olan gedik usulü, Tanzimat Fermanındaki liberal prensiplere, çalışma serbestliği ve in-

san haklarına ters düştüğünden kaldırılması kararlaştırıldı. Uygulamaya ancak 1860'da başlanarak tedrici şekilde örgütler dağıtıldı.

f) *Tarımda İlerleme :* Tanzimat dönemine gelinceye kadar, arazi kanunnameleri gereğince, toprağın mülkiyete devlete ait olup, köylü kiracı durumunda idi. Timar ve zeamet sahipleri kendilerine tahsis olunan toprakları satamaz, hibe edemez, varislerine geçiremezdi. Üç yıl üst üste topraklarını işlemeyenlerin elinden bu arazi alınırdı. Köylünün ürünü *Yed-i vahid* (=Tekel) usulü ile, devlet tarafından ve takdir edilen fiyatla satın alınırdı. Şehirlerarası posta ve kervan yollarından başka Anadolu köylerinde yol diye bir şey yoktu.

Tanzimatın ilanından sonra, memleketin kalkınması için tarım faaliyetlerinin düzenlenmesine başlanıldı. Bu maksatla Maliye Nezaretine bağlı bir Ziraat Meclisi kuruldu.

1843'de eyalet, sancak ve kazalarda Ziraat Müdürlükleri meydana getirildi.

1846'da Ziraat Nezareti kurularak tarımla ilgili meclisler ve müdürlükler bu Bakanlığa bağlandı. Daha sonra Ziraat Bakanlığı Ticaret Bakanlığı ile birleştirildi. Özel kanun ve yönetmeliklerine göre; ziraat, ticaret ve zenaatla uğraşanlara yardımcı olmak için az faizle kredi sağlanması, tarlada çalıştıkları sürece köylülerin çeşitli nedenlerle takip, tazyik edilmemesi ve tutuklanmaması esasları konuldu.

Görülüyor ki, uzun yıllardangeri ezilmekte olan köylünün yardımına ilk defa olarak Tanzimat döneminde başlanmıştır. Ziraatin gelişmesi için köylüye aşılama, fidan ve hayvan yetiştirme, ekme, biçme, depolama hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır.

1850'de ilk defa olarak tatbiki bir Ziraat Okulu kurulmuştur.

1851'de Paris'te, 1855'de Londra'da ve İstanbul'da düzenlenmiş olan uluslararası sergilerde Türkiye'nin tarım ürünleri Batıya ve halka tanıtılmıştır.

7) *Toprak Reformu :* 1856 yılında en önemli reform hareketine girişilmiş, toprak mülkiyetini sağlayan kanun çıkarılmıştır.

Arazi Kanunnamesi gereğince topraklar; «*Memluke, Miriye, Mevkufe, Metruke, Mevat*» olmak üzere 5 kısma ayrılmıştır.

Memluke : Mülkiyet yoluyla tasarruf edilen topraklar olup, dört kısımdan ibarettir :

Birinci kısım; kasaba ve köylerdeki arsalar ve ekleri olup, bunlar yarım dönümlük yerlerdir.

İkinci kısım; emiriye topraklarından mülkiyete dönüştürülen yerlerdir.

Üçüncü kısım; öşrî topraklardır.

Dördüncü kısım; haracî topraklardır.

Memluke topraklarına malik olanlar, mallarını diledikleri gibi kullanır, işler, satar, hibe veya vakfeder, rehne koyar ve bütün bu işlemler için de fıkıh hükümleri uygulanırdı.

Miriye : Mülkiyeti devlete ait olup, fertlere tarla, otlak, yaylak, kışlak... olarak tahsis edilen yerlerdir. Eskiden timar ve zeamet sahipleri tarafından kullanılan bu topraklar, Arazi Kanunnamesi hükümlerine göre, tapu ile tasarruf edilebilir hale getirilmiştir.

Mevkufe : Kamu yararına vakfedilmiş olan topraklardır ki, vakfı yapan tarafından konulan şartlara

göre kullanılır. Devletin çıkartacağı kanunlar, kesin olan bu şartları değiştiremeyeceği için, buna *Sahih vakıf* denilir. Bir de sahih olmayan vakıf vardır ki, padişahların ve has sahibi olan kişilerin kendilerine tahsis edilmiş bulunan mirî toppraklardan vakfedilmiş olanlarıdır. Bu topraklar, aslında devletin malı olduğundan, vakfedilmiş olsalar bile, bu çeşit vakıf meşru ve sahih vakıf sayılmamaktadır.

Metruke : Kamunun yararına olarak kullanılan yollar, köprüler ve sair topraklarla köy ve kasaba halkının yararına bırakılmış olan mera, koru gibi yerlerdir.

Mevat : Köy, kasaba ve şahıslara tahsis edilmemiş bulunan ve imar bölgeleri dışında bırakılmış olan topraklardır.

Arazi Kanunnamesi ile bunlara tasarruf hakkı tanınmış ve bu hak güvence altına alınmıştır (72).

Sonuç olarak; tarım ve toprak konusunda yapılan bu çalışmalar, olumlu sonuçlar verecek nitelikte olmakla beraber, İmparatorluğun genel ekonomisini kalkındıracak güçte değildi. Tarımda nisbî bir gelişme olmakla beraber, ticaret ve endüstri alanı çöküntü halinde idi. Ticaret, sanayi işlerine, hatta demircilik, dülgerlik gibi el sanatlarına Türk ve Müslüman halk rağbet etmezdi. Bu yüzden, bu gibi işler azınlıklar tarafından yapılırdı. Köy ve kentlerde yaşayan ve bu işlerle uğraşan azınlık reayanın yaşadığı mahalleler, gelir sağlayan bu işler dolayısıyla, Müslümanlarınkine oranla daha zengin ve bakımlı idi.

72) Bkz. *Enver Ziya Karal*, adı geçen eser, VI. cilt, 2. baskı, sahife 223 ve daha sonrakiler.

Dış ticaret ise, kapitülasyonlara tanınan hak ve imtiyazlar yüzünden, yabancı uyruklu kişiler ve şirketler elinde idi. Osmanlı uyruklu azınlık reaya da bu haklardan faydalanmak için yabancı uyruğa geçiyorlardı.

Türk ve Müslümanlar ticaret ve sanatla uğraşacak bilgi, tecrübe ve arzudan yoksun olduklarından, bu alanda herhangi bir girişimde bulunmuyorlar, sadece devlet, ordu ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, Avrupa'dan getirttiği makine ve uzmanlarla bazı sanayi kurumlarını meydana getirmeye çalışıyor, fakat bunda da başarılı olamıyordu.

Devletin, belirli bir ekonomi politikası olmadığından, bundan daha iyi sonuç beklemek mümkün değildi. Bu yüzden ticaret, endüstri ve bayındırlıkla ilgili işlerin yabancı şirket ve uzmanlara bırakılmasından başka çare kalmamıştı.

§ 32. — ABDÜLAZİZ (1861 - 1876)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Abdülmecid'in ölümünden sonra tahta çıkan kardeşi Abdülaziz, güçlü bir vücud yapısına sahip, resim, musiki ve yazı sanatına meraklı, sporu ve özellikle güreşi çok seven sağlıklı bir padişahtı.

Tahta çıkışında, Balkanlardaki milliyetçilik hareketlerinin sonucu olarak Karadağ, Eflâk, Buğdan, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ile olan anlaşmazlıklar birbirini izlemiştir.

1864'de yapılan savaşta, Karadağlılar yenilerek zararsız hale getirilmiştir.

1866'da Eflâk ve Buğdan Prensliğine tanınan bazı hak ve imtiyazlar karşılığında anlaşmazlıklar giderilmiştir.

1867'de Abdülaziz Avrupa seyahatine çıkarak Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya ve Avusturya'yı ziyaret etmiştir. Osmanoğullarından Avrupa'ya ilk seyahat eden hükümdar olan Abdülaziz, bu ülkelerin teknolojik gelişmelerinin etkisi altında kalarak memlekete dönüşünde bazı yenilikler yapmak istemiş, savaş gemileri ve demiryolu yapımını emretmiş, bu arada Şûrayı Devlet ile Meclisi Ahkâmı Adliye'yi kurmuştur.

1868'de Sırplarla yapılan uzun görüşmelerden sonra, Belgrad bırakılmış, Girit'te yıllardanberi devam eden isyanlar ve adayı almak isteyen Yunanlılarla uğraşılmıştır.

Balkanlarla uğraşıldığı sırada, Mısır Valisi İbrahim Paşa da yeni hak ve imtiyazlar elde etmek çabasında bulunuyor, dış ülkelerden kendi hesabına para tedarik ederek savaş gemileri satın almaya çalışıyordu. Süveyş Kanalının açılış törenine kendi adına yabancı hükümdarları davete kalkışan Mısır Valisinin, başına buyruk hareketlerini Âli Paşa önleyerek dışa borçlanma teşebbüslerini engellemiş ve satın almak istediği savaş gemilerini de İmparatorluk adına almıştır.

1870'de Fransızların Prusyalılara yenilmeleri üzerine, Avrupa'daki kuvvet dengesi yeniden bozulmuştur. Bundan yararlanan Ruslar harekete geçerek, evvelce Paris Andlaşması ile Karadeniz'de kendilerine tanınmış olan hakları kısıtlayan hükümleri tanımayacaklarını ilan etmişler ve Londra Konferansı ile de bu hakları yeniden sağlamayı başarmışlardır.

1871'de padişaha en çok söz geçiren güçlü sadrazam Ali Paşa'nın ölümü üzerine sedarete atanan Mahmud Nedim Paşa zamanında, dış politikada değişiklikler yapılarak İngiliz ve Fransızların yerine, Rus dostluğu tercih edilmiştir. Bu dönemde idarede de tam bir karışıklık hüküm sürmüş, malî alandaki başarısızlıklar birbirini izlemiş, dış ülkelere karşı borçlanmalar daha da fazlalaşmıştır. İktisadî durumun bozulması, hayat pahalılığının çoğalması karşısında, padişahın bu durumu umursamazlığı, zamanını pehlivan güreşleri, koç ve horoz döğüşleriyle geçirmesi, Mahmud Nedim Paşa'nın kötü ve müstebit idaresi yüzünden devlet adamları, aydınlar ve halk şikâyetçi olmaya başlamışlardır.

1872'de Mahmud Nedim Paşa'yı makamından alan padişah, 1876'ya kadar altı sadrazam değiştirdi ise de yönetimde başarılı olamadı.

a) *Mutlakiyete Dönüş:* İkinci Mahmud ve Abdülmecid, Batılılaşma hareketlerini mevcut idarî sistem içinde yürütmeye çalışmışlardı. Batının, demokratik, anayasal ve liberal prensiplerine ve parlementer sistemine uymak için o günün şartları imkân vermediğinden Batılılaşmayı hukuk, bilim, eğitim ve sanat dallarında yapmaya çalıştıkları reformlarla yürütmüşlerdi.

Abdülaziz ise, seleflerinin tersine olarak, demokratik, liberal ve parlementer sisteme yaklaşma yerine, mutlakiyet prensiplerine dönüp memleketi tam ve mutlak hâkim olarak idareyi tercih etmiştir. Hele Âli ve Fuad paşaların ölümünden sonra, daha da ileri giderek bakanlarını başbakana karşı değil, doğrudan doğruya kendisine karşı sorumlu tutan müstebit ve tam kişisel

bir idare kurmuştur. Padişahın, Rus çarı gibi, iktidarı tek başına elinde tutmasında, İngiliz ve Fransızlara düşman olmasında Rus sefiri İgnatiev'in büyük etkisi olmuştur.

b) *Genç Türklerin Muhalefeti :* Avrupa ülkelerinde, 1848 devriminden beri bağımsızlık fikrinin yaygınlaştığı görülüyordu. Lâik eğitim görmüş Türk gençleri de bu gelişmeyi yakından izliyorlardı. Amaçları memleketi müstebit ve keyfî idareden kurtarmak, Türkiye'de anayasal ve parlementer bir idarenin kurulmasına hizmet etmekti.

1865 yılında Belgrad Ormanı'nda düzenledikleri bir piknikte bir araya gelen gençler, İtalya ve Polonya'daki benzerleri gibi, ilk gizli örgütleri olan «*Vatan Cephesi*» ni kurdular.

1867'de bu örgüt Türkiye'nin ilk siyasî partisi haline geldi. Avrupa'ya kaçan gençlerin kurdukları parti, Fransız dilinde Genç Türkler anlamına gelen «*Jeuns Turcs*» diye anılmakla beraber, partinin resmî adı «*Yeni Osmanlılar Cemiyeti*» idi ([73]).

Bu reformcu hareket, ihtilâlci olmaktan ziyade, tabanda değişiklik isteyen entellektüel bir hareketti. Zulüm ve istibdada karşı girişilen bu hareket, yurt içinde ve dışında gelişmeye başladı. Genç Türk (=Jön Türk) ler arasında, Mustafa Reşid Paşa tarafından öğrenim için Paris'e gönderilen ve 1848 devriminde Paris'te öğrenci olan şair, gazeteci ve yazar İbrahim Şinasi ile 1867'de Avrupa'ya kaçarak Paris, Londra ve Cenevre'de yayınlar yapan Ziya Bey bulunmakta idi. Sonradan

73) Bkz. *İhsan Sungu*, Tanzimat ve Yeni Osmanlılar, Tanzimat I. cilt, sahife 777 - 857, İstanbul, 1940.

paşalığa yükselen bu reformcu yazar da Türkiye'de parlamenter bir idarenin kurulmasını savunmakta idi. Genç şair ve edip Namık Kemal ise, yazıları ve piyesleri ile istiklâl, vatan, halk egemenliği kavramlarını, Batının liberalizmi ve Doğunun İslâmî gelenekleri ve idealizmini bağdaştırıcı fikirleri savunuyor, idarecilerin, idare edilenler tarafından seçilmesi prensibini güdüyordu. Zaman ile sayıları 250'ye yükselen Genç Türkler, yurt içinde ve dışında fikirlerini edebiyat ve basın yolu ile yaymaya başladılar.

Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa, sultandan hidiv ünvanını almış ve bu makamın babadan oğula geçmesini sağlamıştı. Bunu gören kardeşi Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa da, Genç Türklerle işbirliği yaparak padişaha parlamenter bir rejimin iyiliklerini savunan Fransızca bir lâyiha göndermişti. Bu belge, Namık Kemal ve arkadaşları tarafından Türkçeye çevrilerek gazetede yayınlanınca, Namık Kemal, Ziya Paşa taşraya tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldılar ise de, Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine, Paris'e kaçtılar. Bunlara, sonradan sürgünden kaçan muhalif gazeteci Ali Suavi de katıldı. Genç Türkleri himayesi altına alan varlıklı Prens Mustafa Fazıl Paşa, onlarla beraber Paris'te faaliyete geçip Hürriyet adlı Türkçe bir gazete çıkarmaya başladılar. Genç Türklerin fikir hareketleri Mithad Paşa tarafından da desteklendi.

c) *Medrese Softalarının Ayaklanması :* 1876 yılının yazında, yüzlerce medrese öğrencisi Bab-ı Âli'te toplanarak Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislâm'ın görevlerinden alınmaları için gösterilerde bulundular. Bu ayaklanma, sedarette sadece 3 ay kaldık-

tan sonra yerini tekrar Mahmud Nedim Paşa'ya bırakan Mithad Paşa tarafından düzenlenmişti. Softaların başkaldırması üzerine, padişah şeyhülislâmı değiştirmek ve Mahmud Nedim Paşa'nın yerine Rüştü Paşa'yı sadrazamlığa getirmek mecburiyetinde kaldı.

Abdülaziz'in müstebit idaresine karşı, Kur'anı Kerim'in kutsal hükümlerinden de yararlanmak yoluna gidildi. Halkın refahını düşünmeyen, kutsal haklara saygı göstermeyip, halkın haklarını elinden alan bir hükümdara bağlı kalınamayacağı yolunda yorumlarda bulunuldu. Yeni şeyhülislâmdan da sultanın azledilmesi için fetva alındı. Gerekçe olarak da padişahın aklî dengesinin bozulmuş olduğu, kamu gelirlerini israf eylediği, memleketin siyasî, idarî ve malî durumunun bu yüzden bozulduğu ileri sürüldü. Mithad Paşa, Hüseyin Avni Paşa ve diğer paşalar, iki tabur askerle karadan, harp gemileriyle denizden Dolmabahçe Sarayını kuşattılar. Abdülaziz'i tahtından indirerek yeğeni Beşinci Murad'a sadakat yemini ettirip tahta çıkarmayı başardılar.

1876'da tahtından indirilen Abdülaziz, önce Topkapı Sarayında gözaltına alındı. Sonra, kendi isteği üzerine, Fer'iye Sarayına götürüldü. Gururlu bir kişiliğe sahip olan Abdülaziz, ağırına giden tutukluluk durumuna daha fazla dayanamayarak bilek damarını kesmek suretiyle kendi hayatına kıydı ve babası İkinci Mahmud'un Divanyolu'ndaki ünlü türbesine gömüldü.

B) MALİ OLAYLAR :

Abdülaziz, şehzadeliği yıllarında, Abdülmecid'in hesapsız para sarfeylemesini ve lükse kaçmasını eleştirdiği halde, kendisi tahta çıktıktan sonra kamu mas-

raflarını hesaplı olarak sarfeylemediği gibi, saray masrafları, kişisel ihtiyaç ve kaprisleri için ölçüsüz şekilde ödemelerde bulunmuş ve hatta Avrupa gezisini yaptıktan sonra da lüks ve israfa kendini kaptırmıştır.

Bir yandan Avrupa teknolojisinden esinlenerek donanmayı güçlendirmek için zırhlı savaş gemileri yaptırırken, öte yandan yurdun her tarafına demiryolu döşenmesi ve özellikle Bağdat demiryolunun yapılması için emirler vermiştir. Devlet hazinesinde yeterli para bulunmadığından kendi hazinesinden bu hayırlı işlere büyük miktarda bağışta bulunmuştur. Bu arada Dolmabahçe Sarayında parlak resepsiyonlar, eğlence ve törenler tertiplemekten de geri kalmamıştır. Bu yüzden saray masraflarını kamu harcamalarının % 15'ine kadar yükseldiği de görülmüştür. Bu durum karşısında Abdülmecid devrinde başlayan dış borçlanmalara bu dönemde de devam olunmak zorunluğunda kalınmıştır.

İngiltere'den alınan borç paralara ödenen faiz yüzdeleri, İngiltere'de ödenenlere oranla bir kat daha fazla olmuştur. Dış borçlanma faizlerini ödeyebilmek için de yeniden borçlanmalara başvurulmuş ve birbiri üzerine eklenen dış borç yekûnları hızla büyümüştür. Türkiye'nin İmparatorluk döneminde başlayan dış borçlanamları bu yüzden 20 yılda 50 kat fazlalaşmıştır. Dış borçların faiz ve amortismanları devletin yıllık gelirlerinin yarısından daha fazla bir düzeye ulaşmıştır.

Abdülaziz dönemindeki önemli malî olaylar şunlardır: 1863 - 1864 ve daha sonraki yıllara ait devlet bütçelerinin yapılması, Ziraat Bankası'nın ve Divan-ı Muhasebat'ın kurulması, 1863 - 1864 yılı içinde (Société Générale de L'Empire Ottoman)'ın, 1868'de (Crédit Général Ottoman)'ın, 1871'de (Banque Austro-Turque)

ve (Banque de Constantinople)'un, 1872'de (Société Ottomane de Change et de Valeurs)'ün kurulması...

1875'de iç ve dış borç faizlerinin ancak yarısının ödenebileceği, geri kalan kısmının ise 5 yıl içinde % 5 faizli bonolar ve taksitlere bağlanacağı alacaklılara duyurulmuştur. Bu durum, yabancı alacaklılarla halkın tepkisini çoğaltmış, devlete karşı olan inanç ve saygıyı azaltmıştır.

a) *Devlet Bütçeleri:* Abdülaziz devrinin en önemli malî olaylarını önceden *tahmin, tevzin, tasdik* esasına dayanan, maliye ilmi koşullarına uygun, Batı anlamındaki bütçelerin yapılmasına başlanılması teşkil eder.

1863 - 1864 malî yılı bütçesi, büyük güçlüklerle sağlanan tahminî rakamlara dayanılarak tanzim ve tasdik edilmiş, devlet gider ve gelirlerinin tahakkuk, tahsil ve tediyesi bu bütçeye göre yapılmıştır. *Heidborn* ve *Du Valey*'in de yazdıkları gibi, bu bütçe İmparatorluk döneminin ilk devlet bütçesi olarak kabul edilir. Bundan önce «*Bütçe*» diye adlandırılan gelir ve gider cetvellerinin önceden tahmin ve tasdik esasına dayanmadığına, gelir ve giderlerin hazineye girip çıkışından sonra düzenlenen bu tür cetvellerin «*Kesin Hesap Cetvelleri*» nden başka bir şey olmadığına evvelce işaret etmiştik.

Gerekçesi Sadrazam Fuad Paşa tarafından hazırlanan 1863 - 1864 devlet bütçesinin gider kısmı 3 milyon küsur kese, gelir kısmı ise 2,9 milyon küsur kese olarak tahmin edilmiştir. Bir kese 5 altın liraya eşit olduğuna göre, yıllık gider tahminleri 14.397.000.—,

yıllık gelir tahminleri toplamı ise 15.233.000.— altın lira idi.

1863 - 1864 ve daha sonraki yıllarda tanzim ve tasdik edilen bütçelerin hazırlanmasında olduğu gibi, uygulanmasında da büyük zorluklarla karşılaşılmış, gider ve gelirler arasındaki açıkların kapatılması iç ve dış borçlanmalarla mümkün olabilmiştir. Bu dönemde yapılan devlet bütçelerinin ilk hazırlığı Maliye Nezareti (=Bakanlığı) tarafından yapılarak lâyiha (=tasarı) Babıâli (=hükümet)'ye takdim edilirdi. Devlet Şûrası Reisinin başkanlığında Serasker (=Harbiye Nazırı), Dahiliye Nazırı (=İçişleri Bakanı), Bahriye Nazırı (=Deniz Kuvvetleri Bakanı), Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Nazırı (=Adalet Bakanı), Maarif, Ticaret, Evkaf (=Vakıflar), Nafıa (=Bayındırlık) nazırlarından kurulu bir komisyonda incelenerek tahsisat (=ödenekler) da gereken değişikliklerin yapılmasından sonra, değiştirilen tasarı ve bağlı gelir - gider cetvellerinden oluşan *Muvazene Defteri* (=Bütçe) tasarısı, bakanların da katıldığı genel mecliste onaylandıktan sonra irade-i seniye (=padişahın buyruğu) ile Resmî Gazete'de neşir ve ilan edilmekte idi.

1874 (=1290) tarihinde yayınlanan yeni bütçe nizamnamesi gereğince, Maliye Nezaretince hazırlanan 1875 (=1291) Bütçe Lâyihası (=Gerekçeli tasarı) da hükümete tevdi edildikten sonra, padişahın buyruğu ile teşkil olunan bir komisyonda incelenmişti. Bu tüzük gereğince de; komisyona Devlet Şûrası üyelerinden biri başkanlık etmekte, Bayındırlık Bakanlığı, Rüsumat (=Gümrükler) Emini, Divan-ı Muhasebat Reisi, bakanlık müsteşarları, Osmanlı Bankası Baş Direktörü ile muteber sarraflardan biri üye olarak katılmışlardır.

1875 Bütçesi: Abdülaziz devri bütçelerinden elimizde belgesi (74) bulunan 1875 (=1291) yılı bütçesinin gerekçesi ile ekli cetvellerinde, giderlerin gelirlere önceliği prensibi henüz uygulanmadığından, önce gelirler, sonra giderler yer almaktadır. Bir örneğini verdiğimiz bu bütçenin gelir ve giderleri kısımlara, kısımlar da fasıllara ayrılmıştır. Bütçe Komisyonunda tahminî rakamlar üzerinde gereken değişiklikler yapıldıktan sonra, genel meclisce onaylanan ve padişahın buyruğu ile Resmî Gazete'de yayınlanan bu bütçenin varidat (=gelirler) bölümünün «Vergiler» başlığı altındaki birinci ve ikinci kısımlarında :

Dersaadet Emlâk Vergisi, Patent Vergisi vs. varidat, Bedel-i Askerî, Aşar Vergisi, Agnam Resmi, Canavar (=domuz) Resmi, Gümrük Resmi, Dühan (=tütün) Resmi, Harir (=ipek) Resmi, Müskirat (=alkollü içkiler) Resmi, Damga (=pul) Resmi, Tapu Resmi, Kontrat Resmi, Rüsum-u Mütenevvia (=çeşitli resimler) yer almaktadır. Emlâk Vergisi, Patent Vergisi, Aşar Vergisi ve Askerlik Bedelleri gibi direkt (=doğrudan doğruya alınan) vergiler ile resim, rüsum diye anılan ve endirekt (=dolaylı bir şekilde alınan) vergiler yer almaktadır. Vergi ve resimleri izleyen üçüncü kısımda ise devletin çeşitli kaynaklarından elde eylediği sair gelirler yer almaktadır ki; bunlar da Memleha (=tuz) lar, emlâkî miriye, ormanlar, madenler, posta ve telgraf, idarei sıhhiye (=Sağlık idaresi).

Tahriri Emlâk (=Mülklerin Defterleie Kaydı) için alınan harçlar, Bahriye Nezareti, Zaptiye Nezareti, Ti-

74) Bkz. Devlet-i Aliyyenin 1875 (1291) senesi Muvazene Defteri (Bütçe) Lâyihası (tasarısı) nın Matbaayı Âmire'de basılmış nüshası.

caret Nezareti dairelerinde yapılan muamelelerden elde edilen özel gelirler, dördüncü kısımda ise; vergiye bağlı Mısır, Eflâk, Buğdan, Sırbistan, Sisam, Ayranoz vilâyetleiinden alınan maktu vergilerin gelirlerinden ibarettir.

Hükümetin 5.519.500 kese tutarındaki tahmini, bütçe komisyonunca 4.776.500 kese×5=23.882.500 altın lira olarak tespit edilmiştir.

Masraflar bölümünün fasılları ise; Düyunu Hariciye ve Eshamı Umumiye (=Dış borçlar ve Genel Esham)'nin faiz ve itfa bedelleri, Rumeli Demiryolları Tahvilâtının faiz ve itfa bedelleri, Esham-ı Cedide, Esham-ı Adide, Timar, Mukateat ve Zeamet faizleri ile Evkâf, Kariye (=kasaba ve köy) ler bedelleri, Düyunu Müteferrika (=Çeşitli Borçlar) Bank-ı Osmanî'nin carî hesabı, Emval ve Eytam faizleri, Meskûkatı Magşuşe (=ayarları düşürülen madenî paralar), Tedavülden kaldırılan kaimelerin altına çevrilmesinden doğan farklar ki, bunlar Düyunu Umumiye taksitlerinin ödenmesi sırasında meydana gelen kambiyo farkları ile iskonto bedelleridir. Maliye, Defter-i Hakanî (=Tapu dairesi), Gümlükler, Orman ve Maadin (=madenler) Nizamiye (=Kara Kuvvetleri), Bahriye (=Deniz Kuvvetleri), Tophane, Sıhhiye (=Sağlık), Ticaret, Posta ve Telgraf İdarelerinin giderleri, Demiryolları Teminat Akçesinden ibarettir.

1875 (=1291) Bütçe Lâyihası (=Tasarı) ndaki 5.519.502 kese tutarında olan gelir tahminleri, bütçe komisyonunda 4.776.588 keseye indirilmiştir. Bir kese altın 5 adet altın liiaya eşit olduğundan 5×4.776.588= 23.882.940 liralık genel gelir toplamına karşılık aynı tasarıdaki 5.026.916 keselik genel masraf tutarı ise

bütçe komisyonunda 5.785.819 keseye yükseltilmiştir ki, bu suretle genel gelirler toplamı 5×5.785.819=28. 929.095 altın liraya baliğ olmuştur. Aradaki 5.046.155 liralık açık da iç ve dış borçlanmalarla kapatılmıştır.

Abdülaziz döneminde, devlet bütçeleri muntazam ve devamlı olarak hazırlanıp, yayınlanamamıştır. Savaş ve saray giderlerini normal devlet gelirleriyle karşılamak mümkün olmadığından, fasılalı olarak yayınlanan bütçeler de daima açık vermiş ve bu açıklar iç ve dış borçlanmalarla kapatılmaya çalışılmıştır.

b) *İç ve Dış Borçlanmalar:* Abdülaziz dönemindeki borçlanmalar hemen her yıl birbirini izlemiş, on beş yıl süren saltanat döneminde on bir kez dış borçlanma yapılmıştır:

1862 Borçlanması: 1860 Mirès istikrazının başarısızlıkla sonuçlanması, Suriye'de çıkan olayların öteki vilâyetlerde de karışıklıklara sebebiyet vermesi, Galata bankerlerinin Avrupa'ya çok miktarda para göndermesi, kaimelerin yeniden tedavüle çıkarılması fiyatların yükselmesine, iktisadî ve malî durumun fena halde bozulmasına sebep olmuştur. Piyasadaki miktarı 10 milyon lirayı aşmış bulunan kaimelerin mutlaka tedavülden kaldırılması gerekli görülmüştür. Kaimelerin % 40'ının para ile ve % 60'ının «*esham-ı cedide*» ile ödenmesi şartıyla 200 milyon Franklık bir borçlanma yapılmıştır. Bu istikrazın ihraç fiyatı % 68, müddeti 23 yıl, faiz oranı % 6, itfa oranı % 2 idi. Karşılık olarak da tütün, tuz, damga resmi hasılatı ile temettü (=kazanç) vergisi gelirleri gösterilmişti ki, bunların yıllık tutarı 16 milyon Frank idi.

1862 borçlanması, Mirès istikrarının tersine olarak, pek büyük bir rağbet görmüştü. Tahvillerin tamamı

kısa süre içinde satılmış ve bu sayede kaimelerin tamamı tedavülden kaldırılarak darphanede yakılmak suretiyle yok edilmiştir.

1863 Borçlanması : Kaimelerin tedavülden tamamen kaldırılmasından sonra, düşük değerli kâğıt paralardan kurtulunmuştur. Fakat gene de düşük değerli madenî paralar piyasada tedavül etmekte idi. Örneğin, 5'lik denilen ve nominal değeri 5 kuruş olan paraların gerçek değeri ancak 2,5 kuruştu. Bu durum, hem piyasadaki alışverişi, hem de hazine menfaatini zedelemekte idi. Öte yandan Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçların miktarı da hayli yükselmişti. Bu durumu düzeltmek amacıyla yeniden borçlanmaya karar verildi. Aynı yıl içinde kurulması kararlaştırılan Osmanlı Bankası'nın imtiyaz fermanını ellerine alan Fransız ve İngiliz kurucular 200 milyon Franklık 1863 borçlanması eshamının çıkarılmasını üstlendiler.

Bu istikrazın ihraç fiyatı, 50 milyon için % 68, 150 milyon için % 72 idi. Müddeti ise 23,5 yıl, faiz oranı % 6, itfa oranı % 2 idi. Karşılık olarak da Bursa ve Edirne vilâyetlerinin Harir (=ipek) Öşrü, İzmir, Karasi, Midilli vilâyetlerinin Zeytin Öşrü, diğer birkaç vilâyetin de Gümrük gelirleri gösterilmiştir.

1863 istikrazı da, bir önceki gibi tamamen satıldı. Elde edilen gelirler alacakları çoğalan ve sabırsızlanan Galata bankerlerine verilerek kısa vadeli borçlardan kurtulundu. Fakat değeri düşük paraların düzeltilmesine bu istikrazın gelirleri yetişmediğinden, para operasyonu yapılamadı.

1865 Borçlanması : Dış borçların vadesi gelen kupon bedellerini ödeyebilmek için hazinede para yoktu. Bu itibarla 1865 yılının sonunda hükümet Osmanlı

Bankası, Crédit Mobilier de Paris ve Société Général ile 1865 borçlanma sözleşmesini imzaladı. Bu istikrazın ihraç fiyatı 500 nominal değer üzerinden 330 Frank olup, müddeti 21 yıl, faiz oranı % 6, itfa oranı % 2,44 idi. Karşılık olarak da Ergani Bakır Madeni gelirleri ile Agnam Resmi hasılatı gösterildi. Karşılığın önemli miktarı bu sonuncu resim olduğundan malî tarihimizde bu borçlanmaya «*Agnam İstikrazı*» denilmiştir.

1865 ve daha sonraki yıllarda yapılan borçlanmalar, çeşitli kamu ihtiyaçlarını karşılamak için değil, sadece evvelce yapılmış bulunan borçlanmaların faiz ve amortismanlarını ödeyebilmek için yapıldığından, İmparatorluk maliyesi çok güç bir durum içine düşmüş bulunuyordu.

1865 Genel Borçları (=Düyun-u Umumiye) Eshamı Cedide Tahvilât-ı Mümtaze, vergiler ve sair borçlardan oluşan eski iç borçlar, faiz amortismanlı yeni tahvillerle değiştirilmiştir ki, bu işleme maliyede «*Borçların Değiştirilmesi*» *(=Conversion des dettes)* denilir. Büyük çoğunluğu Galata bankerlerinin, bir kısmı da yabancıların ellerinde bulunan bu tahvillerin faiz ve amortismanlarının ödenmesi için 1864 - 1865 bütçesine 2.464.000 lira (=56.000.000 Frank) ödenek konulmuştur. Bu vesile ile Maliye Bakanlığında «Düyun-u Umumiye Defteri Kebiri» adı verilen genel borçların büyük defteri açılmıştır. Borçların değiştirilmesi işlemi başarı ile yürütüldüğü ve yurt içinde yeni tahviller rağbet gördüğü halde, yabancı ülkelerde, özellikle Fransa'da tutulmamıştır. Fransız hükümeti bu tahvilleri Paris borsasına da kabul ettirememiştir. Nitekim bu tahvillerden en son ihraç edilen 7 milyonluk bir bölümü alıcı bulamadağından bankalara rehin olarak bırakılmış ve karşılığında avans alınmıştır. Ancak,

alınan bu avanslar da vadelerinde ödenemediğinden, bankalar rehin olarak sakladıkları bu tahvilleri satışa çıkarmışlar ve bu yüzden de eshamın değerleri düşmüştür.

1869 Borçlanması : 1866 yılında, 1862, 1863 ve 1865 borçlanmaları ile 1865'de yapılan *Conversion* (=değiştirme) işlemi sonucu çıkarılan genel borçlar tahvillerinin vadeleri gelen kuponlarını ödemek için Osmanlı Bankası'nda yeteri kadar karşılık bulunmamakta idi, bu yüzden kuponların ödenmesini hükümet ertelemek zorunda kalmıştı. Yabancı alacaklılar böyle bir davranışın hükümetin itibarını sarsacağını ileri sürerek itirazda bulundular. Osmanlı Bankası Société Générale Bankası ile birlikte hükümete avans para sağladı ise de, hazinenin içinde bulunduğu güç durum eshamın fiyatları üzerine menfî bir etki yaptı ve fiyatlar daha da düştü.

Hazinenin durumu o kadar kötüleşmişti ki, vergi mükelleflerine kendi istekleriyle ödedikleri vergilerin 1/4 oranında hükümete borç para vermeleri, memurların da bir aylık maaşlarını hazineye bağışlamaları!... gibi çok garip ve hatta devleti aşağılatıcı tekliflerde bulunulmuştur.

Girit ihtilâlinin başlaması üzerine, silâh, malzeme ve sair askerî masraflar 1866 yılı bütçesinde 2 milyon liralık bir açık yaratmıştır. Memur maaşlarının ancak yarısı para ile ödenip, geri kalan miktarı % 10 faizli senetlere bağlanmıştır. Bu durum karşısında hükümet, Mısır Hidivliğinin babadan evlâda intikalini kabul ederek, Mısır vergisinin 9 küsur milyondan 17 milyon küsur liraya yükseltmiş ise de, gerek savaş masrafları, gerekse kamu borçlarının faiz ve amortismanları ve memur maaşları gene de zamanında ödenememiştir.

1869 yılında hazinenin bu durumu göz önünde tutularak «Hazine-i Şahâne-i Osmaniye» tahvilleri çıkartılarak 125 milyon Franklık bir borçlanma daha yapılmıştır. Bu istikraza yazılmak isteyenler 500 Franklık nominal değerli tahvilerden en az 4 tanesini almayı taahhüt edecekler ve karşılığında $4 \times 400 = 1600$ Frank ödeyeceklerdi. Faiz oranı % 6 olan istikrazın karşılığı olarak da bir kısım vilâyetlerin aşar vergisi ile Anadolu Agnam Resmi gösterilmiştir. Kupon bedelleri zamanında ödenmiş olmasına rağmen, yabancı ülkelerde Türk eshamı rağbet görmüyordu. Çünkü bütçeler devamlı olarak açık veriyor, savaş ve saray masrafları malî dengeyi bozuyordu.

1869 yılı sonunda malî durum daha da kötüleşmiş, 1869 - 1870 bütçesi 3 milyon lirayı açıkla ve 5 milyon liralık dalgalı borçlarla bağlanmıştı.

İmparatoriçe *Eugenie*'nin Sultan Aziz'i ziyaret etmek üzere İstanbul'a gelmesi, parlak törenlerle ağırlanması, geleneksel Fransız dostluğunun yeni bir simgesi olmuştur. Nitekim birçok Fransız bankası, hükümetin borçlanma tekliflerini olumlu karşılamış ve bunlardan (Comptoir D'Escompte) ile yapılan bir sözleşme sonucunda 300 milyon Franklık bir borçlanma yapılmıştır. Beheri 500 Franklık tahvillerin ihraç fiyatı 270 Frank, faiz oranı % 6, itfa oranı % 1, itfa süresi ise 33 yıl olarak kabul olunmuştur. Karşılık olarak da çeşitli vilâyetlerin aşar vergisi hasılatı gösterilmiştir. Bu borçlanmadan elde edilen gelirlerle genel borçların kupon bedelleri, bankalardan alınan kısa vadeli avanslar, hazine tahvileri ve diğer dalgalı borçlar bütçeye konulan tahsisat ile ödenmiştir.

1870'de Fransa ve Almanya arasında çıkan savaş, 1869 istikrazının kupon bedellerinin zamanında öden-

mesine rağmen, malî krize sebep olmuş ve bu yüzden 1871 yılı başındaki kuponlardan çoğunun ödenemediği görülmüştür.

1870 Rumeli Demiryolu Borçlanması: Abdülaziz'in demiryolları yaptırma isteğini ele alan Sadrazam Âli Paşa, İmparatorlukla Avrupa ülkeleri arasındaki demiryolu bağlantısını sağlamak üzere harekete geçmiş ve Bayındırlık Bakanı Davud Paşa'yı Avrupa'ya göndererek çeşitli ülkelerin malî kuruluşları ile temasa geçirmiştir. Bu temaslar sonucunda Belçika bankerlerinden *Baron de Hirsch* ile anlaşmaya varılmış ve bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre 2000 kilometrelik demiryolunun yapılması için 99 yıllık bir imtiyaz verilecek ve yılda 22 bin Franklık «kilometre garantisi» tanınacaktı. Bu garantinin 14 bin Franklık kısmı devlet tarafından, 8 bin Franklık kısmı da imtiyaz sahibi şirket tarafından sağlanacaktı. Ancak bu sonuncu kısım, hatların döşenmesi ve işletmeye açılmasından sonra, 10 yıllık bir süre içinde ödenmeye başlanacaktı. Kilometre garantisinin şirkete muntazaman ödenmesi için yeni bir borçlanma yapılması gerektiğinden, beheri 400 Frank değerindeki tahvillerden oluşan 1870 Demiryolu İstikrazı yapılmıştır. Baron de Hirsch bu tahvilleri 128,5 Franktan satın alarak Avrupa bankalarına 150 Franktan satmış ve bunlardan elde edilen kârın % 30'una ortak olmuştur. İkramiyeli olan bu istikrazın faiz oranı % 3 olması, ihraç fiyatının da düşük tutulması piyasalarda rağbeti sağlamak içindi. Avrupa'nın her kentinde 180 Franklık bir fiyatla satışa çıkartılan tahviller, Avusturya borsasında 183 Franka yükselmesine karşılık, diğer ülkeler piyasalarında fazla bir rağbet görmemiştir. Bunun başlıca sebebi 1870 Fransa - Almanya arasında çıkan savaşın menfî etkisi

olmuştur. Nitekim zaman ile 115 Franka kadar düşen fiyatlar yüzünden tahvillerin Paris ve Londra piyasalarında satışına izin verilmemiş olmasına rağmen ikramiyeli ([75]) olan bu istikrazın satışına diğer ülkelerde devam olunmuştur.

1871 yılında demiryolları politikasının yürütücüsü olan Âli Paşa'nın ölümü üzerine, yerine geçen ve Rus yanlısı olduğu için Nedimof diye anılan Mahmud Nedim Paşa, Avrupa başkentleriyle yapılması tasarlanan demiryolu bağlantısı politikasını durdurtmuştur.

1872 yılında imzalanan yeni bir sözleşme ile 2000 kilometre uzunluğunda döşenmesi gereken hatlar 1250 kilometreye indirilmiş ve yapıma devam olunmuştur.

Ancak, 1875 yılında İstanbul - Edirne, Edirne - Filibe, Bellova - Yanbolu - Tırnava, Edirne - Dedeağaç, Selânik - Üsküp, Üsküp - Mitrovitzaya demiryollarının yapımı bitirilmiş, fakat Avrupa başkentleri ile demiryolu bağlantıları sağlanamamıştır ([76]).

1871 Borçlanması : Fransa ve Almanya arasında çıkan 1870 savaşının etkileri 1871 yılı Ağustos ayında kendini göstermiş ve İstanbul'da da malî bir kriz başlamıştır. Altın para piyasadan çekilmiş, dış borçların

75) Büyük ikramiye, her iki ayda bir çekilecek kur'ada 600 bin, sonraki ikramiye 300 bin frank değerinde idi. Ayrıca, kur'ada ikramiye kazanamayıp amorti edilen numaraların tahvil sahiplerine nominal değer olan 400 frank ödenecekti. 180 franka alınan tahvillere 400 frank ödendiğinden bunlara «amortisman ikramiyesi» deniliyordu. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için Bkz. *K. Kömürcan,* adı geçen eser, sahifa 33 ve daha sonrakiler.

76) Türkiye, Avusturya - Macaristan, Sırbistan, Bulgaristan hükümetleri arasında 1883 yılında yapılan bir sözleşme ile şehirlerarası hatların bağlanması mümkün olmuş, 1888 yılında da İstanbul'dan Viyana'ya ilk direkt tren hareket ettirilmiştir.

faiz ve amortismanları ödenemez hale gelmişti. Bu durum karşısında hükümet (Crédit Général Ottoman) Bankası ve Londra'daki (Cohen and Sons), (Dent Palmer and Company) bankaları ile 1871 borçlanmasına ait bir sözleşme imzalamıştır. Bu istikraz 5 milyon 700 bin Sterlin (=142 milyon 500 bin Frank) tutarında idi. İhraç fiyatı 73, faiz oranı % 6, itfa oranı % 1 olan bu istikraza karşılık olarak Mısır vergisinin serbest kalan kısmı gösterilmiştir.

1872 Borçlanması : Dış borçların 1872 yılında ödenmesi gereken kupon bedelleri Osmanlı Bankası ile (Banque Austro-Ottomane) ve diğer bankalardan alınan yüksek faizli avanslarla karşılanmıştı. Kısa vadeli olan bu avansları iade etmek ve bir kısım kamu ihtiyaçlarını gidermek için hazinede para olmadığından yeniden borçlanmak zorunluğunda kalınmıştı. Bu kez (Crédit Général Ottoman) ve (Banque Austro-Ottomane) ile yapılan sözleşme gereğince 278 milyon 155 bin Frank tutarında hazine tahvili çıkarmak suretiyle borçlanılacaktı. Bu tahviller 50, 100, 500, 1000 Franklık küpürler halinde olup, ihraç fiyatı % 98,5, faiz oranı % 9 idi. Bu borçlanmanın karşılığı olarak da Edirne, Selânik, Tuna vilâyetlerinin vergileri ile Anadolu'nun Agnam Resmi hasılatı gösterilmiştir.

1873 Genel Borçları (II. Tertip) : 1872 sonlarında Osmanlı Bankası ile diğer bankalar hazinenin ihtiyaçları ile ilgileniyorlar, bir yandan devlete ait esham ve tahvilât, öte yandan da tramvay, tünel şirketleri ve bankalar gibi malî kuruluşların hisse senetlerinin alış verişi ile meşgul oluyorlardı. Bu durum menkul kıymetler borsasında bir canlılık yaratmış, fiyatlarda gözle görülür şekilde yükselmeler olmuştur. Gerçekten 1863, 1865, 1869 istikrazları ile Rumeli Demiryolu Tah-

villeri, genel borçlar eshamı, İstanbul'da kurulan bankalar ve sair şirketlerin hisse senetleri fiyatlarında % 10 - 50 arasında yükselmeler görülmüştür. Bu durumdan yararlanmak isteyen hükümet 1873 yılında çıkardığı bir kanun ile *Borçların Değişimi (=Conversion)* işlemine başvurdu.

1865 kanunu ile kurulan «Genel Borçlar Büyük Defteri» ne bu kez 22 milyon 252 bin 400 lira tutarında ikinci tertip genel borç kaydedilerek 1876, 1877, 1878'de ödenmesi gereken orta vadeli hazine tahvillerinin uzun vadeli olan 1873 genel borçları eshamı ile değiştirilmesi hükme bağlandı. Bu suretle yapılan değiştirme işlemi sonucunda meydana gelen yeni borçlanmanın ihraç fiyatı % 98,5, piyasa rayici 84, faiz oranı ise % 9 idi.

c) *1873 Bütçe Nizamnamesi :* Fuad ve Âli paşalar gibi yetenekli sadrazamların 1869 ve 1871 yıllarında birbirini izleyen ölümleri üzerine, sedarete getirilen Mahmud Nedim Paşa'nın, padişahtan güç alan keyfî idaresi yeniden istibdadı şiddetlendirmiş, Tanzimat Fermanları ile sağlanmak istenilen can ve mal emniyeti kalmamış, zulüm, irtikap, irtişa tekrar başlamıştır.

Devletin parası hesapsız bir şekilde israf ediliyor, bütçelerin yapılmasına rağmen, sarfiyat kontrol altına alınamıyordu. Bu yüzden her yıl açıkla kapanan bütçelerin masraf fazlası birbiri peşine yapılan borçlanmalarla kapatılmaya çalışılıyordu. Abdülaziz, üç yılda altı sadrazam (77) değiştirmek zorunda kalmıştı. Kamu

77) Bkz. *Mahmud Kemal İnal,* Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, cilt II. İstanbul, 1940.

masraflarını bir düzene sokmak amacıyla yeni tedbirler alındı.

1872 yılında yapılan «Vilâyetlerin Sarfiyatı Umumiyesi» ile ilgili talimatname hükümleri gereğince, illerde yapılan giderlerin bütçe kaidelerine uygun şekilde uygulanması esası konuldu.

1873 yılında da «Devlet-i Aliyye Bütçe Nizamnamesi» adı altında ikinci bir bütçe tüzüğü yürürlüğe konuldu. Bu tüzük, 1855 tarihli birinci nizamnamede olduğu gibi, devlet bütçesinin hazırlık, inceleme, onaylanma ve uygulanmasındaki hükümleri kapsamakta, ayrıca giderlerin ve gelirlerin Divan-ı Muhasebat'ta nasıl kontrol edileceği hakkında yeni hükümler getirmekte idi. Başbakanlık arşivinin Meclis-i Tanzimat defterinde bulunan bu nizamname, «Kamu Maliyesi» adlı eserin ikinci cildi olan «Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı» kitabının sonunda, ilk defa olarak yeni harflerle tarafımızdan yayınlanmıştır ([78]).

1873 Borçlanması : 1873'de büyük bir malî buhranla karşılaşılmış, köy ve kentlerde açlık tehlikesi ve sefalet başgöstermiştir. Bu arada bir yandan kamu borçlarının değiştirilme işlemi yapılırken, öte yandan da padişahın iradesi ile yeni bir borçlanmaya daha başvuruluyordu. İstanbul'daki (Crédit Général) ile Paris'teki (Crédit Mobilier) bankaları ile yapılan anlaşma sonucunda, beheri 500 Franklık 1 milyon 388 bin 889 Frank tutarında tahvil çıkarılacak, bu iki bankaya 270, piyasaya ise 297,5 Franktan satış yapılacaktı. Faiz oranı % 6, itfa oranı % 1 olan bu istikrazın karşılığı ola-

78) Bkz. *Nihad S. Sayâr,* Kamu Maliyesi cilt II, Bütçe Teori ve Tatbikatı, 5. baskı, sahife 51, 313 ve daha sonrakiler.

rak da Ankara, Tuna vilâyetleri âşar vergisi gelirleri ile Anadolu'nun Agnam Resmi hasılatı ve tütün inhisar (=tekel) ı fazlası gösterilmiştir. Ancak, hükümet Paris (Comptoir d'Escompte) Bankası'ndan aldığı 40 milyonluk avansı zamanında ödemediğinden, bankada rehin olarak tutulan tahviller satışa çıkarılınca değer kaybına uğramış, bu arada Avusturya'da başlayan malî krizler yüzünden bu istikrazın ihraç edilmeyen son bölümü 1875'de Osmanlı Bankası tarafından alınmıştır.

Hükümet, Galata bankerlerinden almış olduğu avansları ödeyemediğinden çok ağır bir yük altına girmiş ve bu yüzden de esham fiyatları devamlı olarak değer kaybına uğramıştır.

1874 Genel Borçları (III. Tertip): 1873 borçlanmasının başarısızlıkla sonuçlanması, dış borçların kupon bedellerinin ödenememesine sebep olmuştur. 1872 yılı hazine tahvillerinin kupon vadesi 1874 başında geldiği halde ödeme yapılamıyor ve bu yüzden protestolarla karşılanıyordu. Aynı zamanda Rumeli Demiryolu Tahvillerinin de kupon bedelleri zamanında ödenememişti. Yabancı banklar kendilerinde bulunan Türkiye'ye ait menkul değerler üzerine haciz koyuyorlardı. Bu çok kötü durum karşısında hükümet gene de Galata bankerlerinden 75 milyon Frank tutarın kısa vadeli bir avans aldı. Ancak malî durumun vehameti gün geçtikçe artmakta idi. Paris'e gönderilen Maliye Bakanı oradaki bankalardan 1 milyon 600 bin Sterlinlik bir avans almayı başardı. Bu para ile vadesi gelmiş geçmiş kupon bedelleri ödendi. Bu arada Osmanlı Bankası'na tanınan yeni imtiyazlar ile sermaye artımı yapıldı ve bankaya, devletin hazine işlerini yapmak görevi

verildi. Buna karşılık Osmanlı Bankası III. Tertip Genel Borçlar Tahvillerini ihraç etti.

40 milyon liralık bu borçlanmanın ihraç fiyatı 43,5, faiz oranı % 5, itfa oranı % 1 idi. Karşılık olarak da devletin genel varidatı gösterilmişti. Hazineye girecek 40 milyon lira tamamen devletin genel borçlarına tahsis edilecekti. Bu husus, gerek İstanbul'daki, gerekse yabancı ülkelerdeki alacaklılara gazetelerde duyurulunca, Türk eshamı büyük ölçüde alıcı buldu. Londra'daki alıcıların istekleri, satışa çıkarılan miktarın üç katını aşmış ve fiyatlar yükselmişti.

§ 33. — BEŞİNCİ MURAD (1876)

A) SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

Beşinci Murad, iyi tahsil ve terbiye görmüş, yabancı dil bilen, açık fikirli, müziksever, kültürlü bir veliaht idi. Abdülaziz'in Avrupa seyahatine katılan Beşinci Murad bu yeteneklerinden dolayı yabancılar tarafından da çok beğenilmişti. Ancak fevkalâde hassas bir yaradılışta olup, içkiye fazla düşkün olduğundan sağlıklı bir bünyeden ve güçlü bir iradeden yoksundu. Nitekim kendisini tahta çıkarmak isteyen hürriyet ve demokrasi taraftarı paşalarla fikir birliği yapıp, önceden anlaşmaya varmış olduğu halde, hükümdarlığa davet edildiği gün sinir krizleri geçirmişti. Bu yüzden 1876 yılında tahta çıkan Beşinci Murad ancak 3 ay kadar hükümdarlık edebilmiştir.

Saltanat döneminde, Rusların himayesindeki Bulgarlar, Avusturyalıların himayesindeki Bosna ve Hersekliler başkaldırmışlardır. Bu isyanları teşvik eden

Sırplar ve Karadağlılar, kabulü mümkün olmayan isteklerde bulunmuşlardır. Bu isteklerin reddedilmesi üzerine 1876 temmuz ayında savaş açmışlardır. Sırplar, Türk Ordusu tarafından bozguna uğratılınca Rusların ve diğer devletlerin yardımıyla ateşkes sağlanmış ve bir anlaşmaya varılmıştır.

Abdülaziz'in gözaltında bulundurulduğu sarayda intihar etmiş ya da öldürülmüş olması, politikacı paşaların çeşitli isteklerde bulunmaları, savaşların birbirini izlemesi, esasen sinirleri bozuk olan Sultan Murad'ın aklî dengesini büsbütün bozmuştur. Yerli ve yabancı uzman hekimlerin de fikirleri alındıktan sonra, sağlık durumunun kolayca düzelmeyeceği ve hükümdarlık yapacak güçte olmadığı anlaşıldığından 1876 yılının ağustos ayında tahttan indirilerek Çırağan Sarayı'nda oturmaya mecbur edilmiştir. Yerine tahta çıkan İkinci Abdülhamid'in sıkı gözetimi altında bulundurulan Beşinci Murad, 1904 yılına kadar bu sarayda yaşadıktan sonra, hastalanarak ölmüştür.

B) MALİ OLAYLAR :

Beşinci Murad'ın saltanatı 93 gün gibi çok kısa bir süre devam ettiğinden, malî olaylar yönünden Abdülaziz devrinin bir uzantısı sayılmaktadır. Bu kısa dönemde ayrıcalık taşıyan malî bir olay cereyan etmemiştir.

§ 34. — İKİNCİ ABDÜLHAMİD (1876 - 1909)

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

İkinci Abdülhamid, zekâ, terbiye ve nezaket, kurnazlık, bencillik... gibi çeşitli nitelikleri nefsinde toplamış bir padişah idi. Bu nitelikleri yanında, hastalık derecesine varan vehim ve vesveseye ve fevkalâde müstebit bir ruha sahipti. Bu yüzden batılı yazarlar ona *(Sultan Rouge)* Kızıl Sultan derlerdi. Genel kültürden yoksun olmakla beraber, İkinci Mahmud'dan sonra gelen padişahların en güçlüsü olarak sayılırdı. İmparatorluğu, en kötü döneminde maharetle yönetmiş, çöküşünü otuz küsur yıl ertelemiştir. Kimseye itimadı olmadığından, kurmuş olduğu gizli haberalma ve casusluk örgütünün yardımıyla devlet işlerini bizzat yönetmiş, İngiliz, Fransız, Rus diplomatlarına hiç yüz vermemiş, Avrupa'da söz sahibi olmaya başlayan Almanlarla işbirliği yaparak yeni bir siyasî dengenin kurulmasına çalışmıştır.

Babasının tam tersine, fevkalâde tutumlu bir karaktere sahip olduğundan dış borçların daha da fazlalaşmamasına ve mevcutların zamanında ödenmesine gayret etmiştir.

Abdülhamid tahta çıktığında siyasî olaylar ve karışıklıklar devam ediyordu. Sırpların yenilgiye uğratılmasından sonra, Rusların baskısı ve İngilizlerin teklifiyle Doğu problemlerinin yeniden incelenmesi için İstanbul'da bir konferans toplandı. Tersane Konferansı diye anılan bu toplantının açılışında, Abdülhamid, kendisini tahta çıkaran meşrutiyetçilere verdiği sözü tutarak, meşrutî rejimi ilân eyledi. Bu anayasal reformun ilân tarihinin konferansın ilk toplantı gününe rastlatılması zekice bir düşünüştü. Konferansa katılan ya-

bancıların baskısına lüzum kalmadan, padişah tebasına demokratik hakları yeni Anayasa ile sağlamış bulunuyordu. Bu sebeple, 1877 ocak ayında konferans vaktinden önce dağıldı. Ancak, Balkanlarda bağımsızlık isteyenlerin yeniden başkaldırmaları Türkler tarafından kanlı bir şekilde bastırılınca, Ruslar ve İngilizler, yeniden İmparatorluğa karşı cephe aldılar. İngiliz bakanları arasında bu konuda görüş ayrılıkları belirdi. *Lord Salisbury* savaşı önlemek için çaba sarfederken *Gladstone* Türkler aleyhine açmış olduğu kampanyayı sürdürüyor, İngiliz kamuoyunu Türklere karşı ayaklandırıyordu. *Lord Stratford de Redcliffe* bile Gladstone'un tarafını tutuyordu. Bu durum Türklere karşı savaş açmak isteğinde bulunan Rusları güçlendiriyordu. Ancak İngiliz bakanlarının çoğunluğu, Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğünün korunmasının kendi menfaatları icabı olduğunu biliyorlar, Balkanlarda yapılan isyanı bastırma hareketlerinde ölenlerin sayısının abartılmış olduğunu söylüyorlardı. Lordlar Kamarası'nda Rusların Türklere karşı savaş açmasına razı olmayan üyeler de buna karşı çıkıyorlardı. Çar İkinci Alexander ise, Deli Petro'nun politikasını gerçekleştirmek amacıyla, Türklere saldırmak için halkını kızıştırıyordu. İngiliz parlamentosu uzun tartışmalardan sonra, İngiliz kamuoyunun Türklerden yana olmadığını, bu yüzden Rus saldırısı karşısında, Kırım Harbi'nde olduğu gibi, Türklerin yanında olmayacaklarını kararlaştırmış bulunuyordu.

1877 - 1878 Rus Harbi: 1877 yılı ilkbaharında iki Rus ordusu karadan saldırıya geçti. Abdülaziz döneminde satın alınmış bulunan zırhlı gemilerle Karadeniz Türk egemenliği altında bulunuyordu. Bu yüzden ka-

radan saldıran Rus kuvvetleri Doğuda Kars, Ardahan ve Erzurum'a doğru ilerliyor, öbür ordu Prut nehrinden geçerek İmparatorluk topraklarına giriyordu. Bu iki orduya karşı Türkler tek başlarına savaşıyorlardı. Öte yandan Romanya da bağımsızlığını ilan ederek Rusların yanında Türklere karşı savaş açmıştı. Rus ordusu, kurtarıcı edasıyla Romanya'dan geçerek Bulgaristan topraklarına vardı. Çar Alexander da ordusunun başında kurtarıcı olarak Bulgaristan'a girdi. Fakat hemen sonra da Bulgarlara «Rus yetkililerine itaat ediniz» diye emir vermekte gecikmedi.

Kırım Savaşı'nın tecrübeli kumandanlarından Gazi Osman Paşa Tuna'yı geçerek orduğunu Niğbolu'nun güneyinde Plevne kasabasına indirdi. Burada kısa sürede sağlam bir kale ile engeller yaptırıp, hendekler açtırdı. Stratejik ana yolları kontrol altına alan bu kaleyi ortadan kaldırmak için, üstün sayıdaki Rus kuvvetleri kaleye saldırdılar ve ilk yenilgiyi aldılar. İkinci saldırıyı müttefikleri Romenlerle birlikte yaptılar. Muharebenin ikinci gününde başarılı oldular ise de, üçüncü günü Türklerin karşı taarruzuna dayanamayıp geri çekildiler. Bu iki yenilgiden sonra, Ruslar Plevne'yi savaşarak alamayacaklarını anladılar ve kaleyi kuşatarak müdafileri aç bırakmak amacıyla kışa kadar beklediler. Yiyecekleri tükenen kale müdafilerine İstanbul'dan gönderilen yardım kuvvetleri Ruslar tarafından karşılanıp dağıtıldı. Gazi Osman Paşa, kaleyi aylarca savunan askerlerini kurtarmak için aralık ayı başında kaleden çıkartıp batıya doğru ilerletti ve Rusların ilk kuşatma çemberini yararak geçmeyi başardı. Fakat ana Rus kuvvetleri ile aç ve bilâç süngü harbi yaptıktan sonra, Gazi Osman Paşa'nın yaralanması üzerine, ordusu dağıldı ve kale teslim edildi. Ruslar, Gazi Osman

Paşa'ya şerefli bir askere lâyık şekilde davrandılar ise de, yaralı Türk esirlerini, kamp yerlerinde Bulgarlar tarafından gaddarca öldürülmeye terkettiler (79).

Ruslar, Sofya'dan sonra Edirne'yi de aldılar ve İstanbul'u tehdit etmeye başladılar. Doğudaki Kars, Ardahan kaleleri de Rusların eline geçti. 1871 andlaşmasına dayanılarak Babıâli Avrupalı kuvvetlerin müdahalesini istedi. İngilizlerin Türklere yardımı kabul etmemeleri üzerine, Babıâli basını İngilizleri korkaklıkla itham eden yayınlar yaptı. İngiliz kabinesi Türklere yardım konusunda ikiye bölünmüştü. *Lord Beaconsfield* İstanbul'un Rusların eline geçmesine kesinlikle karşı çıkıyordu. Abdülhamid Kraliçe Victoria'dan ateşkes için aracılık yapmasını istedi ise de, Kraliçe bu isteği Çar'a bildirmekle yetindi. Çar da işi uzatmak için savaş alanındaki kumandanlarının kararına bıraktı.

1877 - 1878 Savaşının kaybedilmesi üzerine 1878'de Ayastafanos (=Yeşilköy) Andlaşması yapıldı. Bu andlaşma gereğince Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınıyor, Bulgaristan muhtar bir idare haline getiriliyor, Kars, Ardahan, Batum Ruslara bırakılıyor, 245 milyon altın tutarında ağır bir harp tazminatı ödenmesi şart koşuluyordu. Bu andlaşma ile Balkanlar'da Rus ve Slav egemenliği kurulmak isteniliyordu. Bu durum karşısında Abdülhamid, Kıbrıs Adasının yıllık maktu vergi ödemek şartıyla İngiliz idaresine bırakılmasını kabul ederek, Balkanlar'da yaratılmak istenilen Slav hâkimiyetine karşı koymak istemiştir. Nitekim, bu suretle sağlanan İngiliz yardımı ve aracılığıyla altı devletin katıldığı yeni bir konferansa ka-

79) Bkz. *Lord Kinross*, adı geçen eser, sahife 509 ve daha sonrakiler.

rar verilmiştir. Yeni kurulan Alman İmparatorluğu'nun merkezi Berlin'de *Bismarck*'ın başkanlığında toplanan Avrupa Konferansı, 13 temmuz 1878'de andlaşmayı imzalamıştır. Bu andlaşmaya göre, Büyük Bulgaristan fikrinden vazgeçilerek kendisine ayrılan topraklar ikiye bölünmüş, Bulgaristan Sultan'a bağlı, vergi ödeyen, sadece politik bağımsızlığı olan bir Prenslik haline getirilmiştir. Makedonya Türklere bırakılmış, Bosna, Hersek Avusturyalılara verilmiştir. Sırbistan, Karadağ, Romanya bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Kars, Ardahan, Batum Ruslarda kalmıştır. Savaş tazminatı da 245 milyondan 60 milyon altına indirilmiştir. Bu arada, Yunanistan'ın da sınırları genişletilmiş, ancak kendi topraklarına katmak istedikleri Girit Adası Türklere bırakılmıştır. Bu andlaşmadan önce, yıllık maktu vergi karşılığında Kıbrıs Adasının idaresini eline geçiren İngilizler, gerçekten Berlin Andlaşmasında Türklere yardımcı olmuşlar ve Ayastefanos Andlaşmasının ağır şartlarını hafifletmişlerdir. Alman İmparatoru *Bismarck*'ın da desteklediği bu andlaşma için *Lord Beaconsfield* «Şerefli bir barış» deyimini kullanmış, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarından bir kısmının kurtarılmış olmasına karşılık, Balkanlar'da milliyetçi ve bağımsız küçük devletlerin kurulmuş olması, tehlikeli görülen Rus hâkimiyetini önlemiştir.

İmparatorluğun büyük bir tehlikeden kurtarılmasından birkaç yıl sonra yeniden siyasî ve askerî anlaşmazlıklar başgöstermiştir. 1881'de Fransızların Tunus'u, 1882'de İngilizlerin Mısır'ı, 1885'de Bulgarların Doğu Rumeli vilâyetlerini işgal eyledikleri görülmüştür. Abdülhamid, İmparatorluğun bu olaylara karşı koyacak güçte olmadığını bildiğinden, işgal hareketlerini protestolarla cevaplandırmakla yetinmiştir.

1897 yılında da Girit Adasında başlayan isyana Yunanlıların yardım göndermeleri üzerine, bunlara karşı açılan savaşı Türk kuvvetleri kazanmış ise de, Batılı devletlerin müdahalesi ile Ada yeniden işgal edilerek muhtariyeti sağlanmıştır.

Tersane Konferansının açılış günü olan 23.12.1876'da hazırlıkları bitirilerek ilan edilen 1293 Kanunu Esasîsi (=1876 Anayasası) ile parlamenter rejim top sesleri ile konferans delegelerine duyurulmuş ve bu olay hayret ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Böyle bir aşamadan hiç hoşlanmayan Rus sefiri *İgnatiev* bu olayın konferansı dağıtmak için yapılan bir gösteriden ibaret olduğunu sert bir şekilde dile getirmişti. Müslim ve gayrîmüslim bütün tebaaya eşitlik ve seçim hakkı tanıyan meşrutî rejimin ilanından sonra, artık Avrupalıların İmparatorluktaki Hıristiyan azınlıkların hukukunu korumak için görevleri kalmadığından konferans gerçekten zamanından önce dağılmıştır.

1876 Anayasası gereğince Mebusan (=milletvekilleri) Meclisi ile Ayan Meclisi (=Senato) kuruldu ve genel seçimler yapıldı.

1877 yılı mart ayında ilk Osmanlı Parlamentosu toplandı. Parlamentoda 120 seçilmiş mebus, 25 tayin edilmiş senato üyesi bulunuyordu. Türkler ve Araplarla Hıristiyanlar ve Musevîler seçim bölgelerindeki nüfus oranlarına göre parlamentoda temsil ediliyorlardı. İmparatorluğun en uzak yerlerinden gelen temsilciler hükûmetin icraatını eleştiriyor ve bakanları suçluyorlardı. Eleştiriye uğrayan ve suçlanan bakanların meclise gelerek kendilerini savunmalarını istiyorlardı. Mutlakiyet rejiminde hiç alışılmamış olan bu tür açık itham ve eleştiriler karşısında Abdülhamid, üç aylık bir çalışma döneminden sonra, parlamentoyu tatil etti.

1877 yılı aralık ayında padişah parlamentoyu tekrar toplantıya çağırdı. Bu dönemde yapılan eleştiri ve suçlamalar daha da fazlalaşmış, adları belirtilen üç bakana ağır ithamlarda bulunulmuştur. Abdülhamid, böylesine bir demokratik rejimle ülkeyi idare edemeyeceğini düşünerek parlamentoyu bu kez süresiz olarak tatil etti ve 30 yıl boyunca da bir daha toplantıya çağırmadı. Ülkeyi Yıldız Köşkü'nden tek başına diktatörce idareye başladı. Padişah, yorulmak bilmeden çalışıyor, bütün işleri kendi yapıyor ve bu suretle merkezden yönetim sistemini uyguluyordu. Başlatılmış olan reformlara karşı olmadığını, ancak hürriyete alışmamış olan kişilere tanınan böyle bir serbestliğin, hürriyetsizlik kadar tehlikeli olduğuna inandığını söylüyordu. Mutlakiyet rejimi içinde meydana getirdiği gizli örgütler ve casuslar ordusunun karşısında, yurt içinde ve dışında meşrutiyet taraftarlarından oluşan bir mukavemet ve sürgünler topluluğu gittikçe fazlalaşıyordu. Bir yandan mutlakiyet ve istibdat rejimine karşı gizli muhalefet büyürken, öte yandan yabancı devletler, İmparatorluğun iç siyasetine müdahale ederek Anayasa ile kurulan Meclislerin toplantıya davet edilmesi için Abdülhamid'i baskı altında bulunduruyorlarsa da, başarılı olamıyorlardı.

a) *Eğitim Kuruluşları :* İkinci Abdülhamid, demokrasi aleyhtarı bir despot olmakla beraber, Tanzimat döneminde ataları tarafından başlatılmış olan eğitim reformlarına önem vermiş, eskiden kurulmuş olanları genişletme, yeniden açılması gerekenleri de kurma girişiminde bulunmuştur. Eskiden kurulmuş olan Mektebi Mülkiyeyi Şahane (=Siyasal Bilgiler Okulu)'yi Batılı anlamda modernleştirmiş, öğrenci sayısını on iki katına çıkartmıştır. Sonra, iktisat ve ticaret bilgilerinden

tamamen yoksun olan Türk gençliğini bu alanda yetiştirmek amacıyla 1883'de Hamidiye Ticaret Mektebi Âlisi (=İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi)'ni açmıştır. Gene Türk gençlerinin güzel sanatlardaki yeteneklerini geliştirmek amacıyla Sanayii Nefise Mektebi Âlisi (=Güzel Sanatlar Akademisi)'ni kurmuştur. Mektebi Harbiye (=Harp Okulu)'yi Kara, Deniz, Mühendislik, Tıp yüksek okullarını içine alacak biçimde genişletmiştir. Bu suretle yüksek öğretim kuruluşlarının sayısını 18'e çıkartmış, ayrıca Maliye, Gümrük, Polis meslek okullarını açmıştır. Öğretmen okulları ile ilk, orta ve lise seviyesindeki okuların da sayısını artırmış, programlarını zamanın ihtiyaçlarına göre modernleştirmiştir. Bu suretle askerî ve sivil alanda gençlerin güçlü bir şekilde yetişmelerine hizmet etmiştir. Politika konusu dışında kitap, dergi, gazete gibi bilim, teknik ve sanatla ilgili yayın araçlarının ülkeye girmesine izin vermiş ise de, kurmuş olduğu çok sıkı sansür örgütü tarafından bu dergiler ve günlük gazeteler politik konulardan budanmış bir şekilde yayınlanmıştır.

b) *Ermenilerin Başkaldırması :* İkinci Abdülhamid döneminde, Avrupa Katolikleri ile doğudaki Amerikan Protestan misyonerlerinin etkisi altında kalan Ermenilerin millî hisleri harekete gelerek Berlin Kongresinde, bir Ermeni delege, Lübnan'a tanınan haklar gibi, İmparatorluğun doğu bilâyetlerine de Hıristiyan bir genel valinin atanmasını ve bu suretle Ermenilerin Kafkaslılara ve kendilerini haraca kesen Kürtlere karşı hak ve güvenliklerinin sağlanmasını istemiştir.

1880'de de, Batılı devletlerin bu yoldaki baskılarını İmparatorluğun egemenliğine bir müdahale sayan Abdülhamid, bu istek karşısında genel vali yerine, ken-

disine bağlı bir Hıristiyan kaymakamın Ermeni vilâyetine gönderilmesiyle yetinmiştir.

Kafkaslı Ermenilerin kurdukları milliyetçi ve anarşist gizli örgütler aracılığıyla, İmparatorluktaki Ermeniler ayaklandırılarak Erzurum ve Van kentlerine sahip çıkmak eğilim ve girişiminde bulunmuşlardır.

1881'de, Ermeniler Erzurum'da «Baba Topraklarını Koruma» adı altında bir örgüt kurmuşlardır.

1882'de Batılı devletler, Ermeni problemini yeniden kurcalamak için girişimde bulunmuşlar ise de, bu harekete Bismarck'ın katılmaması yüzünden bir sonuç alamamışlardır.

1882'de Cenevre'de Marksist eğilimli bir parti kurmuşlardır. Hançek (=Çan) adını verdikleri bu partinin amacı da ihtilâl yoluyla elde edecekleri topraklarda sosyalist bir Ermeni örgütünü kurmaktı.

1885'de Ermeniler Van ilinde «Armenegan» adlı politik ve ihtilâlci bir örgüt kurmuşlar, «ya hürriyet, ya ölüm» sloganı ile faaliyetlerini sınır dışına taşırarak Londra'da da «Avrupa Vatansever Ermeniler Derneği» nin kurulmasını sağlamışlardır. Bu derneğin amacı da ihtilâl yoluyla Ermenilerin bağımsızlıklarını elde etmek idi (80).

1893'de Ermeni ihtilâlcileri daha da ileri giderek orta ve batı Anadolu'daki Müslüman Türkleri, duvarlara yazdıkları yazılarla kötülemişler, bunları Sultan'a karşı isyana kaldırmak için harekete geçmişler, bu harekete katılmayan köylüleri öldürmüşlerdir.

1894'de Abdülhamid anarşiyi durdurmak ve baş-

80) Bkz. *Lord Kinross*, adı geçen eser, sahife 554 - 563.

kaldıranları cezalandırmak emrini vermiştir. Bu emir «Hamidiye» adını taşıyan başıbozuk süvariler ve Kürtlerden kurulu kuvvetler tarafından hunharca yerine getirilmiştir.

Hınçakların isyancı kuvvetleri Kilikya'nın eski bir vilâyeti olan Zeytinkalesi'ne saldırarak 400 Türk askerini esir edip, öldürmüşler ve bunların üniformalarını giyerek bu yöredeki Türk köylerini yakıp yıkmışlardır. İsyancıların hunharca davranışları üzerine gönderilen kuvvetler tarafından isyan bastırılmıştır. Bunun üzerine İstanbul'daki Ermeniler yabancı ülkelerin elçiliklerine başvurarak her iki tarafın da silâhlarını bırakmalarına aracılık etmelerini istemişlerdir. Bu arada «Taşnak» örgütünden 25 eylemci, içinde altın ve gümüş bulunduğunu söyledikleri torbalarla İstanbul'da bir bankaya saldırmışlar, torbalardaki silâhları çekerek bir tedhiş hareketine başvurmuşlardır. Bu hareketten maksatları yabancı ülkelerin İstanbul'daki elçilerinin dikkatlerini kendi üzerlerine çekmektir. Yabancı banka müdürü, binanın damından dışarıya kaçarak içerdeki rehineleri kurtarmak için hükümetle temasa geçmiş, tedhişçilerin kimseye zarar vermeden dışarı çıkarılmaları ve kendi özel yatıyla Fransa'ya gönderilmelerini hükümetten sağlamıştır. Tecrübesiz Ermeni gençlerinin bu saldırılarını ertesi günü altı Batılı devletin elçileri saraya gelerek kınamışlar, bu gibi anarşist hareketleri önlemek için Sultan'dan gereken tedbirleri almasını istemişlerdir. İkinci Abdülhamid önce Ermenilerin Müslüman halka saldırıda bulunduklarını sonra da karşılık gördüklerini söyleyerek kurulacak özel bir mahkemede her iki taraf suçlularının da yargılanıp cezalandırılacaklarını yabancı elçilere bildirmiştir. Abdülhamid'in Ermenilere karşı sert ve haşin politikasını

eleştiren eski İngiliz başbakanlarından, Türk düşmanı *Gladstone* Liverpool'da yaptığı bir konuşmada, Türklere ağır hakaretlerde bulunmuş, İmparatorluğun haritadan silinmesi gerektiğini söyleyerek, Abdülhamid'e «Büyük Katil» demiştir. Fransızlar da bu olaydan sonra Abdülhamid'e «*Sultan rouge*» (=Kızıl Sultan) lâkabını takmışlardır. Türk - Ermeni sürtüşmelerinde İmparatorlukla dostluğunu koruyan tek devlet Almanya olmuştur. Hiç bir zaman Ermenilerden yana çıkmamış, tarafsızlık ve hakemlik görevini dikkatle yapmıştır.

c) *Girit İç Savaşı ve Türk - Yunan Harbi :* Nüfusunun çoğunluğunu Rumların teşkil ettiği Girit Adasında da zaman zaman başkaldırmalar oluyor, Rumlar adayı Yunanistan'a katma girişiminde bulunuyorlardı.

1889 yılında yapılan bir ayaklanma sonucunda, Sultan'ın gönderdiği kuvvetlerle isyan bastırıldı. Fakat Hıristiyan valilerden Giritli Rumlar memnun kalmıyorlar, ayaklanmalar birbirini izliyordu. Bu durum karşısında padişah, Bulgaristan'a yaptığı gibi, Girit'e de başıbozuklardan kurulu bir askerî kıta göndererek asayişi sağlamak istedi ise de, bu harekete Yunanlıların da katılmaları üzerine, bir iç savaş başladı. Yabancı devletlerin müdahalesi ve adayı işgal eylemeleri üzerine, Türk ve Yunan askerlerinin adadan çıkarılması sağlandı ve Girit'in bağımsızlığında ısrar edildi.

1897'de Yunanlıların Makedonya'da Teselya sınırını aşmaları üzerine, Yunanistan'a karşı savaş açıldı. «30 gün Harbi» diye adlandırılan bu savaşta Yunanlılar büyük bir yenilgiye uğradılar ve paniğe kapılarak kaçmaya başladılar. Atina'ya doğru ilerleyen Türkleri durdurmak için Batılı devletler yeniden aracılık ederek İstanbul'da bir barış andlaşması yapılmasını sağladılar.

Yunan yanlısı olan Batılıların ısrarı ile, Yunanlıların büyük ölçüde harp tazminatı ödemelerine karşılık olarak, Türkler de işgal eyledikleri topraklardan geri çekildiler.

d) *Türk - Alman Dostluğu :* İkinci Abdülhamid İngiliz, Fransız ve Ruslardan sıyrılıp Almanlarla işbirliği yapma eğiliminde idi. Alman İmparatoru Kaiser ile İmparatoriçenin İstanbul'u ziyaretleri büyük ve geleneksel konukseverlikle karşılandı. Yıldız Sarayında ağırlanan misafirlere parlak törenler ve ziyafetler tertiplendi. Bu arada Sultan İmparatoriçeye bir çiçek buketi içinde parlayan çok kıymetli bir elmas hediye etti. 9 yıl sonra Kaiser Wilhelm İstanbul'a ikinci gelişinde Bağdat demiryolu Konya'ya varmıştı. İstanbul - Hamburg şehirleri arasında gemi seferleri başlatılmış, Türk-Alman dostluğu ve ticarî anlaşmaları yapılmıştır. Kaiser bu seyahatinde Kudüs'e kadar uzanarak orada Luther Kilisesinin açılışını yaptı. Sonra da bir Müslüman şehri olan Şam'ı, başına fes giymek ve elbise değiştirmek suretiyle ziyaret etti. Bu jesti ile Sultan'ın izlediği İslâm politikasını, onun en yakın dostu olarak, desteklediğini halka gösterdi.

Almanların Haydarpaşa - Bağdat demiryolu projesi Berlin'den başlayarak İran Körfezi'ne kadar uzayacaktı. Sultan'ın doğu illerini kontrolu altında bulundurmak için izlediği demiryolu politikası Almanlarınki ile bağdaşıyordu.

Abdülhamid hiç itimad etmediği Batı dünyasından uzaklaşarak, kendisini Batı uygarlığının kaynağı olarak kabul ettiği Arap Medeniyetinin etkisi altında tutuyordu. Cebir, kimya, fizik gibi bilimleri, pusula, barut gibi yeni buluşları, tarih ve edebiyatı, sağlık tesislerini,te-

mizlik kurallarını Batılılar, Araplar ve Türklerden öğrenmemişler mi idi? İmparatorluk her ne kadar Avrupa'dan çekilmişse de doğudaki vilâyet ve sömürgelerini muhafaza ediyor, doğu ülkeleri için bir güç kaynağı oluyordu. Kendisi de İslâm âleminin Halifesi olarak İslâm toplulukları ile iyi ilişkiler kurma çabasında idi.

1901'de yapımına başlanılan demiryolu sekiz yıl içinde Medine'ye ulaşmıştı. Müslüman ülkelerin para yardımı ve Müslüman işçilerle Alman uzmanlar tarafından tamamlanan bu yol, Halife Sultan'ın İslâm dünyasındaki itibarını artırmıştır.

e) *İstibdada Karşı Direnme :* Fransız Devriminden tam yüz yıl sonra, İstanbul'un Askerî Tıp Okulu öğrencilerinden dört genç, İtalyan *Carbonari* modeline uygun olarak ilk gizli direnme örgütünü kurdular. Daha önce, Genç Türklerin yaptığı gibi, değişik hücrelerden oluşan bu gizli örgüt İstanbul'daki askerî, sivil yüksek okullarda çok taraftar buluyordu. Paris'te sürgün bulunan gençlerle de ilişki sağlamayı başarmıştı. Bu gençlere maarif müdürlüğü yapmış değerli bir memur olan Ahmed Rıza Bey de katılmıştı.

Genç Türkler birleşerek «Genç Türkiye» adlı bir gazete çıkardılar. Öte yandan Ahmed Rıza Bey de «Meşveret» adlı başka bir gazete çıkarmaya başladı. Bu yayımlar, yabancı misyonların kuryeleri aracılığıyla İstanbul'a sokuluyordu. Bu yayınları yapan meşrutiyetçiler sonunda «İttihat ve Terakki Cemiyeti»ni meydana getirdiler. İstanbul'daki gençlerde de bu fikirler köklenip yayılmakta idi. Hatta Sultan'ın denetimi ve gözetimi altında bulunan Galatasaray Sultanisi (=Lisesi)'nde bile, kökleşen meşrutî fikirler İstanbul'dan uzak vilâyetlere yayılıyordu. Selânik'te bulunan İttihat ve

Terakki Cemiyeti, masonların, Musevîlerin de gizli yardımlarıyla, Paris'tekinden daha güçlü bir hale gelmişti. Ordunun yüksek rütbeli subayları da bu direnme hareketine katılmayı ülke için yararlı görüyorlardı.

1908 yılı başlarında Makedonya Üçüncü Kolordusunda hareket başladı. Başkaldırmanın sloganları hürriyet, anayasa, vatan, millet kavramlarında toplanıyordu. İki genç subay Enver ve Niyazi beyler kendi birlikleriyle Selânik şehrinin Resne tepelerinde isyan bayrağını çektiler. Mithad Paşa tarafından hazırlanmış olan 1876 Anayasasının yeniden uygulanmasını istediler. Abdülhamid, isyanı bastırmak için Manastır'a Şemsi Paşa'yı gönderdi ise de, Paşa kendi askerleri tarafından öldürüldü. Sultan'ın çok güvendiği Arnavutlardan oluşan askerî kıta da Trakya'daki İkinci Kolorduya katıldı.

1908 yılının 21 temmuz günü İttihat ve Terakki Cemiyeti Sultan'a bir telgraf göndererek Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasını, aksi halde İstanbul üstüne yürüyeceklerini bildirdiler.

Abdülhamid parlamentoyu yeni bir seçim sonunda faaliyete geçireceğini ilan etti. Bu suretle bütün Osmanlı tebaası aynı haklara sahip olacak, istibdadın yerini hürriyet alacaktı. Hürriyetin yeniden ilanını sansürden kurtulan gazeteler büyük başlıklarla halka duyuruyor, çeşitli dinlere mensup din adamları kolkola yürüyüşler yapıyorlar, «kahrolsun casuslar, yaşasın hürriyet, adalet, anayasa» diye bağırıyorlar, başkentte de «Padişahım çok yaşa» sesleri duyuluyordu.

Mebuslar, Türkler ve azınlıklardan eşit oranlarda seçilmişler, senato başkanlığına da Paris'ten gelen Ahmed Rıza Bey getirilmişti. Parlamentonun açılış konuş-

masında Sultan, meclisin evvelce kapatılış sebebinin, halkın demokratik olgunluğa henüz erişememiş olmasından ileri geldiğini söylüyor, öğrenim görmüş gençlerin çoğalması ve meclisin tekrar açılmasını istemeleri üzerine, karşı görüşte bulunanlara rağmen, meclisi açmakta tereddüt etmediğini söylüyordu.

f) *31 Mart Vak'ası:* 13 nisan 1909'da Birinci Ordu birlikleri çavuş ve elebaşıları ayaklanarak subaylarını hapsedip, susturdular. Sultanahmed Meydanına ve meclise doğru yürüyerek «kahrolsun anayasa, şeriat isteriz» sloganlarıyla, softaların da katıldığı gerici bir isyan hareketi yarattılar. Sadrazamla meclis reisinin görevden alınmasını, alaylı subayların göreve iadesini istediler. Meclis reisi Ahmed Rıza Bey'e benzettikleri Adliye Nazırı Nazım Paşa'yı, mebus Emir Şekip Bey'i ve mektepli genç subayları öldürdüler. Gazete idarehanelerini ve matbaaları tahrip ettiler. On bir gün süren ayaklanma esnasında İttihatçı mebuslar kaçarak canlarını kurtarmışlar, istifa eden hükümetin yerine yenisi geçmişti. Bu haberler Selânik'e ulaşınca Üçüncü Ordu «Hareket Ordusu» adı ile İstanbul üzerine yürüdü. Ordu kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın yanında Enver ve Niyazi beylerle kurmay başkanı Mustafa Kemal Bey bulunuyordu. Birlikler başkente girdiler. Sultan'ın Arnavut askerlerinin bulunduğu kışlayı kontrol altına aldılar. Birkaç saatlik çatışmadan sonra kışla ele geçirildi. Parlamento toplanarak isyancıları tahrik sonra da affeden Sultan'ın istifasına karar verdi. Şeyhülislâmın da fetvası ile parlamento üyelerinden seçilen bir heyet saraya gelerek alınan kararı Abdülhamid'e bildirdi. Bu kararı sükûnetle arşılayan Abdülhamid, Selânik'e gönderilmek üzere, yakınları ve maiyetiyle birlikte istasyona götürüldü.

İkinci Abdülhamid, bir süre Selânik'te «Alâtini» Köşkünde oturduktan sonra, Balkan Harbinin başlaması üzerine, İstanbul'da Beylerbeyi Sarayına getirildi.

1918 yılında, hayatının sona ermesi üzerine, Divanyolu'ndaki babası İkinci Mahmud'un türbesinde toprağa verildi.

B) **MALİ OLAYLAR :**

a) *Borçların Ödenmesindeki Güçlükler :* İkinci Abdülhamid tahta çıktığında hem siyasî, askerî durum, hem de malî durum çok fena idi. 1875 malî yılının devlet bütçesinde 5 milyondan fazla açık bulunuyordu. Borçların ödenmesinde karşılaşılan zorluklar yüzünden, Mahmud Nedim Paşa hükümeti, gazetede yayınladığı resmî bir tebliğde, iç ve dış borçların faiz ve itfa bedellerinin, 5 yıllık bir süre içinde, sadece yarısının ödenebileceğini, diğer yarısı için de 10 yılda itfa edilecek % 5 faizli tahviller verileceğini alacaklılara duyurmuştu. 14 milyon küsur liraya kadar yükselmiş bulunan devlet borçlarının faiz ve itfa bedellerini ödeyebilmek için yeniden borçlanma zorunluğu vardı.

Ramazan Tahvilleri : Biriken borçların ödenmesini sağlama maksadıyla çıkarılan yeni tahvilerin ihracı Ramazan ayına rastladığından ötürü bunlara «*Ramazan Tahvilleri*» adı verilmişti. Bu tahvillerin faiz ve amortisman bedellerine karşılık olarak gümrük, tütün, tuz resimleri ile Mısır vergisi ve agnam öşrü gösterilmiştir.

Hükümetin resmî tebliği gazetelerde yayınlandıktan sonra, Osmanlı Bankası hükümete bir protesto yazısı göndererek bir yandan alacaklıların haklarını ko-

rumak, öte yandan devlet hazinedarlığı yapmakla görevlendirilmiş devlet bankası niteliğinde bir kuruluş olmasına rağmen, kendisine bilgi verilmeden böyle bir operasyona girişilmiş olmasını hayretle karşıladığını, bu işlemin İmparatorluğun iç ve dıştaki itibarını sarsacağını bildirmiştir. Gerçekten bu durum, büyük çoğunluğunu Avrupa piyasalarındaki İngiliz ve Fransızların oluşturduğu tahvil sahiplerini endişeye düşürmüştür.

1876 ve 1877 yıllarında, siyasal olaylar ve savaşların başlaması üzerine, malî durum daha da kötüleşmiş, devlet borçlarının faiz ve amortisman bedelleri hiç ödenemez hale gelmiştir.

1877 Müdafaayı Milliye Borçlanması: Siyasî durumun kötüleşmesi üzerine, ordu ihtiyaçlarının giderilmesi ve devlet borçlarının faiz ve amortisman bedellerinin ödenmesi maksadıyla, hükümet devamlı olarak Osmanlı Bankası'ndan ve Galata bankerlerinden kısa vadeli avanslar almak zorunda kalmakta idi. Fakat bu avanslarla gerçek ihtiyaçları karşılamak mümkün olmadığından 1877 yılında, 1854 ve 1871 istikrazları eshamının, bir tahvilî düyun (=borçların değiştirilmesi) operasyonuna başvuruldu. Bu iki istikraz eshamının yeni istikraz eshamı ile değiştirilmesi yoluna gidildi. Değiştirme işlemi dolayısıyla bu iki istikrazın serbest kalan karşılıkları olan Mısır vergisi de beş milyon Sterlinlik 1877 istikrazına karşılık gösterildi.

Mısır vergisinin, Hidiv tarafından doğrudan doğruya Londra'daki bankaya ödeneceğine dair teminat verildiği halde, bu istikraz Londra ve Paris borsalarında rağbet görmedi. Bu durum karşısında Osmanlı Bankası 1878 yılında bu istikrazın bütün eshamını % 52 ihraç fiyatı ile satın aldı.

b) *Rüsumu Sitte İdaresi:* 1879 yılı sonunda Galata bankerleri ile, altı resim anlamına gelen «Rüsumu Sitte İdaresi» çalışmaya başladı. Sözleşmesi gereğince Galata bankerlerinden alınan ve tutarı 8.725.00 lirayı bulan kısa vadeli borçların faiz ve amortisman bedellerinin karşılığı olarak tütün, tuz, damga, müskirat (=alkollü içkiler), saydı maî (=su avı) resimleri ile İstanbul, Bursa, Edirne, Samsun'un ipek öşründen oluşan altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı Rüsumu Sitte İdaresi tarafından toplanacak, elde edilen gelirlerle önceden alınmış olan kısa vadeli borçların faiz ve amortismanları ödenecek, artan para da hazineye verilecektir.

c) *Meşrutiyet Bütçeleri:* İkinci Abdülhamid döneminde, 1293 Kanunu Esasîsi (=1876 Anayasası) ile hem vergi alma hakkı, hem de bütçe yapma hakkı —kısmen olsun— parlamento (=Mebusan Meclisi ile Ayân Meclisinden kurulu bir meslisi umumî)'ya verilmiş idi (81). Batı demokrasilerinde olduğu gibi, kanunî dayanağı olmaksızın kimseden vergi, resim adı altında para alınmaması, devlet gelir ve masraflarının, her yıl bütçe kanunu ile fasıl, fasıl onaylandıktan sonra uygulanması, vergilerin tahsiline bütçe kanunu ile her yıl yeniden mezuniyet verilmesi hükme bağlanmıştır (82).

---

81) Bkz. *Recai G. Okandan,* Âmme Hukukunda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri, sahife 42 - 50, İstanbul, 1946.

82) «...Mesarif-i Umumiye, Muvazene Kanununda gösterildiği veçhile, Heyet-i Mebusanda tafsilâtiyle tetkik olunduktan sonra, miktarına vükelâ ile birlikte karar verilir ve buna karşılık olacak varidatın keyfiyet ve kemmiyeti ve suret-i tevzi ve tedariki kezalik vükelâ ile birlikte tayin edilir.» 1293 Kanunu Esasîsi, Madde 80.

«...Muvazene Kanunu, Meclis-i Umumîde madde madde tetkik olunur. Varidat ve mesarifat-ı muhammenenin, müfredatı cami olmak üzere, ona merbut olan cetveller nizamen tayin olunan nümunesine

Bu suretle, vergi ve bütçe haklarının ilk defa olarak millete tanınmış olması teminat altına alınmıştı. Fakat gene de en geniş yetkiler hükümdara bırakılmıştı. Bu bakımdan yasama organı adeta istişarî bir organ niteliğini taşımakta idi. Meselâ, hükümet tarafından teklif edilecek bütçenin, mebusan (=Temsilciler) Meclisi tarafından kabul edilmemesi halinde, meclisi feshetmek (=dağıtmak) ve eski bütçenin bir yıl daha uygulanmasını istemek yetkisi ([83]) padişaha aitti. Devlet gelir ve giderlerinin kontrolu yetkisi ise Divan-ı Muhasebat'a bırakılmıştı ([84]).

Görülüyor ki, bütçenin inceleme ve onaylama hakkı, Batı demokrasilerinde olduğu gibi, tam olarak millet temsilcilerine tanınmış değildir. Bununla beraber, büyük zorluklar ve direnmeleri yenerek yürürlüğe konulan ilk anayasa, bu noksanlarına rağmen, mutlakiyet idaresine karşı atılmış ilk önemli adımdır. Ancak, meşrutî rejime içtenlikle inanmamış olan İkinci Abdülhamid, anayasaya ısrarla eklenmesini istediği bir hükümden ([85]) yararlanarak Anayasanın yapıcısı Mithad Paşa'yı görevden uzaklaştırmış ve bütçe müzake-

---

tevkifan aksam ve füsûl ve mevaddı-ı müteaddideye münkasem olarak bunların müzakeresi dahi fasıl, fasıl icra edilir.» 1293 Kanunu Esasisi, Madde 98.

83) Bu yetkiler, Kanunu Esasînin 7, 27, 28, 35, 43, 54, 77, 102, 106 ve 113'üncü maddelerinde yer almaktadır.

84) Bütçenin kontrolu ile vazifeli «Divan-ı Muhasebat» ile divan azasının mesuliyet ve selâhiyetleri hakkında bir nizamname yapılması, 1293 Kanunu Esasîsinin 105 - 107. maddelerinde hükme bağlanmıştır.

85) «...Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabıtanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahâneden ihraç ve teb'it etmek münhasıran Zât-ı Hazret-i Padişahi'nin yed-i iktidarındadır.» 1293 Kanunu Esasîsi, Madde 13.

relerinde hükümeti şiddetle eleştiren Mebusan Meclisi üyelerini dağıtmıştı.

1878 yılı başında yeniden toplantıya çağırdığı Mebusan Meclisi üyeleri de hükümetin icraatını, bir evvelkinden daha şiddetli sözlerle eleştirmişlerdir.

Bir yandan 1293 Rus Harbi'nin doğurduğu karışıklıklar, öte yandan millet temsilcilerinin şiddetli muhalefeti, esasen vehimli ve vesveseli bir yaradılışa sahip olan padişahı ürküttüğünden, meclis yeniden dağıtılıp bir daha toplantıya çağrılmadı, meclissiz geçen dönemde de bütün haklar padişah tarafından res'en kullanıldı. Anayasa resmen kaldırılmamakla beraber, hükümleri uygulanmadığından başlatılmış olan parlamenter rejim yerini mutlakiyet ve istibdat idaresine bırakmıştır. Abdülhamid'in 33 yıl süren saltanatının 31 yılında kanunen halka ait olan vergi ve bütçe hakları tamamen kendisi tarafından kullanılmıştır.

1880 (=1296) Bütçesi: Meclisi Vükelâ (=Bakanlar Kurulu) nın 1296 Sene-i Maliyesi Muvazene-i Umumiye (=Bütçe) mazbata (=rapor) sına ([86]) ekli cetvelde gelir ve giderlerin tahminî rakamları gösterilmiştir. Bütçe gerekçesi niteliğinde olan bu dokümanda:

Masraf tahminleri	22.135.111.—
Gelir tahminleri	—16.155.840.—
Bütçe açığı	5.979.271.—
Düyun-u Gayri Muntazama	+20.000.000.—
eklendiğinde bütçe açığı	25.979.271.—

liraya ulaşmıştır.

86) Bu mazbata, *Hüsnü Himmetoğlu*'nun özel kitaplığındaki belgeler arasında bulunmuştur. 30 sahifelik, baskılı bir malî dökümandır.

Bütçe gelirlerinin genellikle malî yıl içinde ancak 2/3'ünün tahsil edildiği, 1/3'ünün ise tahsilâtının sonraki yıllara bırakıldığı hesaba katılırsa 1880 (=1296) yılında elde edilecek adî gelirlerin, ödenmesi gereken adî masraflarla genel borçların ancak 1/4'üne yeteceği ve 3/4'ünün karşılıksız kalacağı anlaşılmaktadır ki, bu sonuç hazinenin ne fecî bir durumda olduğunu göstermektedir. Bu elem verici durum karşısında, harpten yeni çıkmış bir ülkenin mükelleflerinden daha fazla bir fedakârlık beklenmesi caiz olmayacağından, bir kısım askerlerin silâhaltından çıkarılmasına ve savunma giderlerinden bir miktar eksiltme yapılmasına, memur ve müstahdem maaşlarından da bir miktar indirilmesine, kısa vadeli gayrimuntazam devlet borçlarının uzun vadeli muntazam borçlar haline çevrilmesine karar verilmiştir. Bu suretle kaleme alınan Muvazene-i Umumiye Kararnamesinde bütçenin 6 fasıl ve 67 maddesinde 5.095.859.— liralık bir indirim yapılarak açık miktarı 883.411.— liraya düşürülmüş ve 1296 Muvazene-i Umumiye Kararnamesi, müzakere edilmek üzere, Meclisi Mebusan'a, ekli cetvelleri ile birlikte arzedilmiştir.

Fasıl ve maddelere ayrılmış bulunan bu kararname, masrafların gelirlere önceliği kaidesine uyularak önce masraflar, sonra da gelirler ele alınmak suretiyle tertiplenmiştir.

I. *Faslı Evvel (=Birinci Fasıl):*

Adî Muvazene:	*Lira*	*Kuruş*
1. Madde: Mesarifi Umumiye	17.039.251	16
2. Madde: Varidatı Umumiye	—16.155.840	00
3. Madde: Açık Miktarı	883.411	16

4. Madde: Bu açığın malî sene içinde kapatılması için

gereken tedbirlerin alınmasına Maliye Nezareti ile Islahat-ı Maliye Komisyonu görevlendirilmiştir.

5. Madde : Bu maddede Kararnameye bağlı cetvellerdeki vergi, tekâlif ve rusum-u mütenevvia'nın (=Rusum-u Sitte) sözleşmesi gereğince, kanun ve nizamlara uygun olarak tahsili hükme bağlanmıştır.

II. *Faslı Sâni (=İkinci Fasıl) :*

Fevkalâde Muvazene :	*Lira*	*Kuruş*
6. Madde : Fevkalâde (=Olağanüstü) masraflar için tahsil edilmiştir	2.109.512	43

7. Madde : Fevkalâde masraflar karşılığının malî yıl içinde nasıl tedarik edileceğine dair alınması gereken tedbirlerin araştırılması için Maliye Nezareti ve Islahat-ı Maliye Komisyonu görevlendirilmiştir.

8. Madde : Barış zamanında yüz bin kişilik askerî kuvvetlerin tahsisatı birinci faslın birinci maddesindeki adî masraflar içinde yer almaktadır. Bu miktarı aşacak askerî masraflar ise ikinci faslın altıncı maddesindeki fevkalâde masraflardan ödenecektir.

III. *Faslı Salis (=Üçüncü Fasıl) :*

Düyunu Gayrî Muntazame :

9. Madde : Düyunu gayrî muntazamenin adî muvazene cetvelinde yer alan bakiyeleri ile ödenecek miktarından fazlası için 100 milyon kuruş (=bir milyon lira) tahsis olunmuştur. Bunun taksim ve tediyesine Islâhat-ı Maliye Komisyonu memur edilmiştir.

10. Madde : 1880 (=1296) malî yılı içinde yapılacak ödemeler 9. maddede yazılı miktarları aşmayacaktır.

Bu kararnameye bağlı varidat (=gelirler) ve mesarif (=giderler) cetvellerindeki taksimat, Aziz devri bütçelerinde olduğu gibi, kısım - fasıl - madde olarak tertiplenmiştir.

Varidat cetveli 5 kolon (=sütun) üzerine düzenlenmiş, birinci kolonda 1296 yılı gelir tahminleri, ikinci kolonda bir evvelki yılın gelirleri, üçüncü kolonda fazlalıklar, dördüncü kolonda noksanlıklar, beşinci kolonda da varidatın nevi (=çeşitleri) yer almaktadır.

Birinci kısımda; doğrudan doğruya alınan (=direkt) tekâlif başlığı altında : Derseadet Vergisi ve Bedeli Askerî tahminleri,

İkinci kısımda; vasıtalı olarak alınan (=endirekt) tekâlif ve rusumat başlığı altında : Aşar, agnam, canavar, emtea gümrükleri, duhan (=tütün), harir (=ipek), müskirat (=alkollü içkiler), tapu, sıhhiye, kontrato, harç, vesaik (=belgeler) ve rusumu mütenevvia (=çeşitli resimler),

Üçüncü kısımda; hasılat-ı müntenevvia (=çeşitli hâsılat) başlığı altında : Mahkemeler, emlâki milliye, orman, bahriye, ticaret, karantina, harbiye, maadin, telgraf, posta, zaptiye, tophane tahminî gelirleri,

Dördüncü kısımda; varidat-ı maktua (=maktu gerliler) başlığı altında : Mısır, Sisam, Ayranoz, Şarkî (=Doğu) Rumeli, Bulgaristan ve Kıbrıs Adası'nın yıllık vergileri yer almaktadır.

Gelir tahminlerinin toplamı : 16.155.840,00 liradır.

Masraflar cetveli ise 10 kolon olarak tertiplenmiştir.

Birinci kolonda; tahsisat, ikinci kolonda; hükümetçe yapılan tenzilât (=indirim), üçüncü kolonda; bir ve ikinci kolonların farkı, dördüncü kolonda; bir evvelki yılın tahsisatı, beşinci ve altıncı kolonlarda; fazla ve noksanlar, yedinci kolonda; fasıl numaraları, sekizinci kolonda; madde numaraları, dokuzuncu kolonda; masrafların nevileri, onuncu kolonda da; mülâhazat (=düşünceler) yer almaktadır.

Masraf cetveli de gelir cetveli gibi, fasıl ve maddelere göre düzenlenmiştir :

Devlet borçları; Düyunu Hariciye (=dış borçlar), Düyunu Dahiliye (=iç borçlar) olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Dış borçların; 1. deyni haricî, 2. esham-ı umumiye, 3. şimendifer tahvilâtı maddelerinde,

İç borçların; 1. esham-ı cedide, 2. esham-ı mübeddele, 3. esham-ı adiye, 4. mukateat maddelerinde,

Daha sonraki maddelerde de : Emval ve eytam (=yetimler) faizleri, rüsumu sitte ile temin olunan Galata bankerleri alacaklarının faiz ve amortismanları, istikraz-ı mecburinin 1296 senesi muhassesatı, Bank-ı Osmanî'nin komisyonu, ikramiyesi, magşuş meskûkâtın fark ve iskontosu, humsu varidata mukabil 1296 senesinde imha olunacak kaimelerin karşılıkları için ödenecek para miktarları gösterilmiştir.

Sonraki fasıl ve maddelerde de; devairi merkeziye ve vilâyetler tahsisatı, hazine-i hassa (=padişahın hazinesi), saray ve binaların ödenekleri, şehzadegân ve selâtin (=şehzadeler ve sultanlar) maaşatı, ayân, mebusan meclisleri, Şûrayı Devlet ve Divan-ı Muhasebat üyeleri muhassesatı,

Başvekâlet ve vekiller heyeti (=bakanlar kurulu) üyeleri,

İlmiye; meşihat ve ulema ile naipler, müftiler... muhassesatı,

Dahiliye; valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, müdürler, mektupçular, tahrirat müdürleri, meclisi idare başkâtipleri, memurini saire, mesarifi mütenevvia, hapishaneler, telgraf merkez ve taşra memurları, posta merkezi idaresi, Derseadet ve ittihad postaları, Mektebi Tıbbiyei Mülkiye, bimarhane (=akıl hastanesi) muhassesatı,

Hariciye; sefaretler, şehpenderlikler (=konsolosluklar) memurları maaş ve kira bedelleri,

Adliye; Bakanlık hizmetleri ve memur maaşları, Mahkeme-i Temyiz, Derseadet mahkemeleri, vilâyetler mahkemeleri tahsisatı,

Maarif; Derseadetteki merkez teşkilâtı, Mektebi Sultanî (=lise), mekâtibi âliye (=yüksek okullar), mekâtibi idadiye ve rüştiye (=lise ve ortaokullar), vilâyet mekâtibi rüştiyesi (=ortaokulları) tahsisatı,

Nafıa; memur maaşları ve hizmetler muhassesatı,

Ticaret, Ziraat, Orman ve Maadin; nümune çiftlikleri, Ziraat Mektebi, Orman ve Maadin merkez ve vilâyet hizmet ve maaşları ve maadin sermayesi,

Maliye; merkez teşkilâtı, heyeti teftişiye, vilâyât defterdarları, muhasebe kalemleri, malmüdürleri, sandık eminleri, merkez ev taşra rüsumat idaresi ve memurları, tahsildaran, vilâyât tahriri emlâk, defteri hakanî (=tapu), aşar ve agnam emaneti heyeti merkeziyesi, aşar memurları ve mesarifi mütenevvia muhassesatı,

Kuvveyi Askeriye; Harbiye Nezareti, Harbiye ve Tıbbiye mektepleri, bina, istihkâm, muzikai hümayûn, Derseadet ve vilâyât mekâtibi idadiye ve rüştiyesi muhassesatı,

Zaptiye; Derseadet, vilâyât zaptiye hizmetleri ve maaşları,

Bahriye; Bahriye Dairesi, Donanma-i Hümayûn, idareyi mahsusa, Ereğli madeni,

Tophane; Tophane Müşirliği hizmetleri, kale ve istihkâmlar mühimmatı harbiye, imalâtı harbiye muhassesatı,

Hayriye; mürettebatı hayriye (=hayır işleri), evkâfı hümayûn, Hicaz, surre-i hümayûn, tekaya (=tekkeler) ve zevaya (=zaviyeler), kıra (=kariyeler)= (kasaba ve köyler) muhassesatı,

Mütekaidin; askerî ve mülkî mütekaidin, mühtacin, ma'zulin aidatı,

Reddiyat; iade edilecek paralar muhassesatı (=ödenekleri),

36 fasıl (=bölüm) ve 135 madde içinde sıralanmaktadır.

Maliye Nezareti tarafından hazırlanan 1880 (=1296) Bütçesinin :

	Lira	*Kuruş*
Genel Masraflar toplamı	22.135.110	60
Vükelâ Meclisinin indirdiği	— 5.095.859	44
miktardan sonra		
Genel masraf toplamı :	17.039.251	16

Yukarıdaki adî masraflar dışında, ayrıca (Mesarif-i Fevkalâde-i Askeriye ve Mülkiye) başlığı altında :

	Lira	*Kuruş*
Nizamiyenin 50000 eri için	965.000	00
Nizamiyenin 20000 eri için	386.000	00
Bahriyenin olağanüstü giderleri için	158.512	43
Muhacirin (=göçmenlerin) ihtiyaçları için	+ 600.000	00
Fevkalâde ödenek toplamı olarak ayrılmıştır.	2.109.512	43

d) *Muharrem Kararnamesi:* Rüsumu Sitte İdaresi *Hamilton Lang* adlı yabancı bir müdürün yönetiminde çalışırken, hükümet Berlin Kongresi'nde alınan karara uyarak 1880 yılının sonunda yayınladığı, yabancı alacaklılarla ilgili notada siyasî ve malî durumu belirttikten sonra Türk eshamının Avrupa'daki sahiplerinin hukukunu incelemek üzere, malî bir komisyonun İstanbul'da toplanacağını bildirmiştir.

1881 yılının ağustos ayı sonunda toplanan bu komisyona İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya'dan alacaklıların vekilleri olarak ünlü kişiler gönderildi. Komisyon Başkanlığına Şûrayı Devlet Reisi Server Paşa üyeliklerine de Maliye Nazırı Münir Bey, Divanı Muhasebat Reisi Ohannes Efendi, Maliye Nezareti müsteşarı Wetendorf Bey, Hariciye Nezareti Hukuk Müşaviri Gescher Bey, Rüsumat Müsteşarı Bertram Efendi tayin edildiler. İlk toplantısını eylül ayının başında yapan Malî Komisyonun, üç aylık bir çalışmadan sonra yayınladığı kararname Padişahın onayına 1881 yılının aralık ayında arzedilmiştir ([87]).

87) Bu kararnameye, onaylanması, Hicrî 1299 yılının Muharrem ayına rastlamasından ötürü, Muharrem Kararnamesi adı verilmiştir.

Muharrem Kararnamesi ile Galata bankerlerinin alacakları olan 8.725.000 lira 8.170.000 liraya indirilmiş ve bu alacaklara karşı Tahvilâtı Mümtaze *(Priorités Turcs)* adlı, % 5 faizli tahviller verilmiştir.

Muharrem Kararnamesi gereğince; 9 eski borçlanmanın miktarlarında indirmeler yapılmış, faiz ve amortisman bedelleri ödenememiş olan bir borçlanmanın miktarında ise yükseltme yapılmıştır. 12 istikraz 4 tertipte birleştirilmiş, eski esham alınarak yerine yenileri verilmiştir. Yeni eshamın A. B. C. D. tertiplerine Düyunu Muvahhadei Mübeddele *(=Dettes Converties Unifiées)* adı verilmiştir. Devlet borçlarının birleştirilme ve değiştirilme işleminden sonra 237.138.819 lira tutarındaki borç miktarı 141.505.309 liraya indirilmiştir ki, bundan hazine 95.633.510 altın liralık bir yarar sağlamıştır (88).

Muharrem Kararnamesi hükümlerine göre devlet borçlarına karşılık olarak gösterilen 6 kaynağın safî hâsılatı ile önce tahvilât-ı mümtaze'nin faiz ve amortisman bedelleri ödenecek, geri kalan kısmın 4/5'i bütün borçların faizlerine, 1/5'i de amortismanlara tahsis olunacaktır. Başlangıçta % 1 oranında ödenecek olan faizler, hâsılatın artmasıyla orantılı olarak yükselecek, fakat hiç bir zaman % 4'ü aşmayacaktır. Ödemeler her yılın mart ve eylül aylarında iki taksitte yapılacaktır.

Rüsumu Sitte (=altı resim)'nin tahsilâtı Düyunu Umumiye İdaresince cibayet olunacaktır. Karşılıkların tahsilâtı en çok % 4 faiz ve % 1 amortisman olmak üzere, toplam % 5 oranındaki ödemeleri aştığı takdirde

88) Bkz. Borçların tebdili (değiştirilmesi) cetveli, *K. Kömürcan*, adı geçen eser, sahife 57.

fazlası hazineye verilecektir. Amortisman işlemleri, ya piyasadan rayiç bedeli karşılığında esham satın alınmak suretiyle yapılacak, ya da kura çekilmek suretiyle, isabet eden numaralara eshamın nominal bedeli ödenerek yapılacaktır. Ancak faiz olarak % 3 ve daha fazla ödenildiği zamanlarda nominal bedelin tamamı; % 2 ödendiği zamanlarda ise nominal bedelin % 75'i; % 1 ödendiği zamanda ise nominal bedelin % 66,66'sı tediye olunacaktır.

e) *Düyunu Umumiye İdaresi:* Muharrem Kararnamesi hükümleri gereğince, Rüsumu Sitte İdaresi yerine Düyunu Umumiye gelirlerini idare etmek üzere, İstanbul'da bir «Düyunu Umumiye-i Osmaniye» İdare Meclisi kurulacaktır. Yeni eshamın Türk, İngiliz ve Hollandalı, Fransız, Alman, Avusturyalı ve Macar, İtalyan sahipleri ile «Eshamı Mümtaze» sahiplerinin, 5 sene için seçecekleri birer vekili idare meclisinin üyeleri olacaktır. Bu meclisin her yıl hazırlayacağı bütçe hükümetçe tasdik edilecek, her ay ve her altı ayda bir hesap durumu çıkarılacak, her yıl sonunda da bir bilânço hazırlanarak hükümete verilecektir. Hükümetin bir komiseri idare meclisi oturumlarında hazır bulunacaktır.

1882 yılı başında çalışmaya başlayan Düyunu Umumiye İdaresi, İmparatorluğun hükümranlık haklarını zedeleyen, Osmanlı Devleti'nin malî kaynaklarını kontrol altına alan uluslararası bir idare şekli idi ki, adeta devlet içinde başka bir devlet niteliğini taşıyordu (89). Düyunu Umumiye'nin kuruluşundan sonra, Avrupa

89) Bkz. *Refii Şükrü Suvla,* Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat, I. cilt, sahife 263 - 299. İstanbul, 1940.

kapitalistleri İstanbul'a yerleşerek kurdukları yabancı şirketlerle faaliyete geçtiler. Bursa'da ipek sanayiini, Zonguldak'ta kömür madenlerini işletmeye başladılar. Hatta tütün üretimine bile el attılar. İstanbul'da elektrik, havagazı, su işletmelerini kurdular. Bütün bu işlerin yabancılar tarafından yapılmasından İkinci Abdülhamid hiç de memnun değildi. İmparatorluğun iflâsa sürüklenmesinden, kendisini yalnız bırakan İngilizleri sorumlu tutuyor, 1880'lerde başbakanlık eden *Gladstone*'dan nefret ediyordu. Bu yüzden de İngilizlerden uzaklaşıp Almanlar ve hatta ezelî düşmanı olan Ruslarla bile dostluk anlaşmaları yapıyordu.

Düyunu Umumiye İdaresinin iç teşkilâtı (90); idare meclisi, genel müdürlük, meclis kalemleri müdürlüğü ve buna bağlı çeşitli kalem (=şube) müdürlüklerinden oluşmuştu. Merkezdeki idare hesaplarını kontrol etmek üzere kurulmuş bir heyet vardı ki, genel müdürü bile murakabesi altında bulundurmak yetkisine sahipti. Vilâyetlerdeki müdürlüklerin muamalelerini kontrol etmek için de ayrıca genel müdürlük müfettişleri bulunmakta idi.

Düyunu Umumiye İdaresi, sadece tahakkuk ve tahsili kendisine bırakılmış olan vergi ve resimlerin elde edilmesiyle değil, aynı zamanda çeşitli işletmelerin de yönetimi ile görevlendirilmişti. Bu arada Kara-

90) Meclis tahriratı, Defteri Kebir, Nakdî muamelât, İhtiyat müessasatı, Hükümet komserliği, istatistik, Yazı işleri, muhasebe, memurlar, hukuk işleri, tuz, müskirat, sayd ve şikâr, harir, pul, aşar, gümrük, fen, vezne, levazım, basın şubeleri müdürlüklerinden başka; teftiş heyeti memurlar komisyonu bulunmakta idi. Düyunu umumiye idaresinin bu teşkilâtı meşrutiyet döneminde kurulup sonradan kapatılan Maliye Yüksek Okulu, Teşkilâtı Maliye dersleri öğretim üyesi *Mihran Karakaşyan*'ın notlarından alınmıştır.

deniz ve Akdeniz kıyılarındaki memliha (=tuzla) ları işletiyor, üretilen tuzların yurt içinde ve dışındaki satışlarını yapıyordu.

İdare, Filoksera'dan harap olan bağları kurtarmak maksadıyla Göztepe'de «Bağ Aşı Ameliyat Mektebi» ile «Nümune Bağı» adlı bir fidanlık kurmuştur. Bu fidanlık Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde geliştirilerek Filoksera âfetine uğrayan ve yeniden kurulan bağlara her yıl 300-400 bin adet aşılı ve aşısız fidan yetiştirmiş ve bağcılığın kalkınmasına hizmet etmiştir.

Düyunu Umumiye İdaresi harir (=ipek) öşrünün kaynağı olan ipekböceği tohumunu üretmek için başvurduğu Pastör Enstitüsü'nün tavsiyesi üzerine, bu alanda Avrupa'da öğrenim görmüş olan *K. Torkomyan*'ı görevlendirmiştir. Aynı zamanda Hazine-i Hassa'da görevli olan Torkomyan Efendi, bu görev üstünde kalmak şartıyla ve padişahın izni ile Bursa'ya gitmiş ve orada «Darülharir» adlı ipekçilik okulunu kurarak müdürlüğünü yapmış ve Pastör usulünü öğrencilerine öğretmiştir (91).

Düyunu Umumiye İdaresi, deniz ürünleri resminin kaynağı olan balıkçılığın gelişmesi için de *K. Devecioğlu*'nun eserini bastırarak yurt içinde dağıtımını yapmıştır (92).

---

91) Mektebi Mülkiyeyi Şahâne (Siyasal Bilgiler Okulu) maliye dersleri müderrisi olan *Mikael Portakalyan Paşa* 1895'de Maliye Nazırlığı yaptığı sırada, *Torkomyan Efendi*'nin iki görevden birini seçmesini istemesi üzerine, müdürlük ve hocalığı tercih eden bu zat, 1897'de Türkçe ve Fransızca olarak «ipek tohumu üretmek ve ipek böceği yetiştirmek» konularında iki kitap yayınlamıştır.

92) Balıkçılık terimlerini içine alan bir sözlük ile balık çeşitlerini kapsayan «Türkiye'de Balık ve Balıkçılık» adlı Türkçe ve «*Pêche et Pêcherie en Turquie*» adlı Fransızca kitap sonradan İtalyancaya da çevrilmiştir.

1883'de de idare «Müşterek-ül Menfaa Reji Şirketi» (=Société de la Régie Cointéréssée de L'Empire Ottoman)'ni, 30 yıllık bir sözleşme ile kurma iznini almıştır. Bu şirket her biri 500 Franklık iki yüz bin hisse senedi çıkararak, 100 milyon Frank sermaye ile kurulmuştur. Sözleşme hükümlerine göre, bu şirket her yıl Düyunu Umumiye İdaresine 750 bin lira vermeyi taahhüt etmiştir.

İmparatorluk topraklarına 16. yüzyıl başlarında Hollanda'dan getirtilmiş olan tütünden devlet bu yüzyıl sonlarında resim almaya başlamıştır ([93]).

Tütün üretimi ve ticareti yapmak amacıyla kurulmuş bulunan bu şirkete Düyunu Umumiye İdaresi, tütün ile ilgili çeşitli resimleri toplama görevini vermiştir. Şirket, bandrol usulünün uygulandığı vilâyetlerde üretilen tütünün yurt içinde tüketilecek miktarını satın almak, işlemek ve satmak ile de görevlendirilmiştir.

Ayrıca, bandrol usulü uygulanan yerlerde, devletin almakta olduğu resimlerle ([94]) dışardan ithal edilen tütün, sigara, enfiye gibi maddelerin gümrük resimlerini tahsil işi şirkete bırakılmıştır. Şirket, bu muamelelerden elde ettiği gelirlerden her yıl 750 bin lira-

93) 1667'de tütünün okkasından 10 pul (=3 para) resim alınırken, 1695'de üstün kaliteli tütünlerden okka başına 60 pul (=20 para), Kırım Harbinden sonra da okka başına 60 para (=1,5 kuruş) resim alınmıştır. 1862'de bu resimler 4 katına çıkartılmış, ayrıca bey'iye (satış) resmi konulmuştur. Bkz. *K. Kömürcan,* adı geçen eser, sahife 78 ve daha sonrakiler.

94) Ötedenberi tütünden alınmakta olan tütün öşrü ve resminden başka, 1874'den itibaren de okka başına 5 kuruşluk Mürüriye (Geçiş) resmi alınmaya başlanmış, yurt içinde üretilen tütün ve sigaradan cins ve kalitelerine göre yeni resimler alınmıştır.

sını Düyunu Umumiye İdaresi'ne verecek, geri kalan kısımdan sermayesinin faizi, idare ve işletme masrafları, müessilerin hisseleri ödendikten sonra, safî kâr hükümetle Düyunu Umumiye ve Reji idareleri arasında aşağıdaki şekilde bölüşülecek idi :

İlk 500 bin liradan; hükümete % 30, Düyunu Umumiye'ye % 35, Reji'ye % 35,

İkinci 500 bin liradan; hükümete % 39, Düyunu Umumiye'ye % 34, Reji'ye % 24,

Üçüncü 500 bin liradan; hükümete % 52, Düyunu Umumiye'ye % 30, Reji'ye % 18,

Dördüncü 500 bin liradan; hükümete % 70, Düyunu Umumiye'ye % 20, Reji'ye % 10,

Safî gelir 2 milyon lirayı aşınca da; hükümete % 75, Düyunu Umumiye'ye % 15, Reji'ye % 10 kâr payı ödenecek idi.

Düyunu Umumiye İdaresi 1890 yılında Çiftesaraylar mahallesinde yeni yaptırdığı büyük binasına taşınarak çalışmalarını sürdürmüştür (95).

Meşrutiyet yıllarında Düyunu Umumiye teşkilâtındaki memur ve hizmetlilerin sayısı beş bin kadar olup, bunların bin kadarı İstanbul'da, büyük çoğunluğu da öbür vilâyetlerde görevli idi. Merkezdeki memurların elli kadarı yabancı uyruklu, geri kalanlar Türk uyruklu idi. Bunların da % 10 kadarını gayrîmüslimler oluşturmakta idi.

Hükümet, Düyunu Umumiye İdaresini harir (=ipek) resmi ile tütün resminin tahsili ile de gö-

95) Bu bina, halen İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılmaktadır.

revlendirmiştir. Bundan başka demiryolları (96) nın yapımını üstlenecek şirketlere kilometre teminatı *(Garantie Kilométrique)* karşılığı olarak gösterilen âşar vergi ve resimlerinin tahsili işi de Düyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmış ve bu hizmetlerin karşılığında hasılâtın % 5'inin idareye bırakılması kararlaştırılmıştır.

1886 Gümrükler Borçlanması: Düyunu Umumiye İdaresi kurulduktan sonra para sıkıntısı çeken devlet

---

96) İmparatorluk döneminde yaptırılan demiryoları şunlardır:

1 — 1856 - 1860 arasında bir İngiliz şirketi tarafından yapılan 60 km. lik Çernavoda - Köstence hattı, sözleşmesi gereğince, 99 sene imtiyazlı şirket tarafından işletildikten sonra devlete devredilecekti. Berlin Andlaşması gereğince, 1882'de Romanya'da kalan bu hattı Romanya hükümeti şirketten satın almıştır.

2 — 1856'da bir İngiliz firması tarafından yapımına başlanan İzmir - Aydın hattı, 130 km. uzunluğunda olup, 50 yıl imtiyazlı idi. Şirket, taahhüdünü zamanında yerine getirmediğinden, hattın yapımı 11 yıl sürmüştür.

3 — 1861 - 1866 yılları arasında, yine bir İngiliz şirketi tarafından yapılan 224 km. lik Rusçuk - Varna hattı, 99 yıl imtiyazlı olup, Berlin Andlaşması gereğince Bulgaristan'da kalmış ve Bulgar Hükümeti tarafından satın alınmıştır.

4 — 1863'de bir İngiliz firması tarafından yapılan İzmir - Kasaba hattı 93 km. uzunluğunda olup yapımı, başlangıçta pek başarılı olmamıştır.

5 — Devlet tarafından Basra Körfezine kadar uzatılmak amacıyla yapımına başlanılan Haydarpaşa - İzmit hattı, sonradan Haydarpaşa - Bağdat Demiryolu Şirketi tarafından satın alınmıştır.

6 — 1871'de, gene devlet tarafından yapımına başlanılan Mudanya - Bursa hattı 43 km. uzunluğunda olup sonradan Mudanya - Bursa Demiryolu Şirketine devredilmiştir.

7 — 1880'de, bir Fransız grubuna devredilen Şam - Kudüs hattı da 87 km. olup 1892'de işletmeye açılmıştır.

8 — 1883 - 1886 yıları arasında bir İngiliz şirketi tarafından döşenen ve işletmeye açılan 67 km.'lik bu hat, 50 yıl imtiyazlı olup sözleşmesi gereğince 1933'de devlete geçmiştir.

hazinesi, ihtiyacı olduğu zamanlarda, Osmanlı Bankası'ndan avans almakta idi. Kısa vadeli olan bu avanslar biriktikçe dalgalı borçlar yekûnu da yükseliyordu. Bu nedenle kısa vadeli dalgalı borçları, uzun vadeli muntazam borç haline getirmek amacı ile 1886 Gümrükler İstikrazı Sözleşmesi yapıldı. 6,5 milyon lira tutarındaki bu istikrazın faiz oranı % 5, amortisman oranı % 1 olarak tespit edildi. Karşılığının da Bursa, Beyrut, Edirne, İzmir ve Selânik vilâyetleri gümrük hasılâtından her yıl 390 bin liranın bu illerdeki banka şubelerine ödenmesi suretiyle sağlanmasına karar verildi. Düyunu Umumiye İdaresi ile hiç bir ilişkisi olmayan bu istikrazın tahvilleri, piyasaya çıkarılmadan, Osmanlı Bankası tarafından satın alındı.

1888 Anadolu Demiryolu Borçlanması : Doyçe Bank ile diğer sermaye sahiplerinin temsilcileriyle yapılan bir sözleşme gereğince, 1871'de devlet tarafından yapılmakta olan 92 km.lik, Haydarpaşa-İzmit hattı için 6 milyon Franlık bir istikraz yapılmıştır. Haydarpaşa'dan Ankara'ya kadar uzatılacak olan demiryolu 577 km. olup ihale süresi 99 yıldır. Karşılık olarak Ankara, İzmir, Kütahya ve Ertuğrul vilâyetlerinin öşrü gösterilmiştir. Kilometre garantisi olarak da Haydarpaşa'dan İzmit'e kadar kilometre başına 10300 Frank, İzmit'ten Ankara'ya kadar da 15.000 Frank garanti tanınmıştır. Bu hattın gayrî safî hasılâtı 15 bin Frank'ı aştığı takdirde, aşan miktarın % 25'i Düyunu Umumiye İdaresi'ne, % 75'i de hazineye verilecektir. 15 bin Franktan noksan olduğu takdirde, aradaki fark kilometre teminatı olarak hazinece işletmeye ödenecektir.

1888 Borçlanması : Doyçe Bank'la yapılan bir başka sözleşme ile de bankadan yapılacak 30 milyon Mark tutarındaki bir istikraz için, her biri 400 Mark olan

75 bin tahvil çıkarılacak ve bu tahvillerin faiz oranı % 5, amortisman oranı % 2, ihraç fiyatı % 77 olacak ve her yıl bankaya 2 milyon 100 bin Mark ödenecektir.

Bu istikrazın sûresi 25 yıl olup, karşılıklarını ise; Muharrem Kararnamesi ile Düyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmış olan yerler dışındaki, harir (=ipek) öşrü ile İzmir Sancağı hububat öşründen 30 bin lira, saydı berri (=kara avı) ruhsatname resimleri, saydı mahî (=aylık avlanma) ruhsatname resimleri, tömbeki bey'iyesi (=satış resmi) ve damga (=pul) resmi hasılâtının devlete ait olan kısımları teşkil etmekte idi.

f) *1888 Bütçesi:* Abdülhamit devrinin meclissiz geçen istibdat yıllarında devlet bütçeleri her yıl muntazaman yayımlanmamış, Anayasa ile millete tanınmış bulunan siyasî haklar ile vergi koyma ve bütçe yapma hakları padişah tarafında gaspedilmiş ve res'en kullanılmıştır (97). Bununla beraber bu dönemin bazı yıllarında Maliye Nezareti tarafından hazırlanıp Padişah tarafından kurulan bir komisyonda incelendikten sonra, hükümetin tasviri ile padişahın onayına sunuln bütçelerin ve Sâl Muhasebeleri (=Kesin hesap cetveleri)'nin yayımlandığı görülmüştür. Bunlardan biri de 1888 (=1304) malî yılı bütçesidir.

---

97) Sadrazam Sait Paşa, sadaretten istifasının nedenlerini açıklarken, Padişahın, her türlü devlet işlerine karıştığını, Valilerin ve sair devlet erkânının tâyinlerini re'sen yaptığını, kendisinin reyine müracaat etmediğini, sadrâzamlığın bir icra memurluğundan ibaret kaldığını söyledikten sonra, Devlet bütçesi hakkın da şu satırları yazmaktadır: «İrad ve masraf beyninde tevazün husulünün halen akdem-i umûr olduğunu beyan ile beraber, çarelerini söyledim. Düşündüğüm suretlerin her biri maniaya uğradı. Meselâ 1296 bütçesinden bahsolunmasın, onu Meclis-i Meb'usan yapmıştır, denildi.» Bkz. Sait Paşanın Hâtıratı, Cilt II sahife 243, İstanbul 1328 (1912).

Bu bütçeye ait Meclisi Vükelâ mazbatası (=raporu) ([98]) na göre bu bütçenin;

	Lira	*Kuruş*
Adî masraflar toplamı	2.190.188	28
Adî gelirler toplamı	1.809.159	75

Yukarıdaki masraflardan hükümetçe tasarrufu mümkün görülen miktarlar indirildikten ve bazı dairelerin ihtiyacı için bir miktar tahsisat eklendikten sonra adî masraflar toplamı :

	Lira	*Kuruş*
Hazine-i Hassa-i Şahâne	888.666	34
Düyunu Umumiye	5.724.586	44
Devairi Mülkiye	3.484.783	79
Devairi Askeriye	8.783.297	66
Mürettebatı Hayriye ve Müteferrika	+ 942.284	27
	19.823.618	50

Adî gelirler toplamı :

	Lira	*Kuruş*
Vergiler	4.247.394	03
Aşar ve Rüsumu Mütenevvia	6.513.544	24
Gümrükler	2.050.000	00
Varidatı Muhassase	1.895.000	00
Devair	2.221.939	32
Maktu vergiler	+ 1.163.720	00
	18.091.597	59
Muvazene açığı	1.732.020	91
	19.823.618	50

98) «Devleti Aliyye-i Osmaniyenin 1304 senesi bütçesi, «Meclis-i Mahsus Vükelâ Mazbatası» başlığını taşıyan bu belge *Hüsnü Himmetoğlu*'nun özel kitaplığından tedarik edilmiş ve ilk defa olarak, yeni harflerle bu kitapta yayınlanmıştır.

Adî mesarifat (=olağan giderler) ve adî varidat (=olağan gelirler) muvazenesine fevkalâde giderler ve gelirler muvazenesi de eklenince umumî muvazene (=genel denklik) ve gerçek bütçe açığı çıkmaktadır :

Mesarifatı Fevkalâde :

	Lira	*Kuruş*
Nizamiye	988.430	00
Tophane	441.186	74
Bahriye	265.666	00
Maliye	228.000	00
Nafıa	15.000	00
Muhacirin	+ 25.000	00
	1.963.282	74

Varidatı Fevkalâde :

	Lira	*Kuruş*
İaneyi Seniyye	58.978	44
Menafi Sandıkları istikrazından	197.403	07
Maarif Sandıkları istikrazından	27.800	47
Bulgardağı Madeninden	+ 30.000	00
	314.181	98
Muvazene açığı	+1.649.100	76
	1.963.282	74

Muvazeneyi Umumiye Açığı :	*Lira*	*Kuruş*
Mesarifatı Adiyeden	1.732.020	91
Mesarifatı Fevkalâdeden	+1.649.100	76
	3.381.121	67

Bu bütçe açığının kapatılması için Meclisi Vükelâ mazbatasında emlâk ve temettüat vergileri ile Bedeli Askeriyeye zam yapılması, masrafların kısılması, nafia, ticaret ve ziraate hizmet edecek demiryollarının bir an önce tamamlanması, yenilerinin yapımına

başlanması önerilmiş ve bu mazbata (=rapor) ile doğrudan doğruya padişaha arzedilen bütçe 23 mart 1304 (=5 nisan 1888) tarihinde irade-i seniye (=padişahın buyruğu) ile onaylanmıştır.

Mazbatanın mesarifat (=giderler) cetvelinde: Giderlerin çeşitleri, bir evvelki yılın giderleri, 1304 yılı muhassesatı (=ödenekleri), azaltılan ve çoğaltılan miktarlar ve bunların esbabı mucibe (=gerekçe) leri ayrı sütunlar (=kolonlar) içinde yer almaktadır.

Birinci fasıl: Hazine-i Hassa-i Şahâne'ye tahsis edilmiştir. Maddelerinde; tahsisatı seniye (=padişahın ödenekleri) ebniye-i seniye (=padişaha ait binalar), sarayı hümayun, şehzadegân ve selâtin (=şehzadeler ve sultanlar) in maaşları,

İkinci fasıl: Düyunu Umumiyeye tahsis edilmiştir. Maddelerinde; düyunu muntazame, düyunu gayrimuntazamenin miktarları gösterilmiştir.

Üçüncü fasıl: Sadarete tahsis edilmiştir. Maddelerinde; başbakan ve bakanların maaş ve ödenekleri gösterilmiştir.

Dördüncü fasıl: Ayân ve Mebusan Heyetlerine ayrılmış, maddelerinde; bu heyetlerin maaş ve ödenekleri gösterilmiştir.

Beşinci fasıl: Şûrayı Devletin maaş ve masraflarını kapsamaktadır.

Altıncı fasıl: Divanı Muhasebatın maaş ve masraflarını göstermektedir.

Yedinci fasıl: İlmiye sınıfının muhassesat, maaşat ve masrafatını göstermektedir.

Sekizinci fasıl: Dahiliye Vekâletine ait olup, mad-

delerinde; merkezî idarenin, vilâyetlerin memur maaş ve masraf ödenekleri yer almaktadır.

Dokuzuncu fasıl : Tıbbiye-i Mülkiye (=Sivil Tıp Okulu)'nin maaş ve masraflarına ayrılmıştır.

Onuncu fasıl : Posta ve telgrafa ayrılıp, maddeleri; merkezî idare ile vilâyetlerdeki idarelerin maaş ve masraflarını göstermektedir.

Onbirinci fasıldan, yirmibeşinci fasıl'a kadar olan maddelerde ise sırasıyla Zaptiye, Hariciye, Sıhhiye, Adliye, Mezahip (=mezhepler), Maarif, Maliye, Nafıa ve Ticaret, Orman, Maadin, Rüsumat (=gümrükler), Defteri Hakanî (=tapu), Nizamiye (=Kara Kuvvetleri), Bahriye (=Deniz Kuvvetleri), Jandarma, Tophane'nin merkezî idare ve vilâyetlerdeki masraf ve memur maaşları görülmektedir.

Yirmialtıncı ve sonuncu fasılda da Mürettebatı Hayriye ve Müteferrika (=hayır işleri ve şetili işler) başlığı altında Evkâfı Hümayun, Sürre-i Hümayun (=padişahın Mekke'ye gönderdiği hediyeler) Bimarhane (=akıl hastanesi), Askerî mütekaidin (=emekliler), Mülkî mütekaidin, idare-i mahsusa (=özel idare), Ereğli Madeni, Emvali eytam (=yetim malları), Eşhas matlubatı (=şahıs olacakları), Reddiyat (=iade edilecek paralar) yer almaktadır.

Mazbatanın varidat (=gelirler) cetvelinde :

Sıra numarası, gelirlerin çeşitleri, bir evvelki yıla nispetle gelirlerin fazla veya noksanı ile bunların gerekçeleri ayrı sütunlar (=kolonlar) içinde gösterilmiştir.

Vergiler başlığı altında; önce vasıtasız (=doğrudan doğruya) alınan direkt vergiler :

Derseadet emlâk ve akar vergileri, temettü (=kazanç) vergisi, bedeli askerî, vergi teskereleri esmanı (=bedelleri) ve bunların tahminî miktarları yer almaktadır. Sonra da vasıtalı (=dolaylı) olarak alınan endirekt vergiler:

Aşar, dühan (=tütün) öşrü, agnam (=koyun) ve deve resimleri, canavar (=domuz) resmi, emlâki emiriye muaccelesi, emlâki emiriye icarı, rüsumu mütenevvia, tömbeki bey'iyesi, saydiye teskereleri esmanı, rüsumat (=gümrükler), tuz, tütün, müskirat (=alkollü içkiler), damga (=pul), saydiye (=avlanma), harir (=ipek), akçe faizi gelirleri tahminleri,

Harçlar başlığı altında: Dahiliye, posta ve telgraf, hariciye, sıhhiye, maliye, ormanlar, madenler, muhakim-i şer'iye (=şer'î mahkemeler), nizamiye, bahriye, zaptiye, tophane, adliye, maarif, nafıa, ticaret, defteri hakanî (=tapu), idare-i mahsusa (=özel idare), Ereğli madeni gelir tahminleri,

Maktu vergiler başlığı altında da: Mısır, Sisam, Aynaroz, Şarkî Rumeli, Bulgaristan ve Kıbrıs maktu vergileri yer almaktadır ki, bütçede *vergi, resim, harç* olarak 51 çeşit gelir kaynağı bulunmaktadır.

g) *Dış Borçlanmalar:*

1890 Sözleşmesi: 3 nisan 1890 tarihinde Osmanlı Bankası ile imzalanan bu sözleşme ile % 5 faizli mümtaz tahvillerin % 4 faizli tahvillerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu değiştirme işleminden elde edilen 159.000 liralık tasarruf ile de Düyunu Mübeddele-i Muvahhade Eshamı'nın itfası yapılmıştır.

1890 Borçlanması: Her biri 22 liralık tahviller çıkarılarak toplamı 4.999.500 lira olan bu istikraz Osmanlı Bankası'ndan yapılmıştır. İhraç oranı % 76, faiz oranı % 4, amortisman oranı % 1, itfa süresi ise 41

yıldır. Karşılık olarak da Bursa, Karahisar, Karasi, Kayseri, Yozgat aşârından 232 bin, gümrük hâsılatından da 80 bin olmak üzere, toplam 312 bin lira gösterilmiştir. Tahvillerin tümünü, % 76 ihraç bedeli ile satın alan Osmanlı Bankası'ndan alınan para ile de vadesi gelmiş dalgalı borçlar ve hazinenin sair ihtiyaçları ödenmiştir.

1890 Kilometre Teminatı Borçlanması : Selânik - Manastır demiryolu hâsılatı yeterli olmadığından, sözleşmesi gereğince, imtiyaz sahibi Doyçe Bank hesabına ödenmesi gereken 547.030 Franklık bir borçlanma yapılmıştır.

1891 Tahvili Düyunu (=Borçların Değişimi) : 1877 tarihinde yapılmış olan % 5 faizli istikrazın faiz oranını % 4'e ve amortisman oranını da % 42'ye indirmek için bu değişim *(Conversion)* işlemi yapılmıştır. Yeniden çıkarılan eshamın toplam bedeli 6 milyon 316 bin 920 Sterlin olup karşılığı da eski eshamın karşılığı olan Mısır vergisidir. Yıllık faiz ve amortisman bedellerini ödeme sorumluluğunu Mısır Hidivi üstlenmiştir. Osmanlı Bankası ile Londra ve Paris'teki *Rothschild* Biraderler firması tarafından yapılan bu değişim sözleşmesinde 1854, 1855 ve 1871 istikrazları için yapılacak değişim işlemi için de firmaya tercih hakkı tanınması hususunda hüküm eklenmiştir. Bu da gösteriyor ki, bu tür operasyonlarda yabancı malî kuruluşlar büyük ve tatlı kârlar elde etmekte, buna karşılık İmparatorluk hazinesi ağır yüklerin altında kalmaktadır.

1892 İstanbul - Selânik Demiryolu Sözleşmesi : İstanbul - Selânik iltisak (=birleşme) hattının yapımı için bir Fransız firması ile imzalanan sözleşme gereğince 99 yıllık imtiyaz karşılığında 510,5 kilometre

uzunluğundaki çift hat demiryolunun yapımına 1893'de başlanmış, 1896'da bitirilmiştir. Yapım masraflarına karşılık 15.500 Franklık kilometre garantisi verilmiş ve Dedeağaç, Drama, Gümülcüne, Serez sancaklarının aşar hâsılatıyla Selânik sancağının aşar fazlası bırakılmıştır.

1893 Eskişehir - Konya Demiryolu Sözleşmesi : 1893 yılında yapımına başlanan bu hattın 1897 yılında 444,8 kilometresi tamamlanmıştır. 99 yıllık imtiyaz müddeti tanınan bu hattın yapımına karşılık hem kilometre garantisi, hem de Trabzon vilâyeti ile Gümüşhane'nin aşarı yapımcı firmaya bırakılmıştır.

1893 Kasaba ve İmtidadı (=Uzantısı) Demiryolu Sözleşmesi : İmtiyaz süresi 99 yıl olan bu hat için de kilometre başına garanti olarak 18.881 Frank kabul edilmiştir. Karşılık olarak da Aydın Sancağının hububat, incir, zeytin, palamut ve meyan kökü aşarı ile Saruhan ve Denizli sancaklarının sadece hububat öşrü hâsılatı şirkete bırakılmış, bu hâsılatın yarısına da devlet ortak olmuştur.

1893 Tömbeki Borçlanması : Hükümetle bankerler arasında imzalanan bu sözleşme gereğince 1 milyon liralık bu borçlanmaya Tömbeki İstikrazı *(=Priorité Tömbac)* adı verilmiştir. Faiz oranı % 4, amortisman oranı % 1'dir. Yılda 2 kez kur'a usulü ile amorti edilecek, faiz ve amortisman bedelleri Osmanlı Bankası tarafından ödenecektir. Bu istikrazın karşılığı da Bağdat, Basra, Yemen vilâyetlerine ithal edilen malların gümrük resmi ve zamlarıdır. İmtiyaz sahibi, bütün tahvilleri % 70 ihraç fiyatı ile satın aldığından hazineye 700.000 lira tutarında para girmiştir.

1893 Şam - Birecik Demiryolu Sözleşmesi : 800 kilometre uzunluğunda olan bu hattın yapımı bir Fransız şirketi tarafından 99 yıllık imtiyaz karşılığı üstlenilmiştir. 12.500 Franklık kilometre garantisi verilen bu hattın yapım masrafı karşılığı olarak da hattın geçtiği Havran, Hama, Akka, Lâzkiye, Şam ve Trablus sancaklarının aşarı bırakılmıştır.

1894 Demiryolu Borçlanması : Bu istikraz, 1885 yılında Rumeli Demiryolu Şirketi'nden alınan 23 milyon Franklık bir avansın ödenmesi için yapılmıştır. Hükümetle bankerler arasında yapılan sözleşme ile 40 milyon Franklık bir borçlanma yapılmıştır. Bu borçlanmanın faiz oranı % 4, amortisman oranı % 35, itfa süresi 64 yıldır. Karşılığı ise Rumeli Demiryolu Şirketi'nin her yıl kilometre başına hazineye ödediği 1500 Franktır. İhraç fiyatı % 73,5 olan tahvilleri, borcu veren firmalar tamamen satın almışlardır.

1894 Tahvili Düyunu (=Borçların Değişimi) : 1854 ve 1871 istikrazlarının yenileriyle değiştirilmesi için 1891'de yapılan sözleşme hükümlerine uyularak Osmanlı Bankası ile Londra ve Paris'teki *Rothschild* Kardeşler firması ile eski borçların tahvilleri yenileriyle değiştirilmiştir. Yeni tahvillerin tutarı 8 milyon 212 bin 340 Sterlin olup, faiz oranı % 3,5, amortismanı (=kur'a çekilişi) ile başa baş, süresi 61 yıl, ihraç fiyatı ise % 91'dir. Bu değiştirme işleminden sonra, yeni esham satılmış ve eskileri ödenmiş olduğundan, hazinenin eline 526.779 Sterlin kalmıştır ki, bunun da bir kısmı ile kamu ihtiyaçlarının karşılanmasına çalışılmıştır.

1896 Borçlanması : Bir yandan Girit başkaldırmasının doğurduğu masrafları, öte yandan Rumeli demir-

yoluna ödenecek kilometre garantisi ile sair kamu ihtiyaçlarını karşılamak için yeniden borçlanma zorunluğunda kalındığından, bu kez yalnız Osmanlı Bankası tarafından hazineye 3 milyon 272 bin 720 lira borç para sağlandı. Bu istikrazın faiz oranı % 5, amortisman oranı % 0,5, süresi 49 yıl, amortismanı (=kur'a çekmek sureti ile) başa baş, karşılık olarak da Aydın, Hüdavendigâr, Selânik vilâyetleri Agnam Vergisi, Bursa, Karahisar, Karasi vilâyetlerinin hububat öşrü dışındaki aşar hâsılatı, İzmir, Saruhan, Menteşe, Denizli ve Biga sancakları afyon, palamut, zeytinyağı aşarı gösterilmiştir. İhraç fiyatı % 85 olan bu istikrazın bütün tahvilleri Osmanlı Bankası tarafından satın alınmıştır.

1896 Notası : Türk - Yunan Harbinin devamı sırasında, Rus elçisi hükümete bir nota vererek Türk eshamının sahiplerine zarar verecek şekilde hareket edildiği takdirde, Berlin Kongresi protokoluna uyularak, uluslararası malî bir komisyonun kurulmasını isteyeceğini ve Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı hazinesine tanınan kolaylıkların kaldırılacağını ve bu yüzden hazinenin güç duruma düşeceğini bildirmiştir.

Charles Morawitsh'e göre, Rusya alacaklıların büyük çoğunluğuna sahip olan İngiltere ve Fransa'ya karşı cemilekârlık olmak üzere, Bab-ı Âli'ye böyle bir uyarıda bulunmuştur ([99]).

1898 Avansı : 1860 Ayastefanos Andlaşması gereğince, Rusya'ya ödenmekte olan ve yıllık taksitleri 350 bin lira tutan harp tazminatının ödenebilmesi için 29 haziran 1898'de Osmanlı Bankası'ndan 300 bin li-

99) Bkz. *K. Kömürcan*, adı geçen eser, sahife 97 ve daha sonrakiler.

ralık bir avans alınması gerekmiştir. Bu borca karşılık olarak da Aydın, Kosova, Suriye, Halep, Bağdat, Basra ve Yanya vilâyetleri aşarının hâsılat fazlaları gösterilmiştir.

1902 Tahvili Düyunu (=Borçların Değişimi): 1886 yılında yapılmış olan Gümrükler İstikrazı tahvillerinin yenileriyle değiştirilmesine karar verilerek % 5 faizli eski esham yerine % 4 faizli yeni esham çıkarılmıştır. Bu eshamın amortisman oranı % 0,5 ve ihraç fiyatı % 80 olup yeni eshamın tümü Osmanlı Bankası tarafından satın alınmıştır.

1903 Bağdat Demiryolu Borçlanması: Bu demiryolunun Konya - Bağdat arasındaki 200 kilometrelik kısmının garantisini ödemek için yapılan bu istikrazın sözleşmesi hükümetle Doyçe Bank ve Anadolu - Bağdat Demiryolları şirketleri arasında imzalanmıştır. İstikrazın tutarı 2 milyon 376 bin Türk Lirası olup faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,0875, süresi 98 yıldır. Karşılık olarak da Konya vilâyeti ile Urfa, Halep sancakları aşarının bir kısmı gösterilmiştir.

1903 Saydı Maî Tahvili Düyunu (=Borçların Değişimi): 1888 yılında yapılan % 5 faizli Saydı Maî istikrazının faiz oranını % 5'den % 4'e indiren bu operasyon sonucunda Doyçe Bank'tan 2 milyon 640 bin liralık borç para alınmıştır. Amortisman oranı % 0,5 olan bu istikraz tahvillerini % 81,5 ihraç fiyatı üzerinden Doyçe Bank satın almıştır.

1903 Tevhidi Düyunu (=Borçların Birleştirilmesi): Hükümetle Düyunu Umumiye İdaresi arasında yapılan anlaşma gereğince, her biri 22 lira (=20 Sterlin) (=500 Frank) değerinde yeni esham çıkarılacak, bunların faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,45 ola-

cak ve eski karşılıklar geçerli sayılacaktır. Osmanlı Düyunu Mübeddele-i Muvahhade *(=Dettes Converties Unifiées Ottomane)* adı verilen yeni esham eskileri ile değiştirilerek geri kalanları satışa çıkartılacaktır. Elde edilen hâsılattan iki milyon yüz elli yedi bin üç yüz yetmiş beş liralık borçlar ödendikten sonra, hâsılat fazlası kaldığı takdirde, bunun % 75'i hazineye, % 25'i de Düyunu Umumiye İdaresi'ne ödenecektir. Satışlardan ve ödemeler yapıldıktan sonra gerçekten bir miktar para artmış ve bunun % 75'i hazineye verilmiştir.

1904 Borçlanması: Hazinenin yeniden sıkışık durumuna düşmesi üzerine Osmanlı Bankası ile diğer bankalardan 17.9.1904 tarihinde bir istikraz yapılmıştır. İki milyon yedi yüz elli lira tutarındaki bu istikrazın faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,5, karşılığı da Düyunu Umumiye gelirinden hazineye ait olan kısmıdır. Çıkarılan eshamın yarısından fazlasını Osmanlı Bankası % 80 ihraç fiyatı ile satın almış, geri kalan kısmı da satışa çıkarılmıştır.

1905 Borçlanması: 1901 yılında Osmanlı Bankası'ndan yapılmasına girişilen istikrazın tahvilleri basılmış olmasına rağmen, satışa çıkarılamamıştır. Aradan 4 yıl geçtikten sonra banka ile yapılan bir sözleşme sonucunda bu istikraz tahakkuk ettirilmiş ve adına «1901 - 1905 İstikrazı» denilmiştir.

Beş milyon üç yüz altı bin altı yüz altmış dört lira tutarında olan bu istikrazın faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,5, ihraç fiyatı % 81 olup, karşılığı da Düyunu Umumiye İdaresi'ndeki hazineye ait alacak bakiyeleridir.

1905 Askerî Teçhizat Borçlanması: Ordu ihtiyaçları için Almanya'dan satın alınan silâh ve mühim-

mat bedellerini ödemek için Doyçe Bank'la yapılan bir sözleşme ile 1905 istikrazı yapılmıştır. Tutarı iki milyon altı yüz kırk bin lira olan bu borçlanmanın da faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,5'dir. Karşılığı ise bazı vilâyetlerin gümrük resimleri üzerine eklenen % 6 oranındaki askerî resim hâsılatıdır. İhraç fiyatı % 80 olan bu istikrazın bütün eshamı Doyçe Bank tarafından satın alınmıştır.

1906 Tahvili Düyunu (=Borçların Değiştirilmesi) : Hükümetle Düyunu Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası arasında yapılan bir anlaşma gereğince 1890 Tahvilât-ı Mümtazesi ile 1906 Düyunu Mübeddele-i Muvahhadesinin değiştirilmesine karar verilmiştir. Tedavüle yeniden çıkartılan dokuz milyon beş yüz otuz sekiz bin lira tutarındaki esham, faiz, amortisman yüzdeleri ve karşılıklar bakımından, mümtaz tahvillerle farklı olmadığından, değiştirme işlemi sonucunda piyasada 1890 Tahvilleri kalmamıştır. Değiştirme işleminden sonra kalan miktarın tamamı Osmanlı Bankası tarafından % 87,5 ihraç fiyatı üzerinden satın alınmıştır ve değiştirme işlemlerinin sonucunda da hazineye bir milyon üç yüz doksan yedi bin dokuz yüz yetmiş bir lira para kalmıştır.

1908 Bağdat Demiryolu II. ve III. Tertip Borçlanması : Yapımı devam etmekte olan Haydarpaşa - Bağdat demiryolunun uzatılan kısmının kilometre garantisini ödeyebilmek için Doyçe Bank ile Bağdat Demiryolu Şirketi ve hükümet arasında imzalanan sözleşme sonucunda, II. ve III. tertip dokuz milyon dokuz yüz seksen sekiz bin liralık bir istikraz aktedilmiştir. Faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,087 olan bu istikrazın da bütün tahvilleri teminat olarak Bağdat Demiryolu Şirketine verilmiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere, Abdülhamid dönemi maliyesi sürekli bir borçlanma zincirinin hazin görüntüsü olarak nitelenebilir. Borç yükü, altından kalkılamayacak kadar ağırdır. Yabancı alacaklıların insafsızca davranışları, her ne kadar Muharrem Kararnamesi ile nispeten hafifletilmiş ise de, durum gene de ağırlığını muhafaza etmiş ve bu yüzden devletin egemenlik haklarını zedeleyen yabancıların kurdukları malî kontrol örgütü devletin içine çöreklenmiştir.

§ 35. — BEŞİNCİ MEHMED (REŞAD) 1909 - 1918

A) SİYASÎ, ASKERÎ ve İDARÎ OLAYLAR :

1909 yılında tahta çıkan Beşinci Mehmed, halim-selim yaradılışlı, nazik ve çelebi bir zat olmakla beraber, padişahlık yeteneklerinden yoksundu. Abdülhamid'in istibdat dönemindeki kapalı hayatından sonra, kendisini tahta çıkartan İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinin politik baskıları altında kendisine karşı olan güvenini hemen hemen kaybetmişti. Bununla beraber gerek devlet ileri gelenleri, gerekse halk tarafından sevilir ve sayılırdı. Dokuz yıl süren hükümdarlık yıllarında siyasî, askerî ve malî alandaki buhranlar birbirini izlemiş, yönetimde büyük zorluklarla karşılaşılmıştır.

a) *İttihat ve Terakki Cemiyeti :* Bu dönemde ülkenin siyaset ve idaresine hâkim olan İttihad ve Terakki Cemiyeti, ordu komutanı Mahmud Şevket Paşa'nın isteği üzerine, iki yıl sürecek bir sıkıyönetim ilan etmiştir. Dürüst ve vatansever bir asker olan Mahmud Şevket Paşa, sivillerle sıkı bir işbirliği yaparak 1876

Anayasasına eklenmesi istenilen hükümlerin kanunlaşmasına ve bu suretle de bütün yetkilerin Mebusan (=Milletvekilleri) Meclisinde toplanmasına hizmet etmiştir.

b) *Milliyetçilik ve Türkçülük Hareketi:* Balkanlardaki milliyetçilik hareket ve savaşları sonucunda Osmanlı İmparatorluğu küçük devletlere bölünmüştü. Hıristiyan azınlıklarının İmparatorluğa bağlı kalmaları için yapılan gayretler hiç bir sonuç vermemişti. Bundan böyle Araplar, Arnavutlar gibi Müslüman azınlıkları Türkleştirme, onlara Türk dilini öğretme, Türklük şuurunu yaratma ve yayma gayreti başlamıştı. İttihad ve Terakki mensuplarının hedefi artık Osmanlılık değil, Türkçülük idi. Batı ülkelerinde öğrenim görmüş, Batı uygarlığına hayran az sayıdaki bir aydın grubu da kozmopolit bir düşünce tarzını benimsemiş idi.

Türk toplumu İslâm uygarlığına mı, Batı uygarlığına mı yoksa bu iki uygarlığın birleşiminden oluşacak yeni bir uygarlık türüne mi yönelmeli idi? Bu konu henüz açıklığa kavuşmamıştı. Abdülhamid'in İslâm dünyası birliğini sağlama amacı, gerçekleştirilmesi kolay olmayan bir düşünce ürünü idi. Türkler, kendilerine reva görülen bunca ihanetten sonra, artık sadece kendi kendilerine güvenebilirlerdi.

XIX. yüzyıl sonlarında başlayan Türk milliyetçiliği fikri gelişiyor, Türk şairi Mehmed Emin'in kaleminden duyulmaya ve yayılmaya başlıyordu: «Türküm, dinim, cinsim uludur.» ve «Türküz biz, bu kanla, bu adla yaşarız.» diyen Mehmed Emin topluma Türklük sevgisini ve gururunu aşılıyordu.

Asya'dan Batı'ya göç eden Türklerin insanlık tarihindeki yerleri gerçekten büyüktü. Avrupa'daki Türkoloji Enstitülerinin inceleme ve yayınları bu fikrin yayılmasına ve önem kazanmasına hizmet ediyordu. Türkçülükten de Turancılık fikri doğdu.

Turancılık fikri çok geniş ve politik bir anlam taşımakta idi. Orta Asya'da olsun, Moğolistan, Çin, Rusya, Finlandiya, Macaristan ve diğer yerlerde olsun Türk dilini konuşan bütün etnik grupların birleşip bütünleşmesini amaçlamakta idi.

Türkçülük fikri ise; İmparatorluk dönemindeki acı gerçeklerden ders alıp Türkleşme girişim ve çabasında bulunanların amacı idi. Bu hareket, önce kültürel ve sosyal alanlarda başlayıp, sonra da politik amaçlara yönelen dergilerde yayımlandı. 1912'de kurulan ve politik amacı olmayan Türk Ocaklarında çalışmalar sürdürüldü. Türk Ocaklarının kuruluş amacı bilim, sanat alanları ile sosyal, ekonomik ve teknik alanlarda Türk milletinin ilerleme ve gelişmesini sağlamaktı.

c) *Muhalefet Partisi :* İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde görüş ayrılıkları başladıktan sonra. kurulan bağımsız *Yeni Parti,* güçlü bir muhalefete girişti. Bu parti, Batı uygarlığına yönelmeyi kabul etmekle beraber, saltanat ve halifelik yetkilerini genişleten değişiklikleri isteyecek kadar gerici bir parti niteliğinde idi.

Her iki parti arasında şiddetli çekişmeler devam ederken, Arnavutluk'ta bir başkaldırma hareketi oldu. Genç subaylar dağa çıkarak bağımsızlıklarını ilân ettiler. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin sürdürdüğü baskı rejimine karşı İstanbul'a «Kurtarıcı Subaylar» adı ile bir miktar kuvvet gönderdiler. Bunlar serbest seçim yapılmasını, hükümet kurulduktan sonra da su-

bayların politikadan çekilmesini istiyorlardı. Nitekim bu istek karşısında Mahmud Şevket Paşa Savaş Bakanlığından ayrıldı ve sıkıyönetim kaldırıldı. Fakat serbest seçim yapıldıktan sonra da karışıklık devam ettiğinden yeniden sıkıyönetim ilân edildi.

d) *Türk-İtalyan Savaşı:* İç karışıklıklardan yararlanan İtalyanlar, Fransızların Tunus ve Fas'ı ele geçirmelerinden cesaret alarak, 1911 yılı sonlarında Trablusgarp'a elli bin kişilik bir ordu ile saldırdılar. Burada çetin bir savaş verildi ise, Balkanlarda çıkan karışıklıklar ve harp tehlikesi karşısında 1912'de yapılan *Ouchy* Andlaşması ile Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılması zorunluğunda kalındı.

e) *Balkan Savaşı:* Aralarında anlaşan Balkan devletleri, Rusların da teşviki ile, Türkleri en yorgun zamanında yakalamışlar, kuzeyden Sırplar ve Karadağlılar, batıdan Yunanlılar ve güneyden de Bulgarlar 1912'de saldırıya geçmişlerdi. Türk ordusunda komutanlar arasında başlayan anlaşmazlıklar yüzünden savaş kaybedilmiş ve bu fecî durum karşısında, ordu geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Kuzey Afrika'dan dönen Enver Bey'in kumandasındaki bir subay grubu, saraya baskın yaparak bu yenilgiden sorumlu tuttukları Harbiye Nazırı (=Savaş Bakanı) Nâzım Paşa'yı öldürdüler. Sadrazam Kâmil Paşa'yı da görevinden istifa ettirdiler.

Yunanlılar Yanya'yı, Selânik'i, Karadağlılar ise Üsküp'ü, Sırplar ve Bulgarlar Edirne'yi almışlar, Çatalca'ya kadar gelmişlerdi. Ancak Balkanlıların birlik ve beraberlikleri devam etmedi. Bulgarlar kendilerinden önce davranan Yunanlıların Selânik'i almalarına

razı olmuyorlardı. Daha güçlü olan Bulgarlara karşı Sırplar ve Yunanlılar birleştiler. Makedonya'ya saldırarak kanlı savaşlar verdiler, hunharca çarpıştıktan sonra Bulgarları yendiler.

1913'de, bu durumdan yararlanan Türkler, Enver Bey'in kumandasındaki ordu ile Edirne üzerine yürüyerek şehri geri aldılar. Bu arada Kırklareli ve Doğu Trakya'daki toprakların bir kısmını da kurtarmayı başardılar.

İttihatçıların Nazım Paşa'yı öldürmelerine karşı, bu kez de karşı taraf Mahmud Şevket Paşa'yı bir suikast sonucunda öldürdü.

Enver Bey paşalığa yükseltilmiş, Savaş Bakanı olmuş ve Naciye Sultanla da evlenerek saraya damad olmuştur. Cesur ve güçlü bir komutan olan Enver Paşa'dan sonra, iktidarın ikinci şahsiyeti otoriter ve yetenekli bir komutan olan Cemal Paşa, üçüncü şahsiyeti de Posta müdürlüğünden Başbakanlığa yükselen, yöneticilik sanatını kavramış, zeki ve gerçekçi bir kişiliğe sahip olan Talât Paşa idi. Partinin bu üç güçlü yöneticisinden başka söz sahibi olanlardan biri de ünlü maliyeci Cavid Bey'di. Sarayı kontrolları arasında bulunduran, memleketi bir baskı rejimi altında yöneten bu kişiler ülkenin mukadderatını ellerinde tutuyorlardı.

f) *Siyasî Durum :* Abdülhamid döneminde başlatılmış bulunan Alman dostluğu karşısında, Ruslar Türklere yaklaşmak isteğinde bulunuyorlar, özellikle Boğazlar konusunda bir Türk - Rus anlaşmasının peşinde koşuyorlardı. İngilizler de Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi çıkarları yönünden ayakta tutabilme çabasında idiler. Bununla beraber, Genç Türklerin getirdikleri Ana-

yasal rejimin Mısır ve Hindistan gibi Müslüman ülkelere örnek olmasından da endişe duyuyorlardı. Genç Türklerin İngilizlerle, Fransızların da katılabileceği, bir Türk - İngiliz birliği isteklerine, izledikleri politikanın engel olması yüzünden, İngilizler rağbet etmiyorlardı. Bu yüzden Genç Türkler artık Batılı devletlerin kendilerine dost olmayacaklarını ve yardım sağlamayacaklarını anlamışlardı.

1913 yılı ortalarında sadrazam Tevfik Paşa tarafından bir Türk - İngiliz dostluğu yeniden teklif edilince, İngiliz Büyükelçisi *Louis Mallet*'in cevabı şöyle olmuştur: «Türkiye ile yapılacak böyle bir anlaşma Batılı devletleri İngiltere'ye karşı birleştirecektir, bu da hem sizin hem de bizim için tehlikelidir.» (100) Türkiye'yi Avrupa'daki topraklarından eden Batılı devletler, şimdi de Asya'daki topraklarına göz dikmişlerdi. Bu konuda görüşmelere bile başlamışlar, ancak toprakları paylaşmada anlaşamamışlardı. Rusların isteği boğazları kendi kontrolleri altında tutmaktı.

1914'de Rusların önerisi üzerine, Türk - Rus birliği hakkında görüşmek üzere Talât Paşa St Petersburg'a gitti. Aynı zamanda Cemal Paşa da Paris'e giderek Fransızlarla temasa geçti. Cemal Paşa'nın tekliflerine Fransızların verdikleri cevap şu oldu: «Bir Türk - Fransız anlaşmasına ancak İngiliz, Fransız, Rus üçlü ittifakı tarafından karar verilebilir!» Talât ve Cemal paşaların bu temasları olumlu bir sonuç vermeyince, üçüncü ve sonuncu temas Enver Paşa tarafından Almanlarla yapılmış ve anlaşmaya varılmıştı. Avrupa'da da savaş artık kaçınılmaz bir hale gelmişti.

---

100) Bkz. *Lord Kinross*, adı geçen eser, sahife 596 ve daha sonrakiler.

g) *Birinci Dünya Savaşı :* 28 haziran 1914 günü Avusturya arşidükü ve eşinin Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesi üzerine, Avusturya 28 temmuz 1914'de Sırbistan'a karşı savaş açtı. Almanların Ruslara, Fransızların da Almanlara karşı savaş açmaları üzerine, Alman ordusu Belçika topraklarına girince, İngilizler de Almanlara karşı savaş ilan ettiler. Bu suretle Birinci Dünya Harbi bütün şiddetiyle başlamış oldu.

İngiltere tezgâhlarında yapımı bitmiş ve son para taksitleri de ödenmiş olan Sultan Osman ve Reşadiye adlı harp gemilerine İngilizlerin el koyması İstanbul'da büyük bir tepki ile karşılandı. Halk ve basın, İngilizleri hırsızlıkla itham ediyor ve lânetler yağdırıyordu.

1914 yılının ağustos ayında Akdeniz'de İngiliz donanması tarafından sıkıştırılan *(Goeben)* ve *(Breslau)* harp gemileri Çanakkale Boğazı'na sığınmak isteğinde bulundular. Bu isteğin Enver Paşa tarafından kabul edilmesi üzerine, müttefikler hükümeti protesto eylediler. Fakat, Boğaz'a sığınan gemiler Türkler tarafından satın alındı ve adları *(Yavuz)* ve *(Midilli)* olarak değiştirilerek Türk sancağı çekildi, subay ve erlerine Türk üniforması giydirildi.

Bu durumu şiddetle protesto eden müttefiklere : «Bu iki gemi İngilizlerin Türklerden çaldığı gemilerin yerini tutacaktır.» cevabı verildi. Türk donanmasının başında bulunan İngiliz amirali *Limpus*'un işine son verilerek yerine Alman amirali *Souchon* getirildi. Bu şartlar altında Türklerin tarafsız kalamayacaklarını söyleyen İngiliz Amiralliği Birinci Lordu *W. Churchill* İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'nı geçerek Marmara'daki bu iki gemiyi batırmasını teklif etti ise de öteki yetkililer bunu kabul etmediler. İngiliz ve Rusların Türklerin tarafsız kalmasını istemeleri üzerine,

bu isteğe karşılık olarak kapitülasyonların kaldırılması, Trakya'daki toprakların iadesi ve bedelleri ödenmiş olan İngiltere'deki savaş gemilerinin Türklere teslimi istendi.

Avrupa'daki kuvvet dengesinin sağlanması maksadıyla İngiltere, Rusya ve Fransa arasında kurulmuş bulunan üçlü ittifak *(Triple Alliance)* a karşılık Almanya, Avusturya ve İtalya arasında kurulmuş bulunan üçlü anlaşma *(Triple Entente)* arasında kalan Türk politikacıları, isteklerinin bir kısmını olsun elde edebileceklerini bekledikleri bir sırada, Almanların Fransa'ya hücum etmeleri üzerine, görüşmeler yarıda kaldı ve Türklerin isteklerinden hiç biri yerine getirilmedi. Artık Türklerin hangi tarafta yer alacakları belli olmuştu. Enver Paşa Amiral Souchon komutasındaki donanmasının Karadeniz'de manevra yapması, Rusların bunu önlemeleri halinde ateş açılmasını emretti. 28 ekim 1914'de Odessa, Sivastopol ve Novorosiski limanları bombalanarak birçok Rus gemisi batırıldı. Bunun üzerine 5 kasım 1914'de İngiltere, Fransa, Rusya Türkiye'ye savaş açmakta gecikmediler. Bu büyük felâketin önlenmesi mümkün olabilirdi. Üçlü ittifak Türklerin birleşme teşebbüslerini geri çevirmeseydi, Türkler kendilerini yalnız görmeyecekler ve Almanlarla işbirliği yapmayacaklardı. Enver Paşa gibi genç, hırslı ve savaşçı bir kumandan işbaşında olmasaydı, İtalyan ve Balkan harplerinden yorgun çıkmış bir ülke hemen bir yıl sonra savaşa sokulmayacaktı. Nitekim 1914 temmuzunda Bulgaristan'da askerî ataşelikle görevli yetenekli kumandan Mustafa Kemal, Almanlarla birlikte harbe girmeyi tehlikeli buluyor, savaş kazanılsa bile, Almanların Türkiye'yi bir sömürge haline sokacaklarını söylüyordu. Mustafa Kemal'in bu fikrini, Enver, Ce-

mal ve Talât paşalar dışında, birçok İttihatçılar da paylaşıyorlardı. Maliyeci Cavid Bey : «Savaşı kazansak bile çökmekten kurtulamayız!» diyordu. Gerçekten de Birinci Dünya Harbi İmparatorluğun çökmesine sebep olmuştur. Haris ve savaşçı Enver Paşa, Kafkasya'da Ruslara karşı savaşan Türk ordusunun düşman ve şiddetli kış tarafından yok edilmesine sebep olmuştur. Mısır'ı ele geçirmek isteyen Cemal Paşa da, Arabistan çöllerinde İngilizlere yenik düşmüş, büyük kayıplar verilmesine sebep olmuştur.

1915 yılında, boğazların Türkler tarafından kapatılması üzerine aç kalan Ruslar İngilizlerden yardım istemişlerdir. Önce reddedilmiş bulunan Churchill planı bu kez uygulamaya konulmuş, Gelibolu'ya denizden ve karadan saldırılmıştır. Bu saldırılar güçlü ve başarılı komutan Mustafa Kemal tarafından geri püskürtülmüştür.

1916 yılında, Ruslar Kafkasya'dan saldırıya geçerek Erzurum ve Trabzon'u aldılar ise de, ihtilâlden sonra savaştan çekildiler. Brest - Litovsk Andlaşması ile Kars, Ardahan'ı geri verdiler. Öte yandan İngilizler Bağdat'ı zaptederek Irak içlerine kadar ilerlemişlerdi. Bu arada Türkler karşılarında yepyeni bir düşman bulmuşlardır. Bu kez Araplar Hicaz'da ayaklanarak bağımsızlıklarını istemişler, bu ayaklanma öbür Arap ülkelerine de sıçrayınca, Müslüman Araplar dindaşları olan Türkleri arkadan vurmakta tereddüt etmemişler ve Türk ordusunun yenilgisini çabuklaştırmışlardır.

1918'de, İngilizlerle barış haberi geldiği halde, ordusunun başında Halep tepelerindeki savaşa devam eden ve tuttuğu cepheyi düşmana bırakmayan tek ve yenilmez komutan Mustafa Kemal olmuştur.

Bu büyük felâketten sonra Beşinci Mehmed öldü ve Eyüp Sultan'daki türbesine gömüldü. Enver, Cemal ve Talât paşalar da ülkeyi terkettiler ve her üçü de, gittikleri yerlerde düşmanlar ve komiteciler tarafından öldürüldüler.

B) MALİ OLAYLAR :

a) *Meşrutiyet Dönemi Dış ve İç Borçlanmaları :* Meşrutiyetin ikinci kez ilan tarihi olan 23 temmuz 1908'den sonra, gerek kara ve deniz kuvvetlerinde, gerekse bayındırlık, eğitim ve sair kamu hizmetlerinde yenilikler yapmak isteğinde olan meşrutiyet idarecileri, esasen açık vermekte olan devlet bütçeleri ile bu ihtiyaçları karşılamayacaklarından borçlanmak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden, önceki dönemlerde olduğu gibi, bu dönemde de istikrazlar birbirini izlemiştir.

1908 Borçlanması : Hazinenin almış olduğu kısa vadeli borçları ödemek ve bütçe açığını kapatmak amacıyla Osmanlı Bankası ile yapılan sözleşme gereğince dört milyon yedi yüz on bir bin yüz yirmi dört lira tutarındaki 1908 istikrazının faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,5, karşılığı ise Düyunu Umumiye İdaresi'ne verilmiş olan aşar ve agnam vergileri hâsılatından hükümete ait bulunan kısmın kırk bin lirası ile gümrük hâsılatından yüz seksen bin lira olarak kabul edilmiştir. İhraç fiyatı % 85 olan bu istikrazın bütün tahvilleri Osmanlı Bankası tarafından % 89,5'dan Londra piyasasında, % 90'dan da Paris piyasasında isteklilere satılmıştır.

1909 Borçlanması : Bir yıl önceki ihtiyaçlar bu yıl içinde de kendini gösterdiğinden, hükümet gene Os-

manlı Bankası ile yaptığı bir sözleşme ile 1909 yılında bankadan yedi milyon liralık borç para almıştır. Bu istikrazın da faiz oranı % 4, amortisman oranı % 1 idi. Karşılık olarak serbest bırakılmış olan aşar ve agnam vergilerinin üç yüz elli bin liralık miktarı gösterilmiştir. Bir önceki yılda olduğu gibi, bu istikrazın da bütün tahvilleri % 86 ihraç bedeli üzerinden Osmanlı Bankası'nca satın alınmıştır.

1910 Borçlanması : Bandırma demiryolunun Alaşehir - Afyonkarahisar hattının yapımını üzerine alan imtiyazlı şirketle hükümet arasında imzalanan sözleşme gereğince, her biri 22 Türk Lirası (=500 Fransız Frangı) değerinde bir milyon yedi yüz on iki bin üç yüz dört liralık tahvil çıkartılması kararlaştırılmıştır. 82 yıl müddeti olan bu istikrazın faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,167 olarak tespit edilmiş ve karşılık olarak kabul edilen çeşitli gelirlerin tahsili işi Düyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır.

1911 Borçlanması : San'a demiryolunun yapım ve işleme imtiyazını üzerine alan şirketle hükümet arasında yapılan sözleşme uyarınca bir milyon lira tutarındaki bu istikrazın faiz oranı % 4, amortisman oranı % 0,098, müddeti 95 yıl, karşılığı da Hüdeyde gümrük hâsılatından yılda kırk bin dokuz yüz seksen yedi Türk Lirası'dır. Bu istikrazın karşılıklarının ödenmesine Düyunu Umumiye İdaresi karıştırılmamış, ödemeler hükümet tarafından yapılmıştır.

1911 Borçlanması : Aynı yıl içinde, hükümet bütçe açığını kapatmak için ikinci bir istikraza başvurmak zorunda kalmıştır. 9 kasım 1911 tarihinde hükümetle Doyçe Bank arastnda imzalanan sözleşme gereğince banka hazineye yedi milyon küsur liralık bir borç ver-

miştir. Bu istikrazın da faiz oranı % 4, amortisman oranı % 1, karşılığı ise İstanbul gümrük hâsılatından ayrılan yılda beş yüz elli bin liradır. Bu istikraza da Düyunu Umumiye İdaresi karıştırılmamış, bütün tahviller ihraç bedeli olan % 84 üzerinden borcu veren kuruluşlar tarafından satın alınmıştır.

1913 Borçlanması : Konya Ovasının sulanması için Anadolu Demiryolu Şirketi ile hükümet arasında yapılan 1907 tarihli sözleşmeye göre 1913 yılı başında hizmet bitirilerek hükümete teslim edilmiştir. Yapım masrafı olarak kabul olunan sekiz yüz on sekiz bin dokuz yüz yetmiş liranın şirkete ödenmesi için % 5 faizli ve % 1,5 amortisman hisseli bu borçlanma için 35 yıl lık bir süre şartı konulmuş, karşılık olarak da sulanan arazinin aşar hâsılatının fazlası, kurutulan ve satışa çıkartılan arazinin bedeli ile Düyunu Umumiye varidatının fazlası gösterilmiştir. Hükümet bu istikrazı da doğrudan doğruya yaptığından tahvil çıkartmamış ve Düyunu Umumiye İdaresi'ni de işe karıştırmamıştır.

1913 Doklar Borçlanması : Her alanda yenilikler yapmaya girişen meşrutiyet hükümeti, tersanelerde yapmak istediği ıslâhat için ihtiyaç görülen paranın tedariki amacıyla bir anonim şirket kurmuştur. 30 yıl süreli olan bu şirket bir milyon dört yüz seksen beş bin liralık tahvil çıkartmıştır. Bu tahvillerin faiz oranı % 5,5, amortisman oranı % 1,5, karşılığı ise Sivas vilâyetinin aşar hâsılatıdır.

1914 Borçlanması : İtalya ve Balkan ülkeleri ile birbiri peşine yapılan savaşların doğurduğu kaçınılmaz masraflar için, yerli bankalardan alınan kısa vadeli avanslarla dalgalı borçların toplamı otuz üç milyo-

nu bulmuştur. Devlet bütçeleri de, her yıl açıkla kapandığından bu durum karşısında hükümet yirmi iki ve on üç milyonluk iki bölümden oluşan, toplam otuz beş milyon tutarında bir istikraz yapmıştır. Fransız sermayedarları adına hareket eden Osmanlı Bankası ile yapılan bir sözleşme ile bu istikrazın yirmi iki milyonluk bölümü % 88¾, ihraç fiyatı ile Osmanlı Bankası'na devredilmiştir. Faiz oranı % 5, amortisman oranı % 0,5, süresi ise 48 yıldır. Karşılığı çeşitli vilâyetlerin aşar ve gümrük hâsılatına eklenen % 1,5 oranındaki zam tutarıdır. Tahviller Paris piyasasında satışa çıkarılmış ve üçte ikisi satıldıktan sonra, Birinci Dünya Harbinin başlaması üzerine, geri kalan kısmı Osmanlı Bankası'nın ve Paris'teki sermayedarların elinde kalmıştır.

Görüldüğü gibi, İmparatorluk dönemi dış borçlanmaları 1854 yılında başlayıp, 1914 yılında sona ermiştir. 60 yıllık süre içinde 40 dış borçlanma yapılmıştır. Bunlardan tahsili Düyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmış olanların ayrıntılı bir listesi Prof Kömürcan'ın «Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar (Düyunu Umumiye) Tarihçesi» adlı eserinde yer almaktadır (101).

Meşrutiyet Dönemi İç Borçlanmaları: Meşrutiyet döneminde, dış borçlanmalar birbirini izlerken, sık sık başvurulan kısa vadeli avanslardan başka, tahviller çıkarmak suretiyle orta vadeli iç borçlanmalara da başvurulmuştur. Nitekim 1909 - 1914 yılları arasında hükümet iki kez hazine tahvili çıkartmıştır. Üç milyon liralık ilk borçlanmada faiz oranı % 6 olan hazine tahvillerinin amortisman süresi üç yıl olarak kabul edilmiş, üçüncü yıl sonunda da bu borç gerçekten itfa

101) Bkz. *K. Kömürcan,* adı geçen eser, sahife 11 ve daha sonrakiler.

edilmiştir. Beşbuçuk milyon liralık ikinci borçlanma nın faiz oranı ise % 5 olup, tahvillerin tümü bankalara satılmıştır.

Hükümet, orta vadeli hazine tahvillerinden başka, Fenerler İdaresi, Müşterek-ül Menfaa Reji İdaresi ve sair imtiyazlı şirketlerden % 4 - % 8 faiz oranlı ve kısa vadeli avanslar almak suretiyle bu gibi kuruluşlara da borçlanmıştır.

1918 İç Borçlanması : 1918 yılında çıkartılan bir kanun ile ilk defa olarak bir istikraz-ı dahilî (=iç borçlanma) ye başvurulmuştur. Bu kanuna göre; istikrazın faiz oranı % 5, amortisman oranı % 1 olup, miktarı sınırsızdır. Onyedi milyon dokuzyüz yetmişyedi bin altıyüz lira tutarında bir satış yapılmıştır. Faiz ve amortisman bedelleri altın para ile ödenecek, itfa süresi 20 yıl olacaktır. İhraç fiyatı başa baş olarak çıkartılan bu tahviller 1938 yılına kadar tedavülde kalacaktır.

Maliye Bakanlığı tarafından çıkarılan bu iç istikrazın her çeşit işlemleri, belgeleri, faizleri vergi ve resimlerden muaf tutulmuştur. Bütün ihraç masrafları da 1918 yılı bütçesinin masraf kısmında gösterilmiştir. İstikrazın önceden belirtilmeyen kesin miktarının da 1918 malî yılı başında Resmî Gazete ile yayınlanan kanunda belirtilmiştir.

b) *Meşrutiyet Dönemi Bütçeleri :* 23 temmuz 1908 (=10 temmuz 1324) devrimi ile 1876 (=1923) Kanunu Esasîsi yeniden yürürlüğe konuldu. Kanunda yapılan esaslı değişiklikler ([102]) sonucunda evvelce padişaha

102) Bkz. Kanunu Esasî (Anayasa) nin bazı maddelerini değiştiren 21.8.1909 tarihli kanun, tertibi sanî, düstur, cilt I, sahife 149.

tanınmış olan bazı haklar millete devredildi. Bu suretle millî egemenliğe dayanan parlamenter rejimin kurulmasına hizmet edildi. 1909 yılında Mebusan ve Ayân Meclisleri toplanarak 1909 (=1325) malî yılı bütçesini müzakere ve kabul ettiler. Bu suretle de evvelce Abdülhamid tarafından gaspedilmiş bulunan bütçe yapma hakkı tekrar millete geçmiş oldu.

1910 (=1326) yılında ilk defa olarak hazırlanan *Muhasebe-i Umumiye Kanunu* 1911'de yürürlüğe konuldu. Bu kanunla bütçede gayrisafî hâsılat usulü kabul olunmuştur. Bütün devlet gelirleri hazinede toplanacak ve bütün devlet giderleri gene hazineden ödenecekti. Sadece devletin dış borçlarının ödenmesine ayrılan gelirler bunun dışında bırakılmıştı.

İkinci Meşrutiyet idaresi ile Türkiye'de bütçe fikrinin yeniden doğup uygulamaya konulması kabil olmuş ise de, siyasî, iktisadî ve malî durumun bozukluğu yüzünden, bu dönemin bütçeleri daima açık vermiştir. Meşrutiyet dönemi bütçeleri ortalama üç milyon altın lira tutarında olup, her yıl ortalama beş milyon küsur liralık açıkla kapanıyordu. Bu açıkları kapatmak için yapılan dış borçlanmalar da yüz elli milyon altın liraya ulaşmıştır. Her yıl ödemek zorunluğunda kalınan faiz ve amortisman bedelleri on iki milyon altın lirayı aşıyordu ki, bu miktar genel gelirlerin % 50'sine kadar yükseliyordu ([103]).

Muhasebe-i Umumiye Kanunu'na göre; yasama organının müsaadesi olmadan, hükümetin bütçeye ek

103) Bkz. *Nihad S. Sayâr*, Kamu Maliyesi, I. cilt, Kamu Gider ve Gelirleri Prensipleri, sahife 307 ve daha sonrakiler.

veya olağanüstü ödenekler koyma yetkisi ([104]) bütçe açıkları üzerinde olumsuz etkiler yapıyordu.

Meşrutiyet dönemi bütçelerinin devamlı surette açık vermiş olmalarının nedenleri arasında kısa fasılalarla birbirini izleyen İtalyan ve Balkan savaşları ile Birinci Dünya Savaşı felâketlerinin meydana getirdiği büyük ve yıkıcı masrafları da göz önünde bulundurmak gerekir. Olağanüstü nitelikte olan bu giderler, ancak olağanüstü gelirlerle karşılanabilirdi. Hal böyle iken, harplerden yenik çıkmış ve fakir düşmüş milletten olağanüstü vergiler almak mümkün olmadığından, bütçe açıklarını borçlanmalarla kapatmak zorunluğu doğmuştur. Bu nedenle Tanzimat döneminde başlayan, Birinci Meşruntiyet ve İstibdat dönemlerinde devam eden dış borçlanmalara bu dönemde de başvurmak zorunluğunda kalınmıştır. Nitekim 1908, 1909, 1910, 1911, 1913, 1914 ve daha sonraki yıllarda yapılan sözleşmelerle Osmanlı Bankası'ndan ve yabancı ülkelerden borç para tedarik edilmiştir. Birinci Dünya Harbi yenilgisinden sonra dış ülkelerden para sağlanması imkânı görülmediğinden, bu dönemin sonunda, 1918 iç istikrazına başvurulmuştur.

Bütün bu güçlüklere karşı İkinci Meşrutiyet döneminde vergi ve bütçe haklarının millet temsilcilerine geçmesi Anayasa ile güven altına alınmış ve bütçelerin uygulanması Muhasebe-i Umumiye Kanunu hükümlerine göre yapılmış, devlet gider ve gelirleri kanunî esaslara uygun bir bütçe düzeni içinde yürütülmüştür.

---

104) Bu yetki, Bakanlar Kurulu tarafından sık sık kullanıldığından, malî yıl başında kabul ve tasdik edilen bütçe rakamları ile malî yıl sonundaki rakamlar arasında büyük farkların meydana gelmesine sebep olmuştur.

§ 36. — ALTINCI MEHMED (VAHİDEDDİN) 1918 - 1922

A, SİYASİ, ASKERİ ve İDARİ OLAYLAR :

1918 yılında, Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine, tahta çıkan Altıncı Mehmed, yaradılış bakımından sert ve asabî mizaçlı, içine dönük, haris ve kurnaz bir kişiliğe sahipti. Osmanlı Hanedanının sonuncu padişahı olan Altıncı Mehmed zamanında İmparatorluk son nefesini verdi. Cephelerde yenilgiye uğrayan müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan hükümetlerinin barış isteğinde bulunmaları üzerine, Osmanlı Hükümeti de İngilizlerle Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Çok ağır şartları kapsayan bu mütarekenin metnindeki kaypaklıktan yararlanan itilâf devletleri, sonradan Boğazları işgal etmeye, İstanbul'da üsler kurmaya ve Anadolu'nun bazı vilâyetlerini birbiri ardına işgal etmeye başladılar. Padişah, işgalcilerin isteği üzerine, Mebusan Meclisini kapattı. Eniştesi Damat Ferid Paşa'yı sadrazamlığa getirdi. Yabancıların haysiyet kırıcı davranışları karşısında Altıncı Mehmed sükût ediyor, taç ve tahtını korumaktan başka bir şey düşünmüyor ve onların arzularına boyun eğiyordu.

1919 yılında, İngilizlerin teşvik ve yardımıyla, Yunanlılar İzmir'i işgal ettiler, Anadolu topraklarının Fransa, İtalya ve Yunanistan arasında paylaşılması ve Türkiye'ye sadece Orta ve Kuzey Anadolu'da birkaç vilâyetin bırakılması öngörülüyordu.

a) *Millî Mücadele :* 19 mayıs 1919'da, resmî bir görevle İstanbul'dan Samsun'a giden Mustafa Kemal, millî mücadele hareketini başlatarak bağımsızlık ruhunu halka aşılamak için büyük çaba sarfetti. Yakın

arkadaşları ve ordu komutanlarının da desteğini sağlayarak büyük fedakârlıklarla Kurtuluş Ordusu'nu kurdu. Bu harekete karşı çıkan işgalcilerin etkisi ile Altıncı Mehmed (=Vahideddin) kendi kuvvetlerini Kurtuluş Ordusu'na karşı göndererek kardeş kanı dökülmesinden çekinmedi. Başta Mustafa Kemal olmak üzere, millî mücadele kahramanlarını ölümle cezalandırmayı bile kabul etti.

1919 yılında, Erzurum Kongresinden sonra toplanan Sivas Kongresinde alınan Ulusal And (=Misakı Millî) kararı, Kongre Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarı ile, İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisince de kabul ve ilân edildi. Bu karara göre Mondros Mütarekesinin imzalandığı 30 ekim 1919 tarihindeki toprakların bütünlüğünün kabul edilmesi, Anavatana katılmış olan Trakya halkının oylarına başvurulması, İstanbul ve Marmara'nın güvenliğinin korunması, Boğazlarda ticaret gemilerinin geçişine ait bir anlaşma yapılması, Türkiye sınırları içindeki azınlıklarla, sınırlar dışındaki Türklere benzer hakların tanınması, kapitülasyonların kaldırılması, ulusal and ile bütün dünyaya duyuruldu.

16 mart 1920'de itilâf devletleri İstanbul'u işgal eylediler. Mebusan Meclisini dağıtarak, Ulusal And fikrini savunan mebusları Malta Adasına sürdüler.

b) *Sevr ve Lozan Andlaşmaları :* 1920 yılı nisan ayında Paris yakınlarındaki *Sèvres*'de yapılan barış andlaşması için Osmanlı Devleti temsilcilerini çağırdılar. Mustafa Kemal Paşa itilâf devletlerine bir nota göndererek Ankara'da kurulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi Hükümeti temsilcilerinin barış müzakerelerine

katılmasını istedi ise de, itilâf devletleri bu isteği kabul etmediler.

İstanbul hükümeti adına Paris'e giden Sadrazam Tevfik Paşa, andlaşmanın çok ağır şartlarını kabul etmeyerek konuşmaları kesti ve geri döndü. Sèvres Andlaşmasına göre; Edirne dahil Rumeli'deki bütün topraklarla İzmir ve Batı Anadolu Yunanistan'a, Güney Anadolu İtalya'ya, Güney Doğu vilâyetleri Fransa'ya, Doğu Anadolu Kürtlere ve Ermenilere verilecek, Türklere sadece Orta Anadolu'nun birkaç vilâyeti ile, Trabzon ve Rize hariç, Batı Karadeniz sahili bırakılacak, İstanbul ve Boğazlar özel bir statü ile yarı bir bölge haline getirilecek, ordu dağıtılarak, silâhları elinden alınacak, kapitülasyonlar tekrar yürürlüğe girecek ve devlet maliyesi yabancıların kontrolu altına alınacaktı. Damat Ferid Paşa, bu çok ağır şartlara rağmen, Sèvres Andlaşmasını kabul ederek 10 ağustos 1920'de Türk delegelerine imzalattırdı.

Mustafa Kemal Paşa, önce padişahın, sonra da Yunanlıların kuvvetlerine hezimete uğrattıktan sonra, yabancıları memleketten uzaklaştırıp önce saltanatı, sonra da hilâfeti kaldırdı ve bunların mensuplarını sınır dışına çıkarttı. Çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine, güçlü ve bağımsız bir Türk Devletinin geçmesini sağladı. Birbiri peşine yaptığı devrimlerle Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal ve ekonomik yönden gelişmesine ve yükselmesine çalıştı. Lozan Andlaşması ile de hem siyasî, hem de iktisadî bakımdan Türkiye'nin şartlarını bütün dünya ülkelerine kabul ettirdi.

Yunan ordusunun İzmir'de denize dökülmesinden sonra Vahideddin bir İngiliz gemisi ile yurd dışına kaçtı. İngilizler onu önce Malta Adasına, sonra da İtalya'ya gönderdiler.

1926 yılında İtalya'da ölen Vahideddin'in naaşı Şam'a götürülerek Sultan Selim Camiinin avlusuna gömüldü.

B) MALİ OLAYLAR :

Altıncı Mehmed (=Vahideddin)'in 1918 - 1922 yılları arasındaki dört yıllık saltanat döneminde İzmir, İstanbul kentleri ile Anadolu topraklarının düşmanlar tarafından işgal edilmeleri, Mebusan ve Ayân meclislerinin dağıtılmaları sonucunda idarî ve malî işlerin kontrolü yabancıların eline geçmiş ve bu yüzden devlet bütçeleri tanzim ve ilan edilememiştir. Kamu hizmetleri gereği gibi yapılamamış, maaşlar zamanında ödenememiş, karışıklık ve şaşkınlık içinde kalınmıştır.

1918 yılında tedavüldeki miktarın yüz otuz dokuz milyon küsur lira olan dış borçlarla 1911 - 1913 yıllarında çıkarılıp en geç 1918'de ödenmesi gereken on milyon iki yüz yetmiş dokuz bin liralık hazine tahvilleri, çeşitli banka ve şirketlerden alınan bir milyon beş yüz altmış bir bin liralık devlet borçları da ödenememiştir.

Savaş yıllarında kaldırılmış olan kapitülasyonlar yeniden yürürlüğe konulmuştur. Devlet gelirleri işgal kuvvetlerinin masraflarına ve istedikleri tazminata karşı tutularak malî işler işgalci devletlerin kuracağı bir malî kontrol komisyonunun yönetim ve denetimine bırakılmıştır.

1915 - 1922 yılları arasında vadeleri gelen kuponlar Düyunu Umumiye İdaresi tarafından alacaklılara ödenmiştir.

1920 yılında, Sèvres Andlaşmasına göre, Türkiye'-

de «Uluslararası Malî Kontrol İdaresi» kurulmuş, Düyunu Umumiye meclisinden Alman ve Avusturyalı alacaklı vekilleri çıkarılmış, sadece İngiliz, Fransız ve İtalyan alacaklı vekilleri kalmıştır.

Uluslararası Malî Kontrol Komisyonuna geniş yetkiler tanınmış, devlet bütçesi tasarısının önce bu komisyonun incelemesinden geçmesi, sonra Mebusan Meclisine gönderilmesi, Meclisce bütçede yapılacak değişikliklerin de bu komisyonun onayına sunulması kararlaştırılmıştır.

Bütçenin yalnız müzakere ve tasdikinde değil, uygulanmasında da bu yabancı komisyona haklar tanınmıştır. İç ve dış borçlanmaların yapılmasında komisyona veto hakkı verilmiştir. Muharrem Kararnamesi ile Düyunu Umumiye İdaresine bırakılmış olan gelirler dışında, Türkiye'nin bütün gelir kaynakları komisyonun emrine bırakılmıştır. Yerli ve yabancı şirketlere verilecek imtiyazlar için de komisyonun onayını almak gerekli görülmüştür. Gümrükler idaresi ise, komisyon tarafından tayin ve azil olunabilen bir genel müdürün sorumluluğuna bırakılmıştır.

1921 - 1922 yılında Düyunu Umumiye İdaresi tarafından hazırlanan rapora göre: «Milletlerarası Malî Komisyon, Türk Hükümetinin Düyunu Umumiye'ye müteallik hukuk ve selâhiyetlerini kullanacak, Düyunu Umumiye Meclisi, bir süre sonra bu komisyonla birleşecektir.» Yani demek oluyor ki, tahvil sahiplerini temsil eden üyelerden kurulu gayriresmî bir heyet yerine, Osmanlı maliyesini kontrol altında bulunduran milletlerarası resmî bir hey'at kaim olacaktı ([105]).

105) Bkz. *M. Donald, C. Blaisdell,* Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolü, Türkçeye çeviren: *H. Atıf Kuyucak,* İstanbul, 1940.

Sèvres Andlaşmasına göre, devletin egemenlik haklarını tamamen yok eden milletlerarası malî komisyon, devletin bünyesinde saplanmış Düyunu Umumiye İdaresi gibi bir mıh (=çivi) ([106]) ın yanına çakılmış ikinci bir çivi niteliğinde idi. Avrupalı yabancıların sömürücü, emici, yok edici, doymak bilmeyen davranışlarının yeni bir simgesi olmakta idi.

Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra ilerleyen Türk ordusu geri aldığı vilâyetlerin gelirlerine el koyunca Düyunu Umumiye İdaresi Osmanlı hükümetine başvurup durumu protesto eylemiş ise de, bir sonuç alamamıştır. Ankara'da kurulan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Düyunu Umumiye İdaresi'ne bir tebliğ göndererek bundan böyle vergi koyma ve alma hakkının Büyük Millet Meclisi'ne ait olacağını, İstanbul'daki hükümetle Düyunu Umumiye İdaresi'nin yapacağı her türlü anlaşmaların geçerli olmayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Ankara'da bir Düyunu Umumiye Müdürlüğü kurularak memurlar bu müdürlüğe bağlanmış ve Düyunu Umumiye kontrolündeki gelir kaynakları da millî hükümete geçmiştir.

a) *Cumhuriyet Dönemine Geçiş :* 1923 yılının 24 temmuz gününde imzalanan Lozan Andlaşması ile İmparatorluk borçlarının İtalyan ve Balkan savaşlarından sonra, İmparatorluktan toprak almış olan devletlerle Türkiye arasında paylaşılması kararlaştırılmıştır. Arnavutluk, Asir, Bulgaristan, Filistin, Hicaz, Irak, İtal-

106) Düyunu Umumiye İdaresi için söylenen (mıh=) çivi tâbiri Mülkiye Mektebi hocalarından *Murad bey* tarafından kulanılmıştır. Düşünce ve söz özgürlüğüne saygılı olmayan Avrupalılar bu deyimi beğenmediklerinden Murad beyi Düyunu Umumiye komiserliğinden uzaklaştırmışlardır. Bkz. *K. Kömürcan,* adı geçen eser, sahife 117.

ya, Lübnan, Maveraişeria, Necit, Suriye, Yemen, Yunanistan ve Yugoslavya'dan başka 1914'de İsparatorluktan ayrılan Mısır da bu 14 devletle birlikte borçların ödenmesine iştirak ettirilmiştir. Borçların dağıtımı işi ile Düyunu Umumiye İdaresi görevlendirilmiş, paylaşmada çıkacak anlaşmazlıkların halli Cem'iyeti Akvam (=Milletler Cemiyeti) tarafından tayin edilecek bir hakeme bırakılmıştır. Nitekim Türkiye'nin bu konuda yaptığı itirazların çoğu İsviçreli hakem ([107]) tarafından kabul edilerek borç dağıtım cetvelinde değişiklikler yapılmıştır.

Sonuç olarak İmparatorluk borçlarından 17 ekim 1912'den önceki istikrazların % 62,25'i, bu tarihten sonraki istikrazların da % 75,54'ü Türkiye'de bırakılıp geri kalan miktarın Mısır'la birlikte 14 yeni devlet tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.

1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Reji Şirketi'nin imtiyazını kaldırarak mallarını kırk milyon Frank karşılığında satın almış, tütün ve sigara satın alma ve işleme işlerini Tekel İdaresi'ne vermiştir.

b) *İmparatorluk Borçlarının Tasfiyesi:*

1928 Sözleşmesi: Lozan Andlaşması uyarınca 1928 yılında Paris'te kurulmuş bulunan «Türkiye Dış Borçları Komisyonu» nda yapılan uzun inceleme ve tartışmalardan sonra imzalanmış bulunan sözleşme Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylanarak 15 mayıs 1929 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmeye göre Türkiye Cumhuriyetinin üstlendiği İmparatorluk borçları, alacaklıların haklarını korumak üzere kurulan muhte-

107) Cem'iyeti Akvam tarafından seçilen hakem İsviçreli Hukuk Profesörü *M. Eugène Borel*'dir.

lit (=karma) bir meclise bırakılmıştır. Eski ve yeni borçların ne suretle ödeneceği iki kısımdan oluşan bu meclis tarafından, Türkiye Komiserlerinin de katıldığı toplantılarda, aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir :

1. — *Uzun Vadeli Borçlar :* Uzun vadeli borçlar üç tabloda toplanmıştır :

A Tablosu : Karşılıklı Rüsumu Sitte ile teminat altına alınan ve Muharrem Kararnamesine kadar yapılmış olan eski borçlar,

B Tablosu : Muharrem Kararnamesinden sonra yapılan borçlar,

C Tablosu : Birinci Dünya Savaşı sırasında ödenmemiş olan borçlar.

25 yıllık süre içinde ödenmesi gereken bu borçların ödeme zamanı ve miktarlarının da beş dönemde yapılması kararlaştırılmıştır.

Dönem	*S ü r e*	*Yıl*	*Miktar (altın lira)*
I.	1.6.1929-31.5.1936	7	2.000.000
II.	1.6.1936-31.5.1942	6	2.380.000
III.	1.6.1942-31.5.1947	5	2.780.000
IV.	1.6.1947-31.5.1952	5	3.180.000
V.	1.6.1952-31.5.1955	3	3.400.000

Bu taksitler, altın para ile, ya da kambiyo rayicine göre, Sterlinle ödenilecektir.

Uzun vadeli istikrazlar üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde yer alan on beş istikrazın tediye paraları Sterlin, Frank, Mark, Florin, Kron ile ödenebilecektir.

	Lira
Birinci bölüm istikrazları tutarı	71.602.939
İkinci bölümde yer alan beş istikrazın tediye paraları Türk Lirası, Frank, Marktır. İkinci bölüm istikrazları tutarı	4.550.642
Üçüncü bölümde tediye parası sadece Frank olan Demiryolu tahvilleri tutarı	+ 6.302.756
Uzun vadeli borçlar toplamı	82.456.337

2. — *Ödenmesi Gecikmiş Borçlar :* Uzun vadeli istikrazlardan zamanında ödenmesi mümkün olmamış bulunanların kupon ve amortisman bedelleri karşılığı olarak üç bölümden oluşan yeni tahviller çıkarılmış ve bunlara *Mütedahiller Karşılığı Tahviller (=Obligation des arriérés)* adı verilmiştir. Birinci bölümün nominal bedeli 22 TL. (=20 Sterlin=500 Frank), ikinci bölümün nominal bedeli (zamlı) 1000 Frank, üçüncü bölümün nominal bedeli (zamsız) 1000 Frank olan bu tahviller, 1929 yılı kasım ayının 25 inci gününden itibaren, eskileri ile değiştirilmeye başlanmış, bu işlem için de 15 yıllık bir zamanaşımı süresi tanınmıştır. Yeni tahvillerden Türkiye'nin hissesine düşenlerin toplamı 21.550.190 liradır.

3. — *Orta Vadeli Borçlar :* Orta vadeli % 5 - % 6 faizli hazine tahvilleri olarak çıkarılmış bulunan 1911, 1912, 1913 yıllarına ait tahvillerden tedavülde kalanlarının % 5 faizli ve 20 yıl süreli tahvillerle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu tahvillere *Konsolide Tahviller (=Obligation de Consolidation)* adı verilmiştir. Her biri 22 TL. (=20 Sterlin=500 Frank) nominal değerinde olan bu tahvillerden Türkiye'nin hisesine düşen miktar 3.521.936 liradır.

1929 yılı ağustos ayının on ikinci gününde çıkarılan bu tahvillerin eski hazine tahvilleri ile değiştirilmesi için de on beş yıllık bir zaman aşımı süresi tanınmıştır.

Sonuç olarak; Türkiye'ye düşen borç toplamı :

Uzun vadeli istikrazlar		82.456.337
Ödenmemiş istikraz tahvilleri		21.550.190
Orta vadeli konsolide tahviller	+	3.521.936
Toplam		107.528.463 Liradır.

Gerek uzun vadeli istikrazlar, gerekse ödenmemiş «mütedahil» istikrazlarla orta vadeli hazine tahvillerinin yenileriyle değiştirilmesine ait faiz ve amortisman oranları, Türkiye'ye düşen hisseleri, yıllık taksitleri ve ödenecek para nevileri ile ilgili hesap işlemleri ve ayrıntılı bilgiler Bay *Hakkı Yeniay* tarafından hazırlanan muntazam cetveller içinde toplanmıştır. Bu konuda araştırma yapacakların bu cetvelleri ve hesapları mutlaka incelemeleri gerekir ([108]).

1933 Anlaşması : 1928 yılı sözleşmesinin uygulamasında, 1929-1930 malî buhranı dolayısıyla, karşılaşan güçlükler 1931'de Ankara'da, 1932'de de Paris'te yapılan görüşmelerde tartışılarak bir sonuca bağlanmıştır. Paris'te yapılan uzun müzakerelerden sonra varılan prensip anlaşmasına göre, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin kendi hissesine düşen İmparatorluk dönemi borçlarını her yıl iki taksitte yedi yüz bin altın lira ([109])

108) Bkz. *Hakkı Yeniay,* Osmanlı Borçları Tarihi, Ankara, 1936.

109) Altın lira 0.916 2/3 ayarında ve 7,216 gram ağırlığındaki altından basılıdır.

ödemek suretiyle itfa etmesi karara bağlanmıştır. Bu anlaşma Büyük Millet Meclisince çıkarılan bir kanunla onaylanmıştır (110). Bu kanuna göre; (T. C. 1933 Türk Borcu Tahvilleri) adı altında çıkarılacak, hamiline yazılı, yeni tahvillerin faiz oranı % 7,5 olacaktır ve en geç elli yılda itfa edilecektir. Borç miktarı dokuz yüz altmış iki milyon altı yüz otuz altı bin Frank olup, tahvillerin nominal değeri beş yüz Frank (=yirmi iki lira) tır. Faiz ve amortisman bedelleri Fransız Frangı olarak, gereğinde Meclisce tayin edilecek eşit değerdeki başka para ile ödenecek ve Türkiye'de her türlü vergiden muaf tutulacaktır. Faiz ve amortisman bedellerini ödeyecek bankalara faizler için % 0,5 amortismanlar için % 3/8 oranında komisyon ödenecektir. Bu borçlanmanın teminatı olarak İstanbul, Galata ve Haydarpaşa gümrükleri hâsılatından yedi yüz bin altın liraya eşit bir miktar karşılık gösterilmiştir. Tahsilât her iki günde bir Osmanlı Bankası'na yatırılacaktır. Taksit ödeme tarihine kadar yatırılan paralara Osmanlı Bankası % 2,5 oranında faiz verecektir. Hükümetle alacaklı temsilcileri arasında bir anlaşmazlık çıkarsa, her iki tarafın seçeceği birer hakem tarafından çözülecektir. Hakemler uzlaşamadıkları takdirde, anlaşmazlık seçilecek bir üst hakemin kararına bırakılacaktır. Bu da olmadığı takdirde, anlaşmazlık İsviçre Federal Mahkemesi Başkanının kesin kararına bırakılacaktır.

1936 Anlaşması : Cumhuriyet Hükümeti 1933 anlaşmasına uygun olarak 1933 - 1934 ve 1935 yıllarında borç taksitlerini zamanında ödemiştir. Ancak, döviz sıkıntısı ile karşılaşan hükümet, alacaklıların büyük çoğunluğu Fransız olduğundan, Fransa Hükümeti ile te-

110) Bkz. 28.5.1933 tarih ve 2234 sayılı kanun.

masa geçerek 1936 yılında yeni bir ödeme anlaşmasını sağlamış, yeni ödeme planına göre de Türk mallarının Fransa'ya ihracını kolaylaştıracak ve bu suretle Türkiye'ye döviz tedarikini sağlayacak esaslar plana konulmuştur.

c) *İmtiyazlı Şirketlerin Tasfiyesi :* Cumhuriyet hükümeti, Reji Şirketini satın aldığı gibi, öteki yabancı şirketlerin imtiyazlarını ve mallarını da satın almaya başlamış, önce İzmir Rıhtım Şirketi'nin imtiyaz ve mallarını yedi milyon sekiz yüz yirmi yedi bin dört yüz seksen Franga satın almıştır (111). Sonra da İzmir - Kasaba ve Temdidi Demiryolu Şirketinin imtiyaz ve mallarını yüz altmış iki milyon dört yüz altmış sekiz bin Franga satın almıştır (112). Bundan sonra da İstanbul Rıhtım Şirketinin imtiyaz ve işletmesini bir milyon dört yüz bin Franga satın almış, bedelini üç yılda ödemeyi taahhüt etmiştir (113). Daha sonra da Aydın Demiryolu Şirketinin imtiyaz ve işletmelerini bir milyon sekiz yüz yirmi beş bin sekiz yüz kırk Sterline satın almıştır (114). Bu dört şirketin satın alma bedelleri % 7,5 faizli Türk Borcu Tahvilleri ile karşılanmıştır. Son olarak İstanbul Elektrik Şirketinin imtiyaz ve işletmesi de satın alınarak bedeli % 5 faizli, her giri on Sterlinlik yüz seksen yedi bin üç yüz adet Türk Borcu Tahvili ile karşılanmıştır (115).

Cumhuriyet Hükümeti Düyunu Umumiye İdaresi ile yapmış olduğu anlaşmaya uyarak Türk Borcu Tah-

111) Bkz. 18.6.1933 tarih ve 2309 sayılı kanun.
112) Bkz. 31.5.1934 tarih ve 2487 sayılı kanun.
113) Bkz. 29.12.1934 tarih ve 2664 sayılı kanun.
114) Bkz. 1.6.1935 tarih ve 2745 sayılı kanun.
115) Bkz. 1.7.1938 tarih ve 3480 sayılı kanun.

villerinin kuponlarını gerek Paris'teki, gerekse başka memleketlerdeki alacaklılara altı aylık taksitlerle ödemiştir. Bu suretle Türkiye Cumhuriyeti, Lozan Andlaşması hükümlerine uygun olarak gerek İmparatorluk dönemi borçlarını, gerekse Cumhuriyet Türkiye'si borçlarını son kurşuna kadar ödemiş, Batılı alacaklılara karşı Türklüğün şeref ve haysiyetini korumuştur.

1940 yılı eylül ayında Cumhuriyet Hükümeti, Düyunu Umumiye İdaresi'yle olan ilişkisini tamamen keserek geri kalan borç bakiyelerinin Maliye Bakanlığı tarafından ödenmesini sağlamıştır.

1948 yılında da Türkiye Cumhuriyeti ile Düyunu Umumiye İdaresi arasında imzalanan bir protokolle bu idarenin Türkiye ile hiç bir ilişkisinin kalmamış olduğu bütün dünyaya duyurulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti, yukarıda işaret olunduğu gibi, İmparatorluktan devraldığı borçları tamamen ödediği gibi, 1933 Türk Borçları Tahvillerini 25 mayıs 1944'den itibaren, 1934 tahvillerini 25 mayıs 1946'dan itibaren ve 1935 tahvillerini de 1 aralık 1945'den itibaren erken ödemeye tâbi tutmuş, ilk iki tahvil için on yıllık bir zamanaşımı süresi tanımıştır. Halen bu tahvillerin piyasalarda mevcudu kalmamıştır. 1935 tahvilleri ise Türkiye Merkez Bankası tarafından beş Sterlin, on dört şilin, beş peni karşılığında satın alınarak itfa edilmeye devam edilmiş, bunların da Türkiye'de mevcudu kalmamıştır.

Türkiye ile tamamen ilişkisi kesilen Düyunu Umumiye İdaresi ise, bu tarihlerde İmparatorluk borçlarından hisselerine düşenleri ödeyemeyen Arnavutluk, Asir, Bulgaristan, Hicaz, Necit, Yemen, Yunanistan ve Yugoslavya'daki alacaklarını, Paris'teki meclisi vasıtasıyla, takip eylemeye devam etmiştir.

SONUÇ

Devlet kurmada çok yetenekli olan Türkler (116) dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olan Osmanlı Devletini kurarak altı yüzyıldan fazla sürdürmüşler ve kendilerine özgü bir uygarlık yaratmışlardır.

İki buçuk yüzyıl içinde hızla gelişerek üç kıtaya yayılan İmparatorluk, Asya'da İran Körfezi'ne; Afrika'da kuzey kıyılarından Kızıldeniz'e; Avrupa'da da Balkanlardan Tuna boyundaki Avrupa ülkelerine kadar uzanmaktaydı. Akdeniz kıyıları tamamen İmparatorluğun hakimiyetine geçmişti.

Türk ordularının ünlü yeniçerilerinden ve tarihte «Osmanlı Şövalyeleri» diye anılan sipahilerden oluşan kara kuvvetleri kusursuz ve disiplinli bir organizasyona sahipti. Batı'da o zamana kadar görülmemiş olan bir topçu gücü ve başarıdan başarıya ulaşan eşsiz bir deniz kuvveti vardı. Türk ordularının büyük komutanları ile Türk askerinin ateşli ve savaşçı ruhu Batı'yı Doğu'yu ürküten ve İmparatorluğun yükselişini sağlayan en önemli faktörleriydi.

XIV., XV.ve XVI. yüzyıllar boyunca yükselen ve gelişen İmparatorluk, Kanunî döneminde, zirveye ulaş-

---

116) Türk kelimesi, Türkistan'da yapılan kazı ve araştırmalarda bulunan belgelere ve Orhun yapıt ve yazıtlarına göre, moral ve fiziksel güç anlamına gelmektedir. «*Fort Comme un Turc=Türk Gibi Kuvvetli*» atasözünün Avrupa'da ve Dünya'da yayılmış olması da bunu ispatlamaktadır.

tı ve Kanunî'nin ölümüne kadar da yerini muhafaza eyledi. Osmanlı Devletinin gücü dünyanın geri kalan tüm devletlerininkinden daha üstün olduğu içindir ki ona «Cihan Devleti» adı verildi.

XVII.yüzyılda duraklama dönemine giren İmparatorluk, Köprülüler ailesinin güçlü yönetiminde, tarihte «Büyük Vezirler Saltanatı» diye anılan başarılı bir dönem geçirmiştir. İmparatorluk toprakları, Batı'nın Patrimoniyal idarelerinde olduğu gibi, padişahın mülkü sayılmış,tam bir mutlakiyet rejimi hâkim olmuştur.

XVIII. yüzyılda, Büyük Fransız Devriminden sonra, Romalılar devrindeki devlet kavramı yeniden uygulanmaya başlamış; egemenliğin hükümdara değil, halka ait olduğu kabul olunmuştur. Kamu görevlileri hükümdarın bir kulu olmayıp, halkı temsil eden meclislerin onayladığı kanunları uygulayan kişiler olarak sayılmıştır.

XVIII. yüzyıl sonlarında, Osmanlı Devleti savaş ve toprak kayıpları ve birbiri peşine tavizler vermekle gerilemeyi engelleyememiştir.

XIX. yüzyılda reformlar dönemi başlamış; Üçüncü Selim, İkinci Mahmud'un reform çalışmaları ve Tanzimat'ın siyaset, adalet, idare ve maliyedeki gelişme çabaları, Batılılaşma gayretleri, iyi niyetli reformculara karşı tutucu güçlerin direnmeleri karşısında tam başarılı olamamış, fakat yine de bu dönemde yararlı hizmetler yapılmıştır.

XIX. yüzyılda Tanzimatın ilânından sonra, Türkiye'de Patrimoniyal sistemin bırakılması, Birinci Meşrutiyetin ilânını sağlamış ve parlamenter sistemin uygulanmasına geçilmiştir. Ancak İkinci Abdülhamid dö-

neminde, Mebusan ve Ayân meclislerinin toplantıya çağrılmaması suretiyle, hukuk kuralları padişah tarafından çiğnenerek sıkı bir merkezî idare sistemine dönülmüştür.Otuz yıldan fazla süren «Despotizm (=İstibdat)» döneminde, fazlasıyla kısıtlanan insan hakları dayanılmaz bir hal almıştır. Batı ülkelerinde XVIII. yüzyıl sonlarında kaybolan mutlakiyet idareleri Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı İmparatorluğunda XX. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

XX. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğunda, meşrutiyetin ikinci defa ilanı üzerinedir ki, egemenlik hakları yeniden millete tanınmış, halkı temsil eden meclisler faaliyete geçirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve yükseliş dönemleri ilk on padişahın güçlü idareleri altında geçmiştir. Üstün yeteneklere sahip bu büyük hükümdarlar zamanında Adalet, İdare ve Maliyede büyük aşamalar yapılmıştır. Özellikle «Üç Büyükler» diye anılan Fatih, Yavuz, Kanunî dönemlerinde kamu maliyesinde çok esaslı yenilikler yapılmış, muhasebe ve murakabe teşkilatı kurulmuş, henüz devlet bütçelerinin tanzim edilmemesine rağmen, kamu harcamaları sıkı bir kontrol altına alınmış, israfa engel olunmuş, hazineler altınla doldurulmuş, halk refaha kavuşturulmuştur. Daha sonra gelen padişahlar şayet atalarının yolunda gitselerdi, hiç kuşkusuz, yapılan bu aşamaların durması ve gerilemesini engelleyebilirler, hiç değilse erteleyebilirlerdi. Her nekadar bunlar arasından çıkan üstün yetenekli, reformcu padişahlarla güçlü sadrazamların yönetiminde başarılı hizmetler yapılmışsa da, duraklama ve gerilemeyi engellemek mümkün olmamıştır.

Türklerin Viyana kapılarından ikinci kez geri dönüşleri İmparatorluğun itibarını kökünden sarsmış, orduda disiplin kalmamış, birbiri peşine kaybedilen savaşlar ve topraklar, ağır şartlı andlaşmalar, hesapsız borçlanmalar, Rus Çarlığının Doğu'yu ve Batı'yı tehdit eden saldırıları İmparatorluğu günden güne zayıflatmıştır. Bununla beraber, İmparatorluk, en güçlü dönemlerinde olduğu gibi, zayıfladığı dönemde de Batı ülkeleriyle Rusya arasında yine de bir denge unsuru olma durumunu muhafaza etmiştir. Nitekim 1293 (=1877) Rus Harbi başlayıncaya kadar Türk ordusu ve donanmasının gücü, Almanya, Fransa, Avusturya, Rusya gibi dört kuvvetli devletin güçleriyle boy ölçüşebilecek durumda idi.

Bu dönemde, devletin malî durumu iyi olmamakla beraber, dış ülkelerden borç para tedarik ediliyor, bütçeler tanzim ediliyor, halkın yiyecek, giyecek ihtiyaçları yurd içinden ve dışından sağlanabiliyordu. 1293 Savaşından sonradır ki, darlık, hastalık ve sefalet başgöstermiştir. Ayastefanos Andlaşması ile kabul olunan 245 milyon altın değerindeki harp tazminatı, Berlin Andlaşmasıyla 55 milyona indirilmemiş olsaydı, darlık ve sefalet daha da çok hüküm sürecekti. Padişahın karşı çıkmasına rağmen, siyaset adamlarının harbe taraftar olmaları hem büyük toprakların kaybına, hem de hazinesinin iflâsına sebep olmuştur. Bu yüzden Tanzimat Döneminin demokrasiye hazırlayıcı aşamalarıyla ulaşılan Meşrutiyet İdaresine son verilmiştir. Batı ülkelerinde uygulanan demokratik parlamenter rejim Türkiye'de sadece iki yıl kadar uygulandıktan sonra meclisler toplantıya çağrılmamış, otuz yıldan fazla süren bu dönem içinde İkinci Abdülhamid istibdat rejimini sürdürmüştür.

1908'de, ikinci defa Meşrutiyetin ilânı üzerine, dikta rejimine son verilerek hür demokratik parlamenter yönetime yeniden başlandı. Bu dönemde de Osmanlı İmparatorluğu 10 milyon km. kareye yakın toprakları bulunan ve 60 milyondan fazla nüfusu olan 15 ülkeden oluşmuş bulunuyordu. Fakat içte ve dışta kendi varlığına göz dikmiş büyük, küçük düşmanlarla etrafı sarılıydı. Demokratik rejimin gereği olarak partiler kurulmuş, iç kavgalar ve bölünmeler başlamıştı. Bunların içinde en güçlüsü İttihat ve Terakki Cemiyeti idiyse de, bu örgüt yetişkin ve tecrübeli yöneticilerden yoksundu. Mebusan Meclisinin yarısı Türk, geri kalanları çeşitli din ve ırka mensup azınlıklardan oluşmuştu (117). Türk asıllı olmayan mebuslardan çoğu, İmparatorluğun müşterek menfaatlerinden ziyade, temsil ettikleri azınlıkların daha fazla hak ve menfaat elde etmeleri için çaba serfediyorlardı.

Bir yandan siyasal partilerin, öte yandan politikaya karışan subayların birbirine düşman olmaları yüzünden Trablusgarp ve Balkan savaşları kaybedildi. Adriyatik'ten Meriç'e kadar çekilmek zorunda kalındı ve nihayet Enver Paşa'nın Türkiye'yi Birinci Cihan Harbine sokmasıyla hataların en büyüğü yapıldı. Şayet bu harbe girilmemiş olsaydı, Türkiye 1918'lerin en güçlü devletleri arasında yer alırdı. Birinci Dünya Savaşından sonra İmparatorluk tamamen çöktü. Düşmanlar büyük şehirlerimizi işgal edip Yunanlıları üstümüze saldırdılar. Devletin siyasî, idarî ve malî teşkilatını kontrolleri altına aldılar. Osmanlı Devletini hükümran-

117) Mebusan Meclisinde 270 üyeden 140 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevî, 4 Bulgar, 3 Sırp, 2 Kürd, 1 Romen mebus bulunuyordu.

lık haklarından vaz geçecek, vergi alma ve bütçe yapma haklarını kullanamayacak kadar zaif ve müflis bir devlet haline düşürdüler.

Birinci Dünya Savaşından sonra, Osmanlı İmparatorluğuyla birlikte, Almanya, Avusturya ve Macaristan imparatorlukları da çöktü. Rus Çarlığı yerini komünist idareye bıraktı.

İkinci Dünya Savaşından sonra da, zenginlik ve ihtişam örneği olan sömürgeci İngiliz İmparatorluğu da sahneden çekildi. Bunların yerine; bir yanda hür demokratik parlamenter; öte yandan da sosyalist-totaliter güçlerin birliklerinden oluşan iki büyük topluluk geçmiş bulunmaktadır.

Hayatı sona eren Cihan Devleti Osmanlı İmparatorluğunun yerine ise, onu kuran ve özünü teşkil eden Türk Milleti, büyük Ata'sının önderliğinde, kendisine saldıran emperyalistleri savaşta ve siyasette yenilgiye uğratarak, yepyeni bir ruh taşıyan, modern ve lâik Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmakta geçikmemiştir.

Vergi, bütçe ve istikrazlarda ve ekonomik girişimlerde önemli reformlar ve aşamalar yapan Cumhuriyet Maliyesi, vârisi bulunduğu Osmanlı Devletinden devraldığı kamu borçlarını, sömürücü alacaklılara son santimine kadar ve vadesinden önce ödemek suretiyle, millî şeref ve itibarını korumasını bilmiştir.

29 Ekim 1977

BİBLİYOGRAFYA (*)

ABADAN Yavuz Prof. Dr. : Tanzimat Fermanının Tahlili, Tanzimat I. Müşterek Eser, İstanbul, 1940.

BARKAN Ömer Lütfi Ord. Prof. Dr. : Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesi, Tanzimat I. Müşterek Eser, İstanbul, 1940.

BELİN M. : Essais Sur l'Histoire Economique de la Turquie, 1856.

BERKES Niyazi Prof. : Türkiye İktisat Tarihi, I. II. cilt, 2. Baskı, İstanbul, 1970,, 1975.

BLAISDELL Donald C. : Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolu, Türkçeye çeviren : Prof. Hazım Atıf KUYUCAK, İstanbul, 1940.

DANIŞMAN Zuhurî : Koçi Bey Risalesi (Açıklamalı ve Sözlüklü), İstanbul, 1972.

Du VALAY A. : Essais Sur l'Histoire Financière de la Turquie.

ERGİN Osman Nuri : Mecelle-i Umur-u Belediye, Cilt I, İstanbul, 1922.

HEIDBORN A. : Les Finances Ottoman, Paris, 1922.

İNAN Afet Prof. Dr. : Aperçu Général sur l'Histoire Economique de l'Empire Ottoman, İstanbul, 1941.

KARAL Enver Z. Prof. Dr. : Osmanlı Tarihi V. Cilt, 3. baskı, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Ankara, 1970.

» » : Osmanlı Tarihi, VI. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), Ankara, 1956, 1976.

KARAYALÇIN Yaşar ve MUMCU Ahmet Prof. Dr. : Türk Hukuk Bibliyografyası, 1727-1928, Ankara, 1972.

KAYNAR Reşat Ord. Prof. : Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat, Ankara, 1954.

KARAMÜRSEL Ziya : Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara, 1940.

KINROSS Lord : The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire, New York, 1977.

(*) Bu muhtasar bibiliyografya kitabın hazırlanmasında yararlanılan eserlerden oluşmuştur.

KEMAL İbnülemin Mahmut : Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, 1. cüz, İstanbul, 1940.

KÖMÜRCAN Kirkor Prof. : Türkiye'de İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi), İstanbul, 1948.

MORAWITZ Charles : Les Finances de Turquie, Paris, 1902.

OKANDAN Recai G. Ord. Prof. Dr. : Âmme Hukukumuzda Tanzimat ve Birinci Meşrutiyet Devirleri, İstanbul, 1946.

ÖZTUNA Yılmaz : Büyük Türkiye Tarihi, I, II, III, IV, V. ciltler, İstanbul, 1977, 1978.

PORTAKALYAN Mikael : Usulu Maliye, İstanbul, 1899.

ROUMANI Abit : Essais Historique et Technique sur la Dette Publique Ottoman, Paris, 1927.

SAYÂR Nihad S. Ord. Prof. Dr. : Kamu Maliyesi I. Cilt, Kamu Gider ve Gelirleri Prensipleri, İstanbul, 1964, 1970, 1975.

» » : Kamu Maliyesi II. cilt, Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı, İstanbul, 1964, 1970, 1974.

SUNGU İhsan : Tanzimat ve Yeni Osmanlılar. Tanzimat I., Müşterek Eser, İstanbul, 1940.

SULVA Refii Ş. Prof. Dr. : Tanzimat Devrinde İstikrazlar, Tanzimat I., Müşterek Eser, İstanbul, 1940.

ŞEREF Abdurrahman : Tarih Musahebeleri, İstanbul, (1339) 1893.

» » : Ecânibten İlk İstikraz Teşebbüsümüze Ait Birkaç Vesika. T. T. E. Mec. cüz 30.

TENGİRŞENK Yusuf Kemal Prof. : Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti, Tanzimat I., Müşterek Eser, İstanbul, 1940.

VEFİK Abdurrahman : Tekâlif Kavaidi, İstanbul, (1328) 1912.

» » : Tarihi Malî, İstanbul, (1330) 1914.

YAŞA Memduh Prof. Dr. : Devlet Borçları, İstanbul, 1965.

YENİAY İ. Hakkı : Osmanlı Borçları Tarihi, Ankara, 1936, İstanbul, 1964.

WRIGHT Livingston W. : *Ottoman Statcraft,* Defterdar Sarı Mehmed Paşa'nın *Nesayih-ül Vüzera ve'l Umera* (Vezirlere ve âmirlere Nasihatler) adlı eserinden İngilizceye çeviri, *Princeton University Press,* 1935.

SÖZLÜK (*)

— A —

Agnam resmi : Koyun resmi
Akçe : Akça = para birimi
Alerruus cizye : Kişi başına cizye
Arazı : Arz'ın çoğulu, topraklar
Arazi-i haraciye : Haraca tabi arazi
Arazi-i miriye : Devlete ait arazi
Arazi-i hakaniye : Sultana ait arazi
Arus : Kocaya varan kız
Aşar : Ondalık
Âşir : Zekâtı tahsil eden kişi
Arpalık : Geliri yöneticilere bırakılan yer
Asiyab resmi : Değirmen resmi
Avait : Aidatlar

— B —

Bâbıâli : Hükûmet
Bac : Bir nevi gümrük resmi
Bahtiyar : Mutlu
Bayı : Satıcı
Bazar : Pazar
Benak : Evli
Beğ : Bey
Berât : Belge
Berevât : Belgeler
Beytülmâl : Hazine
Beyyinat : Kanıtlayıcı işaretler

(*) Bu kitapta yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları

— C —

Canavar resmi : Hınzır, domuz resmi
Carih : Yaralayan
Cariye : Esir genç kız
Cebolu, cebeli : Atlı asker
Celâli : Eşkıya, haydut
Cemetmek : Toplamak
Cibayet : Tahsil etmek
Cihad resmi : Savaş vergisi
Cıhaz : Çehiz, aygıt
Cizye : Dinî vergilerden biri
Cizyedar : Cizyeyi tahsil eden
Culûs bahşışı : Tahta çıkış bahşişi

— D —

Darülfünun : Üniversite
Darültâlim : Yüksek meslek okulu
Dayin : Alacaklı
Dirlik : Gelir, nafaka
Divan : Yüksek mahkeme, kurul
Diyet öşrü : Tazminatın onda biri
Dokuzcun : Dokuzlu
Dühan resmi : Tütün resmi
Düka altını : Venedik altını
Düyun : Borçlar
Düyun-u muntazame : Uzun vadeli borçlar
Düyun-u gayrı muntazame : Kısa vadeli borçlar
Düyun-u umumiye : Genel borçlar
Düvel : Devletler
Düvel-i muazzama : Büyük devletler
Düvel-i müttefika : Müttefik devletler

— E —

Ehlisahip : Haçlılar
Emaret : Beğlik
Erkân : Başlar, büyükler

Ester : Katır
Eshamı cedide : Yeni esham
Eşraf : İleri gelenler
Evkaf : Vakıflar
Evkafı hümayun : Padişaha ait vakıflar
Eytam : Yetimler

— F —

Ferağ : Geçirliş
Fesat : Kötülük
Fasıl : Bölüm
Fetret : Kargaşa
Ferman : Padişahın yazılı buyruğu
Fidye-i necat : Bir tutukluyu serbest bırakmak için ödenen para
Fıkıh : Dine dayanan hukuk kuralları
Fütuhât : Fetihler
Fodla : Fakir öğrencilere dağıtılan ekmek

— G —

Gabyar bedeli : Kürekçi bedeli
Gabnifahlş : Aşırı derecede aldatma
Gali : Pahalı
Galle : İrad, gelir
Ganimet : Yenenin yenilenden aldığı mallar, paralar
Ganalm-I harbeye : Harp ganimetleri
Gaspetmek : Zorla almak
Garsetmek : Dikmek
Gıyas : Yardım

— H —

Hâkim : Yargıç
Harç : Hizmet karşılığı alınan para
Haraç : Araziden alınan vergi
Haracı muvazzaf : Arazinin kendisinden alınan vergi
Haracı mukasem : Arazinin mahsulünden alınan vergi
Haremeyn : Mekke ve Medine kentleri

Matbu : Basılı
Mamurlyet : Bayındırlık
Mansup : Atanmış
Mazbata : Rapor, belge
Mekâtlp : Mektepler
Mektebi Tıbbiye-i Şahane : Yüksek Tıp Okulu
Memleha : Tuzla
Menşur : Hak tanıyan belge
Mesarif-i şer'iye : Dinî giderler
Milâdî : Doğum yılı
Miskal : Ölçek=1,5 dirhem=4,618 gr.
Muallim : Öğretmen
Muhassesat : Tahsisat=ödenekler
Muhasip : Sayman
Muhassıl : Tahsil memuru
Muhtasar : Kısaltılmış
Mukasem : Bölünmüş
Muktesid : İktisatçı veya îdareli
Musahlp : Sohbet eden
Müteallim : Öğrenci
Mültezim : Aracı
Münadi : Bağırarak haber veren
Münakasa : Eksiltme
Müsakkafat : Üstleri damla örtülü binalar
Müsakkaf : Damla örtülü
Müstear : Takma
Müstebit : Diktatör
Muteber : İtlbarlı
Müterakim : Birikmiş
Muvazenei umumiye : Genel bütçe

— N —

Nafia : Bayındırlık
Nâsıp : Tayin eden
Nakid : Para
Nazır : Nezaret eden, bakan
Nema : Büyüme, kâr, faiz
Nemçe (Nemse) : Avurturya (Slavca)
Nesayih : Nasihatler

Nifak : Arabozmak
Nişancı : Padişahın özel kâtibi
Nizam defteri : Vergi tahakkuklarının yapıldığı defter
Nizamname : Tüzük
Nizam-ı-Cedid : Yeni nizam (=düzen)
Nüfuz : Etkileme
Nüfuzlu : Etkili, yetkili
Nukud ve Aruz : Paralar, altın ve gümüş mamulleri

— O —

Ocaklık : Küçük dirlik
Oturak : Oturulan, dinlenilen yer
Oturaklık : Emekliler pansiyonu, emeklilik ikramiyesi
Oturaklı : Esaslı, sağlam, devamlı

— Ö —

Örfî idare : Sıkıyönetim
Örfî vergiler : Adete göre alınan vergiler
Öşür : Onda bir
Öşür vergisi : Ürünün onda biri kadar alınan vergi

— P —

Panga : Banka
Payitaht : Başkent
Patenta : Bir nevi kazanç vergisi
Penc : Beş (Farsca)
Pencik : Esirlerin sahiplerine verilen belge ve boyunlarına asılan künye belgesi
Perâkende : Parça halinde, dağınık, tek, tek
Peymân : Yeminle birleşme
Pişkeş : Armağan
Piyade : Yaya

— R —

Rampacı : Gemi bordasında savaşan asker
Redif : İhtiyat (yedek) asker
Reaya : Hıristiyan teb'a

Reaya kocabaşısı : Cizyeyi tahsil eden kişi
Reis-ül küttap : Kâtiplerin başı, dışişleri bakanı
Re'sen : Kendi başına
Ricâli devlet : Devlet büyükleri
Rikâbı hümayun : Sultanın maiyyetindeki refakatçılar
Rikâz zekâtı : Madenlerden ve definelerden alınan zekât
Rüsum : Resimler
Rüsumat : Gümrük idaresi
Rüsum-u mütenevvia : Çeşitli resimler
Rüşvet : Kanunsuz hediye veya para alış verişi
Rüzname : Günlük kayıtlar, gündem
Ruus : İlmî unvan belgesi, öğretim diploması

— S —

Sadaret : Başbakanlık
Sadrıazam (=sadrazam) : Başbakan
Sâlname : Yıllık yayın
Saydiye : Av vergisi
Sefer : Savaş
Sefine bedeli : Gemiler için alınan resim
Sefir : Elçi
Semerât : Örfî vergilerden biri
Sevaim : Otla beslenen hayvan
Seyyibe : Evli veya dul kadın
Sıhhiye : Sağlık idaresi
Sikke : Madenî para
Surre-i hümayun : Padişah tarafından Mekke'ye gönderilen hediyeler
Surre emini : Hediyeleri götüren sorumlu

— Ş —

Şer'î varidat : Dinî gelirler
Şer'î sarfiyat : Dinî giderler
Şer'î kanunlar : Dinî yasalar
Şeriat bütçesi : Dinî esaslara dayanan gelir ve giderler cetveli
Şurayı Devlet : Danıştay.
Şutran bedeli : Yük taşınan develer için alınan resim

— T —

Taife : İnsan topluluğu
Tahakuk : Gerçekleşme
Tahsil : Alma
Tasni' : Düzme
Tasnif : Sınıflama
Tayyarat : Havadan gelir
Tebaa : Tab'a (=uyruk)
Tebyin : Açıklama, onaylama
Techiz : Cihazlama
Tecil : Erteleme
Tedeyyün : Borçlanma
Tedfin : Gömme
Tekâlif-i örfiye : Örfî vergiler
Tekâlif-i şakka : Dine aykırı vergiler
Tekâlif-i şer'iye : Dinî vergiler
Tekfin : Kefenleme
Temhir : Mühürleme
Teminat : Garanti
Tenevvü' : Çeşitlenme
Tereke : Ölenden kalan mallar
Terhin : İpotek etme
Terkin : Silme
Tescil : Deftere geçirme
Tevzin : Denkleştirme
Tezyin : Süsleme
Timar : 3000 - 20.000 akçe gelirli dirlik
Timarlı : Küçük dirlik sahibi
Tolga : Serpuş (=başlık)

— U —

Ubudiyet : Kulluk, kölelik
Ulufe : Yeniçerilere, sipahilere, memurlara dağıtılan paralar
Ulvî : Ulu, yüce
Umde : Kök, prensip
Umur : İşler
Umur-u maliye : Malî işler
Unsur : İlke, eleman
Unvan : San, titr
Usul : Yöntem, metod
Uzuv : Organ

— Ü —

Ümmet : Halk
Ümmî : Okuma, yazma bilmeyen
Usbuî : Haftalık
Üslûb : Stil
Üstad : Usta

— V —

Vâcib : Gerekli
Vahdet : Birlik
Vak'ayı hayriye : Hayırlı olay (Yeniçerilerin kaldırılışı)
Vâlâ : Üst, yüce
Valide : Ana
Varidat : Gelirler
Vehimli : Kuşkulu
Verese : Mirasçılar
Vezne : Kasa
Veziriazam : Padişahtan sonra en yetkili kişi, sadrazam
Vilâyât : Vilâyetler
Voynuk : Asker (Slavca)

— Y —

Yasama defteri : Vergi tahakkuklarının yapıldığı defter
Yave : Ehlileşmemiş ve sahipsiz hayvan
Yeniçeri : Devşirme usulü ile yetiştirilen asker
Yesar : Varlık
Yevmiye : Gündelik
Yük : Yüzbin akçe

— Z —

Zaîm : Zeamet sahibi (=subay)
Zâdegan : Asiller sınıfı, soylular
Zeamet : 20.000 - 100.000 akçe gelirli dirlik
Zekât : Dinî vergilerden biri
Zekât-ı sevaim : Otla beslenen hayvanlardan alınan zekât
Zıl : Gölge
Zillullah : Allah'ın gölgesi
Züyuf akçe : Madenî değeri düşürülmüş akçe

NİHAD SAYÂR'ın YAYINLANMIŞ ESER ve ETÜDLERİ

- *Le Conseil d'Administration dans les Sociétés Anonymes en Turquie,* (Thèse de Doctorat, Fasulté de Droit, Université de Lausanne, 1934).
- Bütçe Nazariyat ve Tatbikatı, İstanbul, 1942.
- Avrupa'da İktisadî ve Ticarî Bilim ve Eğitim Kurumları, İstanbul, 1948.
- Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı, İstanbul, 1954.
- Âmme Maliyesi I. Cilt, Devlet Gider ve Gelirleri, İstanbul, 1958.
- *Higher Business Education in the United States, New-York* — İstanbul, 1960.
- Kamu Maliyesi I. Cilt, Devlet Gider ve Gelirleri Prensipleri, İkinci baskı 1961, Üçüncü baskı 1968, Dördüncü baskı 1970, Beşinci baskı, İstanbul, 1975.
- Kamu Maliyesi II. Cilt, Bütçe Prensipleri ve Tatbikatı, İkinci baskı, 1956, Üçüncü baskı 1964, Dördüncü baskı 1970, Beşinci baskı, İstanbul, 1975.
- Türkiye İmparatorluk Dönemi, Siyasî, Askerî, İdarî ve Malî Olayları, İstanbul, 1977, İkinci baskı 1978.
- Meslekî Dergiler, Ansiklopediler, Yıllıklar ve Günlük Gazetelerde Kamu Maliyesi ile ilgili Etüd ve Makaleler.